

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**NEOREALİST AÇIDAN DAĞLIK KARABAĞ SORUNU
BAĞLAMINDA RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ**

Svetlana SARIBAYOVA

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. EMİN GÜRSES

OCAK - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NEOREALİST AÇIDAN DAĞLIK KARABAĞ SORUNU
BAĞLAMINDA RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

DOKTORA TEZİ

Svetlana SARİBAYOVA

Enstitü Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler

“Bu tez 31/01/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Emin GÜRSES	Başarılı
Prof. Dr. Ali Poyraz GÜRSON	Başarılı
Prof. Dr. Zeynel Abidin KILINÇ	Başarılı
Doç. Dr. Cengiz MUTLU	Başarılı
Doç. Dr. Fatma Anıl ÖZTOP	Başarısız

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Svetlana SARİBAYOVA

31/01/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TEORİK VE METODOLOJİK YAKLAŞIM	10
1.1. Neorealizmin Uluslararası İlişkiler Teorisindeki Yeri	10
1.1.1. Neorealizmin Teorik ve Metodolojik Kökenleri.....	15
1.1.2. Kenneth Waltz’un Yapısal Gerçekçiliği	19
1.2. Neorealist Kavramlarının Tipolojik Analizi.....	24
1.2.1. Uluslararası İlişkiler Sistemi Tanımı	25
1.2.1.1. Bölgesel Güvenlik Sistemi Tanımı	27
1.2.1.2. Sovyet Sonrası Bölgesel Güvenlik Sisteminin Analizi.....	29
1.3. Devletlerin Sistem İçindeki Davranışının Teorik Açıklaması.....	31
1.3.1. Uluslararası Güvenliğin Sağlanması Alanında İşbirliği.....	33
2. BÖLÜM: SOĞUK SAVAŞ SONRASI RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GELİŞİM AŞAMALARI, BAŞLICA İŞBİRLİĞİ ALANLARI VE İKİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKASINDA GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİNİN YERİ	36
2.1. 1991-2000: Karşılıklı Güvensizlik ve Rekabet Dönemi.....	36
2.1.1. Politik İlişkiler.....	42
2.1.2. Ekonomik İlişkiler.....	49
2.2. 2000-2015: Çok Boyutlu Ortaklık Dönemi	55
2.2.1. “Stratejik Derinlik” Kavramı	57
2.2.1.1. “Komşularla Sıfır Sorun” Politikası.....	64
2.2.2. Politik İlişkiler.....	67
2.2.3. Ekonomik İlişkiler.....	73
2.3. Kasım 2015 – Haziran 2016: Siyasi temasların "dondurulması" dönemi	78
2.4. İkili İlişkilerin Normalleşmesi Süreci	82

2.4.1. Politik İlişkiler.....	84
2.4.2. Ekonomik İlişkiler.....	89
2.5. Rusya Federasyonu'nun ve Türkiye'nin Dış Politikasında Güney Kafkasya.....	92
2.5.1. Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası.....	95
2.5.2. Sovyet Sonrası Devletlere İlişkin Türkiye'nin Dış Politika İdeolojisinde Pantürkizm'in Rolü.....	98
2.5.3. Güney Kafkasya'da Türkiye'nin Dış Politika Öncelikleri.....	102
2.6. Rusya'nın Dış Politikasında Güney Kafkasya.....	103
2.6.1. Sovyet Sonrası Alanda Rusya'nın Dış Politikası: Güney Kafkasya'nın Yeri ve Rolü.....	105
2.6.2. Güney Kafkasya'da Rusya'nın Dış Politika Öncelikleri.....	107
3. BÖLÜM: DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASININ GELİŞİM	
RETROSPEKTİFİ VE ETNOPOLİTİK KÖKENLERİ.....	112
3.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Retrospektifi ve Aşamaları.....	112
3.1.1. Dağlık Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı.....	114
3.1.1.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Etnik Kökleri.....	119
3.1.1.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Siyasi Kökenleri.....	122
3.1.2. Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994).....	129
3.1.3. Haydar Aliyev'in İktidarı Döneminde Dağlık Karabağ Sorunu.....	141
3.1.4. İlham Aliyev'in İktidarı Döneminde Dağlık Karabağ Sorunu.....	144
3.1.4.1. "Dört Günlük Savaş" (Nisan 2016).....	147
3.1.4.2. İkinci Karabağ Savaşı (Eylül-Ekim 2020).....	150
3.1.4.2.1. 2020'deki Askeri Alevlenmenin Nedenleri ve Sonuçları.....	152
3.2. Dağlık Karabağ Çatışması Taraflarının Konumu.....	162
3.2.1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Konumu.....	165
3.2.2. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Konumu.....	168
4. BÖLÜM: DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASININ ÇÖZÜMÜNDE KİLİT	
OYUNCULAR OLARAK TÜRKİYE VE RUSYA.....	172
4.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde Uluslararası Girişimler.....	172
4.1.1. AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyetleri.....	173
4.1.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümü Alanında Fransa ve ABD Faktörü.....	178
4.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde Bölgesel Güçlerin Etkisi.....	182

4.2.1. Dağlık Karabağ atışmasında Türkiye'nin Konumu	184
4.2.2. Dağlık Karabağ atışmasında Rusya'nın Konumu	188
4.3. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Sonrasında Rusya - Türkiye İlişkileri.....	193
4.3.1. Dağlık Karabağ Sorununun özümünde Rusya-Türkiye Etkileşimi	195
4.3.2. Dağlık Karabağ atışmasının Rusya-Türkiye İlişkilerinin Bğünü Ve Geleceği Üzerindeki Etkisi.....	198
SONUÇ	205
KAYNAKÇA	211
ÖZ GEçMİş	248

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrasya Ekonomik Topluluğu
AGB	: Avrupa Gümrük Birliği
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı
AGİT PA	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı Parlamenter Asamblesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AR MN	: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
AR XİN	: Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BGK	: Bölgesel Güvenlik Kompleksi
BGKT	: Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi
BM	: Birleşmiş Milletler
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
CPC	: Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu
CU EAEU	: Avrasya Ekonomik Birliği Gümrük Birliği
DKÇ	: Dağlık Karabağ Çatışması
EAEU	: Avrasya Ekonomik Birliği
ECO	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
GUAM	: Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü
İHA	: İnsansız Hava Aracı
KEİB	: Karadeniz Devletleri Ekonomik İşbirliği Bölgesi
KGAÖ	: Kollektif Güvenlik Antlaşması Örgürü
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
OMON	: Özel Tayinatlı Polis Destesi
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi

PYD	: Demokratik Birlik Partisi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluğu
ŞİÖ	: Őanghai İŞbirliği Örgütü
TANAP	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı
TAP	: Trans Adriyatik Boru Hattı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
ÜDİK	: Üst Düzey İŞbirliği Konseyi

TABLO LİSTESİ

- Tablo 1:** 1990-2000 Arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar).....54
- Tablo 2:** 2010-2015 Arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar).....74
- Tablo 3:** 2017-2021 Arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar).....91

ÖZET

Başlık: Neorealist Açıdan Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Rusya-Türkiye İlişkileri

Yazar: Svetlana SARİBAYOVA

Danışman: Prof. Dr. Emin GÜRSES

Kabul Tarihi: 31/01/2024

Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 248 (ana kısım)

"Donmuş" çatışmaların potansiyel tehlikesi, belirli bir anda "sıcak", silahlı bir aşamaya girebilmeleri gerçeğinde yatmaktadır. Eski SSCB alanında, silahlı çatışmaların meydana geldiği ve nihai bir çözüm bulamadan "dondurulmuş" birkaç bölge var. Yıllar geçtikçe bunların çoğu, Sovyet sonrası alanda uluslararası ilişkilerin genel manzarasının tanıdık bir unsuru haline geldi. Ancak 2020 sonbaharında, son çeyrek asırdır çözülemeyen Dağlık Karabağ Çatışması yeni bir güçle alevlendi. Bu tez çalışması, Dağlık Karabağ Çatışmasının gelişim dinamiklerini değerlendirmeyi ve silahlı çatışma formatına dönüşüne katkıda bulunan faktörlerin bütününe analiz etmeyi, çatışmanın 2020'deki alevlenmesi zamanı küresel ve bölgesel aktörlerin tutumunu ve özellikle Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti gibi iki bölgesel gücün çatışmanın çözümündeki rollerinin değerlendirilmesini ve çatışmanın çözümü sürecinde iki ülke arasındaki işbirliği Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkileri nasıl etkileyeceğine dair bir tahminde bulunmayı amaçlamıştır. Modern siyasi neo-realizm okulunun temel varsayımları çalışmanın teorik ve metodolojik temelini oluşturmuştur. Türkiye-Rusya ilişkilerinin bugünkü konumu Dağlık Karabağ Sorunu kapsamında incelenmiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nın sonuçları ekseninde Kafkasya'nın genel durumu ve 2020 yılında Rus barış gücünün Dağlık Karabağ'da konuşlandırılmasının bölgedeki güç dengelerini nasıl etkilediği gözden geçirilmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarından, ABD, İngiltere, ve Fransa'nın uzun süre zarfında Dağlık Karabağ Sorunu'na çözüm odaklı politikalar sergilemedikleri, Rusya'nın Dağlık Karabağ'daki askeri çatışmayı durdurması, yeni statüko çerçevesinde müzakerelerde arabuluculuğu ele geçirmeyi başarması ve Türkiye'nin bölgesel etkisinin güçlenmesi kolektif Batı'nın Karabağ Sorunu'nun çözümü sürecinde başarısız olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ Sorunu, Rusya-Türkiye İlişkileri, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan

ABSTRACT

Title of Thesis: Russian-Turkish Relations in the context of the Nagorno-Karabakh Conflict from the point of view of Neorealism

Author of Thesis: Svetlana SARİBAYOVA

Supervisor: Prof. Dr. Emin GURSES

Accepted Date: 31/01/2024

Number of Pages: viii (pre text) + 248
(main body)

The potential danger of "frozen" conflicts is that at some point they can shift to a "hot", armed phase. In the post-Soviet space, there are several regions of armed conflicts, which were "frozen" without reaching a final solution.

Over the past years, many of them have become a familiar element of the landscape of international relations in the post-Soviet space. However, in the fall of 2020, the Nagorno-Karabakh conflict, which remained unresolved over the last quarter of a century, flared up with renewed vigor.

The purpose of this thesis research is to assess the dynamics of the development of the Nagorno-Karabakh conflict and analyze all the factors contributing to its return to the format of an armed conflict, assess the positions of global and regional actors at the time of the escalation of the conflict in 2020, the role of two regional powers, especially the Russian Federation and the Republic of Türkiye in resolving the conflict and make a forecast about how cooperation between the two countries in the settlement process will influence the relations between Russia and Türkiye.

The main provisions of the modern school of political neorealism set the theoretical and methodological basis of the study. The current state of the Turkish-Russian relations was examined through the prism of the Nagorno-Karabakh conflict.

In the context of the outcomes of the Second Karabakh War, the study examines the overall situation in the Caucasus and the way the deployment of Russian peacekeepers in Nagorno-Karabakh in 2020 affected the balance of power in the region.

The results of this study make it clear that the United States, the UK and France did not pursue a policy aimed at resolving the Nagorno-Karabakh conflict for a long time, Russia stopped the military conflict in Nagorno-Karabakh, managed to mediate the negotiations within the framework of the new status quo, and the regional influence of Türkiye increased.

It has become clear that the collective West has failed in the process of resolving the Karabakh problem.

Keywords: Nagorno-Karabakh Conflict, Russia-Turkey Relations, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia

GİRİŞ

Modern uluslararası ilişkilerde meydana gelen ana süreçler, dünyanın giderek küreselleştiğini ve giderek daha fazla etki merkezlerinin oluştuğunu göstermektedir. Aynı zamanda, dünya giderek daha fazla parçalanıyor ve bölgeler ve bunlar üzerinde özel bir etkiye sahip olduğunu iddia eden devletler kilit bir rol oynamaya başlıyor.

Rusya-Türkiye ilişkileri, hem farklı bölgelerde hem de bir bütün olarak dünyadaki olayların gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, tarihsel olarak, bu ilişkiler neredeyse her zaman karmaşık olmuş ve çelişkiler sıklıkla savaflara yol açmıştır. Öte yandan politik ve ekonomik anlamda oluşan istekler ve isteklerin karşılanmasına yönelik ortaya çıkan sorunlar, Türk-Rus işbirliğinin stratejik açıdan önemini vurgulamaktadır. Bu noktada iki ülke arasındaki ilişkilerin Kafkasya, Orta Asya, Ortadoğu, Kıbrıs Sorunu ve Ukrayna sorunu başta olmak üzere Kürt ve Çeçen sorunları etrafında da yoğunlaşmıştır.

Nitekim Karabağ Savaş'larının başlamasıyla Türk-Rus ilişkilerinde bozulmalar yaşanmıştır. Karabağ'daki ilk Azerbaycan-Ermeni Savaşı ise 1905 yılında Rus İhtilali'nden sonra yaşanmıştır. Dağlık Karabağ Bölgesi, 1555 yılında Amasya Anlaşması dahilinde Osmanlı topraklarına katılmıştı. Sonrasında ise 1735 Gence Anlaşması ile İran'a ve 1828 yılında Türkmençayı Anlaşması ile birlikte Çarlık Rusya hakimiyeti altına alınır. Çarlık Rusya egemenliği sonrasında Karabağ bölgesinde nüfus bağlamında hızla artışa geçen Ermeni toplulukları, özellikle 1828 yılından itibaren Çarlık Rusya'nın bölgedeki Hıristiyan sayısını artırmak adına uygulamış olduğu politikalar bağlamında bölgedeki Ermeni sayısı 1880'lerde %53, 1989'da ise %77 oranında artış olmuştur (Söker, 2017, 558); (İşyar, 2004).

SSCB'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte hemen cereyan eden Azerbaycan-Ermenistan gerilimi, Azerbaycan sınırlarına dahil olan Ermeni çoğunluğunun başlattığı isyanlar ve Dağlık Karabağ'da kurulan Özerk Cumhuriyet'in ilanından sonra artmıştır. Dağlık Karabağ'ın fiilen işgal edilmesiyle birlikte yaşanan gerilimler sonucunda Türkiye, Ermenistan ile olan diplomatik ilişkileri durdurmuş ve Rusya'nın, Ermenistan Hükümeti'ne sağlamış olduğu silah tedariki üzerinden Türkiye-Rusya ilişkilerinde yeniden kriz meydana gelmiştir. Rusya, 1990'lı yıllardaki Azerbaycan-Ermenistan geriliminde ağırlıklı olarak Ermeni destekçisi bir tavır içerisinde bulunmuştur ve bu durum, Türkiye-Rusya ilişkileri açısından Karabağ'da yaşanan

savaşın, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri açısından zarar verici bir etki oluşturmuştur (İnaç, 2021, 512).

Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözülmesi adına uluslararası anlamda birçok ülke müdahil olmaya çalışmıştır. Başta ABD, Rusya, İran, Fransa ve İngiltere olmak üzere Dağlık Karabağ Sorunu her yönden ele alınmıştır. Bu noktada ABD'nin Dağlık Karabağ Sorunu'na müdahil olmasıyla başlayan ilişkiler, ilk olarak Haydar Aliyev Dönemi Dış Politikaları ekseninde 22 Temmuz 1997 yılında H. Aliyev'in, ABD ziyareti ile başlamıştır. Bu ziyaret, ABD'nin Dağlık Karabağ Sorunu'nda aktif rol olmasını sağlayan bir görüşme olması bakımından öne çıkmakta ve iki ülke arasındaki diyalogu artırmıştır. Özellikle 1991 yılından beri Azerbaycan'a yönelik olumsuz atmosferin ABD nezdinde sona ermiş olmasıyla ABD'nin uygulamış olduğu ambargoların hafifletilmesi sağlanmıştır (Reha, 2010a).

Karabağ Sorunu üzerinden uluslararası büyük güçler, Karabağ Sorunu için çözüm üretme konusunda her zaman uzaktan seyretmekle yetinmiştir. Özellikle ABD, Fransa, İran gibi ülkeler, Karabağ Sorunu'nu çözümsüzlükten yana bir tavır seğilemiştir. Bu noktada ABD, Azerbaycan petrol kaynakları konusunda dengeli bir siyaset ve kendi çıkarları konusunda Karabağ Sorunu'na yönelik çözümsüz bir dış politika süreci izlemiştir. Öte yandan ABD, Karabağ Sorunu'nun çözümünden uzak devamlı olarak Türkiye'nin önüne sıkça Soykırım Tasarısı'nı getirerek, Karabağ Sorunu'nun yarasını sıkça kazımıştır. Bu bağlamda uluslararası güçler Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerilimin artması adına daima Ermeni diasporasını etkin halde tutmuştur. Dolayısıyla bu noktada, Dağlık Karabağ Sorunu aynı zamanda günümüz Azerbaycan-Ermenistan geriliminin Türkiye-Rusya ilişkileri bağlamında da önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Özellikle 2020 yılında tekrardan cereyan eden Azerbaycan-Ermenistan geriliminde Rusya'nın bölgedeki etkisini artırmak istemesi ve Türkiye'nin ise bölgede kendi çıkarlarını savunmak ve dengelemek istemesiyle Türkiye-Rusya ilişkileri bu güç dengesi bağlamında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu noktada Türkiye'nin Azerbaycan'a güçlü bir politika ve askeri destek sağlamasıyla Azerbaycan'a yönelik desteğini güçlü bir şekilde ifade etmiştir. Rusya ise Ermenistan'la tarihsel ve stratejik anlamda sahip olduğu bağlar sayesinde Ermenistan'a diplomatik ve askeri anlamda destek olmuştur. Fakat bu savaşta, Rusya'nın savaşan iki ülke arasında barışçıl bir politika izlemesiyle birlikte Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerilim azalma noktasında ilerlemiştir. Rusya

Devlet Başkanı Vladimir Putin'in diplomasi çağrısı ve sorunların çözüme ulaşması adına arabuluculuk tavrı, 44 gün süren savaşın Ateşkes Anlaşması'yla son bulmasını sağlamıştır. Bu süreçte, Türkiye ve Rusya arasındaki ikili ilişkilerin Dağlık Karabağ Sorunu'na yönelik orta yolu bulma noktasında işbirlikçi adımlar atılmasıyla olumlu bir havada ilerlemiştir. Dağlık Karabağ Sorunu, Türkiye-Rusya ilişkilerini neorealist bir çerçeve içerisinde güç dengesi, ulusal çıkarlar, bölgesel etki alanları ve rekabet/ittifaklar gibi kavramlar üzerinden yaratılan ilişkiler nezdinde önemli olarak görülmektedir. Bu noktada uluslararası diğer güçlerin, başta ABD olmak üzere 30 yıllık Karabağ Sorunu'na yönelik çözümsüz yaklaşımları, Rusya-Türkiye işbirliği çerçevesinde 2020 yılında gerçekleştirilmiştir. Diplomatik çözüm arayışları bağlamında Türkiye ve Rusya, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü için diplomasiye 2020 yılında önem vermiştir. Ateşkese yönelik arabuluculuk için iki ülkenin izlemiş olduğu politika, Türkiye-Rusya ilişkilerini önemli ölçüde pozitif etkilemiştir.

Dağlık Karabağ Sorunu, Türkiye-Rusya ilişkilerini etkileyen karmaşık bir faktör olarak tarihsel anlamda da her zaman öne çıkmıştır. Rusya'nın bölgedeki güç dengesi bağlamındaki pozisyonu ise ateşkes sonrasında daha güçlü hale gelmiştir. Ayrıca Rusya ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarını koruma ve bölgesel etki alanlarını genişletme çabası içinde olmaları noktasında Türkiye, her ne kadar Kafkasya'daki konumunu güçlendirmiş olsa da Rusya'nın bölgedeki hakimiyeti ve tutumu, her zaman belirleyici unsur olmuştur. Bu nedenle Rusya'nın bölgedeki hakimiyeti sorunun çözümü noktasında etkili olmakla birlikte gelecekteki gelişmeler, bu ilişkilerin seyrini etkilemeye devam etmesi bağlamında önemlidir.

Çalışmanın Konusu

Rusya-Türkiye ilişkileri tarihi boyunca oldukça karmaşık olmuştur. Bu ilişkiler önemli değişimlere uğrarken, savaşlardan barış anlaşmalarına, çatışmadan işbirliğine dönüşmüştür. Bu değişiklikler özellikle iki kutuplu sistemin çöküşünden sonra ve Sovyet sonrası alanda ve Orta Doğu'da Rusya ile Türkiye arasında jeopolitik temasların başlamasıyla dinamik hale gelmiştir.

Yüzyıllarca süren jeopolitik rekabetten geçen Rusya ve Türkiye, ikili ilişkileri yeni bir temelde başarılı bir şekilde inşa ediyor. Ticaretteki büyüme, bu ortaklığın arkasındaki ana itici güç olsa da, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği'nin (AB)

politikaları ve eylemleriyle ilgili genel hayal kırıklığı ve geniş Karadeniz bölgesi ve Orta Doğu'nun sorunları üzerindeki pozisyonların yakınlaşması da büyük bir rol oynamaktadır. Yeni Rus-Türk ortaklığı, iki ülke arasında yer alan Güney Kafkasya için de önemli olmuştur

Bugün Güney Kafkasya birkaç eşzamanlı olaya dayanan ekonomik ve politik dönüşümün merkezindedir. Bir yandan Vladimir Putin yönetimi altında Rusya'nın bölgede yükselişi ve hem bölge içinde hem de ötesinde ilişkiler kurma politikasının uygulanması en önemli faktörlerdir. Öte yandan, uzun bir tarihsel dönemden sonra bölgedeki etkisini yeniden sağlamaya karar veren Türkiye'nin nüfuzu da önemli ölçüde artmıştır. Bir tür "eksen" oluşturarak, adı geçen ülkeler, hem potansiyel bir çatışmayı hem de karşılıklı olarak yararlı işbirliği umudunu aynı anda taşıyan ilişkilerin gelişim dinamiklerini değiştirme eğilimindedir.

Yukarıda bahsedilen süreçler Dağlık Karabağ sorununun durumuna da yansımıştır. Bugün bu, uluslararası kuruluşlarda yoğun olarak tartışılan, medyada anlatılan ve başarılı bir şekilde çözülmesi sadece jeopolitik açıdan patlayıcı Kafkasya bölgesinde değil, aynı zamanda çok daha geniş bir alanda istikrarın sağlanmasına yol açabileceği en ünlü bölgesel çatışmalardan biridir. Karabağ sorununun tarihi, aynı zamanda onu çözmeye yönelik sayısız girişimin de tarihidir. Sorunun açık çatışma aşamasına girdiği andan itibaren, müzakere masasındaki resmi ve gayri resmi toplantıların sayısı, daha uzun süreli bölgesel çatışmalardan daha düşük olmamıştır. Bu çatışmanın çözümü sürecinde bir dizi uluslararası kuruluşun yer almasına rağmen (BM, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, İslam Konferansı Örgütü, GUAM), bu kuruluşların hiçbiri çatışmanın barışçıl bir şekilde çözülmesine yönelik önemli ilerleme kaydetmedi. Karabağ sorunu çerçevesinde müzakere süreci kalıcı hale geldi, ancak, yirmi yılı aşkın süre içinde müzakere süreci, bir uzlaşma bulmanın etkili bir yolu olmamıştır. Müzakere sürecinin etkisiz kalması, 27 Eylül 2020'de başlayan 44 günlük savaşa yol açtı. Azerbaycan ile Ermenistan arasında 10 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğunda varılan ateşkes sonucunda Azerbaycan, uluslararası ilişkilerde egemen bir devletin vazgeçilmez unsuru olan toprak bütünlüğünün sağlanması yönünde önemli bir adım atmış oldu. Böylece Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik arabuluculuk faaliyetlerinde bulunan uluslararası kuruluşlar, bu süreçte giderek önemini kaybetmiştir.

44 günlük Dağlık Karabağ savaşı, Rusya-Türkiye ilişkileri için yeni bir sınav haline geldi. Rusya-Türkiye ilişkilerinde işbirliği alanlarından çok çelişkilerin olduğu bilinen bir gerçektir. Türkiye, Rusya ile ilişkilerinde defalarca uluslararası siyasi durumdan bağımsızlığını göstermiştir. Aynı zamanda Türkiye, NATO üyesidir ve onun Ortadoğu ve Güney Kafkasya'daki çıkarları bir dereceye kadar Rusya'nın çıkarlarına ters düşmektedir. Ayrıca Türkiye, Kırım'ın Rusya'ya ilhakını tanımıyor, Kırım Tatar muhalefetine yardım ediyor ve destekliyor. Ancak 2001 yılında Avrasya İşbirliği Eylem Planı ile yürürlüğe giren yeni ikili ilişkiler stratejisi, birçok konuda mevcut çıkar ve görüş çatışmalarına rağmen işbirliği zemini bulma fikri üzerine inşa edilmiştir. Bu strateji doğrultusunda siyasi farklılıkların arka plana atıldığı, ekonomik ve enerji işbirliğinin ön plana çıktığı bir işbirliği modeli geliştirilmiştir.

Bu model, 2015 yılında uçağın düşürülmesinin ardından yaşanan büyük krize kadar başarıyla uygulanmıştır. Daha sonra kriz zamanı cumhurbaşkanları ve devlet kurumları düzeyinde açık diyalog kanallarının oluşturulmasına dayanan yeni bir model geliştirilmiştir. Bir öncekinden farklı olarak, bu model özellikle siyasi çelişkilere odaklanmaktadır. Bu modelin etkinliği oldukça tartışmalı bir konu olsa da, Suriye'deki çatışma sırasında taraflara krizden kaçınmaya ve silahlı çatışmanın eşiğine gelmemeye yardımcı olmuştur. Bu koşullar altında Dağlık Karabağ sorunu, Astana'da başlatılan ve İdlib'de çalışmaya devam eden ikili işbirliği modelinin bir nevi dayanıklılığının ve etkinliğinin sınanması haline gelmiştir.

Çalışmanın Önemi

2020'deki gelişmelerden sonra hem Rusya hem de Türkiye için de büyük önem taşıyan Dağlık Karabağ sorununun Rusya-Türkiye ilişkilerini nasıl etkileyeceğini anlamak önemli.

Rus barışı koruma güçlerinin çatışma bölgesinde konuşlandırılması kısa vadede kanlı çatışmaları sona erdirse de, ancak ateşkesin ne kadar sürdürülebilir olacağı henüz belli değil.

Uzun vadede durumu anlamak için hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin konumuna dikkat etmek gerekir. Sovyet sonrası alandaki Rusya'nın eylemleri gösterdiği gibi, çatışmalara son vermek için acele etmek yerine sorunun çözümünü uzun vadede erteler. Böylece,

"donmuş çatışmalar" ortaya çıkar. Bununla Rusya, krizi bir süreliğine çözmekle kalmıyor, aynı zamanda bu ülkeler üzerinden baskı mekanizması da elde ediyor.

Ankara açısından Azerbaycan ile yakın siyasi, ekonomik, insani bağların varlığı Türkiye'ye çatışmanın çözümüne katılma hakkı veriyor. Ayrıca Dağlık Karabağ, sıradan bir dış politika sorunu değil, hem iç hem de bölgesel dengeyi etkileyecek sonuçlara yol açabilecek bir konudur. Azerbaycan geleneksel olarak Türkiye için stratejik bir ortak olduğu için, işgal altındaki toprakların Azerbaycan'ın kontrolüne geri dönmesi ve güç dengesinin Azerbaycan'ın lehine değiştirmek Türkiye'nin çıkarıdır. İkinci olarak, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması (Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişkilerini ve ardından 2009 protokolleri koparmasından kaynaklanan sorun) Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerindeki konumunu güçlendirdi. Özetlemek gerekirse, bölgedeki en etkili iki aktör olan Rusya ve Türkiye arasındaki işbirliği, nihayetinde çatışmayı çözebilir. Ancak Moskova ve Ankara uzun vadede işbirliği yapmaktansa tek taraflı çıkarlarını maksimize etmeye çalışırlarsa, yalnızca bölgedeki durumun karmaşıklığını değil, ikili ilişkilerde de bir bozulmayı beklemeliyiz.

Rusya ve Türkiye'nin askeri-politik ve ekonomik çıkarlarının söz konusu olduğu belirli bölgelerdeki ikili ilişkilerin tarihsel geçmişi ve küresel istikrarsızlık ve çatışma durumları göz önüne alındığında, ikili ilişkilerin gelecekte de dönüşmeye devam edeceği varsayılabilir. Ayrıca Rusya-Türkiye ilişkilerinde yaşanacak değişikliklerin bölgedeki tüm süreçleri ve özellikle Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecini büyük ölçüde etkileyeceği dikkate alındığında, bu konu sürekli araştırma çalışmalarını gerektirmektedir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı, Dağlık Karabağ ihtilafının seyrindeki 2020'de meydana gelen değişikliklerde, ilk Dağlık Karabağ savaşından 30 yıl sonra çatışmanın tekrar alevlenmesinde ve ardından barışın sağlanmasında ve inşasında (Dağlık Karabağ'da ateşkes hakkında açıklama, Ermenilerin işgal ettiği toprakların kademeli olarak Azerbaycan'a geri verilmesi, ulaşım koridorlarının açılması, Rus barış gücünün konuşlandırılması ve Rus-Türk ortak izleme merkezinin oluşturulması) Rusya ve Türkiye arasındaki işbirliğinin rolünün değerlendirilmesidir.

Bu amaca ulaşmak için aşağıdaki araştırma hedefleri formüle edilmiştir:

- Dağlık Karabağ'daki silahlı çatışmayı, seyrini analiz etmek;
- Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politika davranışlarındaki bazı kalıpları tespit etmek, onların Kafkasya bölgesindeki işbirliği için ön koşulları araştırmak;
- Dağlık Karabağ Sorunu boyunca Türkiye ve Rusya arasındaki çözüm arayışları noktasındaki tarihsel arka planın incelemesi;
- Rusya'nın, 2020 yılında patlak veren Karabağ Sorunu'nun çözümündeki aktif arabuluculuk rolü ve bölgedeki gücünün değerlendirilmesi;
- Dağlık Karabağ Sorunu üzerinden Türkiye ve Rusya ilişkilerinin bölgesel dengeler açısından incelemesi;

Bu çerçevede çalışmanın araştırma sorusu formüle edilmiştir: İkinci Dağlık Karabağ savaşı bölgesel güç dengelerini ve Rusya-Türkiye ilişkilerini nasıl etkiledi.

Bu çalışmada, özellikle Türkiye-Rusya ilişkilerinin 2020 Dağlık Karabağ Sorunu'nun tarihsel anlamdaki gidişatı ve 2020 yılında yeniden patlak veren sorunun, iki ülke arasındaki ilişkisi yönündeki etkisi incelenecektir. Dağlık Karabağ Sorunu'nun, 9 Kasım 2020'de Rusya'nın arabuluculuğuyla bir ateşkes anlaşmasıyla sona ermesi Dağlık Karabağ'ın kontrolünün Azerbaycan'a geri dönmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca bölgedeki diğer güçlerin yanı sıra ABD, İran, İngiltere ve Fransa'nın Dağlık Karabağ Sorunu'nun tarihsel süzgecinde çözüm odaklı politikadan yana daima pasif kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada Türkiye, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan ekseninde Kafkasya'nın genel durumu ve 2020 yılında Rus barış gücünün Dağlık Karabağ Sorunu üzerinde konuşlandırılmasının ardından bölgedeki güç dengelerinin değerlendirilmesi ve Rusya-Türkiye ilişkilerinin tarihsel zemin üzerinden Dağlık Karabağ Sorunu kapsamında incelemesi, çalışmanın amaçları arasında gösterilmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın birinci bölümünde tezin temel teorik çerçevesi oluşturulmuştur. Dağlık Karabağ sorunu da dahil olmak üzere Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin nesnel bir analizi için, her şeyden önce iki devlet arasındaki ilişkiler için uygun bir teorik temel formüle etmek gerekir. "Eksen" aktörlerinin davranışlarının özelliklerinin yorumlanmasına yönelik teorik ve metodolojik yaklaşımın temeli olarak, politik neorealizm okulunun hükümleri kullanılmıştır.

Çalışma, siyasi neo-realizm okulu açısından Güney Kafkasya bölgesinde ve özellikle Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Rusya-Türkiye "ekseni"ndeki ilişkilerin ana parametrelerini incelemektedir. Araştırmanın teorik ve metodolojik temeli olarak, modern siyasi neo-realizm okulunun temel varsayımları kullanılmıştır. Bu okul çerçevesinde K.N. Waltz, yeni siyasi gerçekleri göz önünde bulundurarak, gerçekçilik ve muhafazakarlık ilkelerini sistem ve yapı bağlamında birleştirmiştir.

Sistem analizi kategorilerini kullanarak, Güney Kafkasya sisteminin işleyişi ve tez araştırmasında ele alınan Türkiye-Rusya "ekseni" çerçevesinde devletlerin davranışlarını açıklamak mümkündür. Devletlerin dış politikasını anlamak ise dünya düzeninin yapısal özelliklerini anlamakla mümkündür (Waltz, 2010, 17-40).

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimleyici analiz, Rusya-Türkiye ilişkileri ve Dağlık Karabağ Sorunu hakkındaki mevcut durumu ve ilişkilerin temel özelliklerini açıklamak için kullanılmıştır. Bu analiz, tarafların geçmişteki eylemlerini, politikalarını ve retoriklerini betimleyerek neorealist teorinin bağlamında değerlendirme yapmayı mümkün kılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Rusya ve Türkiye'nin Karabağ Sorunu'na yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak incelemek, neorealist teoriyi doğrulamak veya çürütmek için önemlidir. Bu, her iki ülkenin ulusal güvenlik politikalarını, stratejik çıkarlarını ve bölgesel hegemonya hedeflerini analiz etmeyi içerir.

Çalışmanın Coğrafi ve Kronolojik Çerçevesi

Bu tez çalışmasında, geniş anlamda Güney Kafkasya bölgesinde Rus-Türk ilişkileri ele alınmakta ve bu çerçevede Dağlık Karabağ sorununun çözümü alanında iki ülke arasındaki ilişkilere daha fazla ağırlık verilmektedir. Çalışmada sistem, çok formatlı ve çok faktörlü uluslararası ilişkiler kavramları esas alındığından, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişim aşamaları, başlıca işbirliği alanları, Dağlık Karabağ çatışmasının yer aldığı Güney Kafkasya bölgesinin her iki devlet için önemi dikkate alınmadan analiz süreci eksik görünmektedir. Ayrıca çalışma çerçevesinde Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmesi sürecinde dış faktörlerin etkisinin dikkate alınmaması da mümkün değildir. Bunlar, hem ABD, Fransa gibi devletleri, hem de BM, AGİT (Minsk Grubu), AB gibi uluslararası örgütleri içerir. Bu kadar geniş bir bölgesel kapsama birkaç nedenden

kaynaklanmaktadır. İlk olarak, söz konusu çatışma, bu bölgenin petrol ve gaz sahaları ve geçiş yolları açısından çok önemli olması nedeniyle, daha en başından bölgeselciliğin ötesine geçmiş ve küresel oyuncuların dikkatini çekmiştir. İkincisi, Rusya ve Türkiye sadece Güney Kafkasya'da değil, diğer bölgelerde de temas halindedir, bu nedenle çoğu zaman ortaktan rakibe değişen ilişkileri çalışmaya ilgi uyandırmakta ve daha nesnel ve eksiksiz bir görünüm kazandırmaktadır.

Çalışmanın Kronolojik Kapsamı

Çalışmanın kronolojik çerçevesi 2020 yılındaki 44 günlük savaş dönemini kapsamaktadır. Çalışmada, bu savaş sırasında Rusya ve Türkiye arasındaki etkileşimi ve bu iki bölgesel gücün savaşın seyri ve sonuçları üzerindeki etkisi incelenmektedir. Ancak bu aşamada Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için çalışmada, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonraki dönemde Rusya ile Türkiye arasındaki işbirliğinin en önemli dönemleri dikkate alınarak iki ülke arasındaki ilişkilerinin ayrıntılı bir analizi yapılmıştır. Ayrıca, Dağlık Karabağ sorununun tarihine genel bakış sunulmaktadır.

1. BÖLÜM: TEORİK VE METODOLOJİK YAKLAŞIM

1.1. Neorealizmin Uluslararası İlişkiler Teorisindeki Yeri

Uluslararası ilişkiler teorisi, birbirleriyle aktif olarak etkileşime giren ve rekabet içinde olan çeşitli yönler içerir. Modern siyasi düşüncenin bu çeşitli yönlerini anlamayı kolaylaştırmak için uluslararası ilişkiler teorilerini sınıflandırmak gerekir. İncelendikleri konunun soyutluk düzeyine bağlı olarak teoriler, genel teoriler ve orta seviye teoriler olarak ikiye ayrılır. Orta düzey teoriler, karar verme analizini, dış politika analizini, stratejik araştırmayı ve dünyanın sorunlarına yönelik araştırmayı içerir. Genel teoriler ise içerisinde realizm (neorealizm), küreselcilik, liberalizm, postpozitivizm, konstrüktivizm gibi temel paradigmaları içerir.

Uzun süre en etkili politik teorilerden biri siyasi realizm olmuştur. Realizm geleneksel olarak güç, savaş ve barış sorunlarına odaklanmıştır. Uluslararası ilişkiler çalışmasında teorik bir yön olarak realizmin oluşumu 1940'larda gerçekleşmiştir. Temsilcileri arasında en ünlü isimler E. Carr, G. Morgenthau, R. Aron, W. Lippmann, G. Kissinger, R. Niebuhr, A. Walfers, R. Tucker, W. Ebenstein olmuştur.

Siyasi realizmin birkaç temel ilkesi bulunmaktadır. Tarihten hareketle, insan doğasında olumsuz niteliklerin her zaman hakim olduğu savunulmaktadır. Bencillik, saldırganlık ve güç arzusu, toplumun kaçınılmaz şiddet taşıdığına inanmak için sebepler oluşturmaktadır. İnsan doğasının derinlemesine incelenmesi, uluslararası politika yasalarını anlamak için bir anahtar rolü görmektedir (Carr, 1946); (Morgenthau, 1948); (Niebuhr, 1938); (Lippmann, 1947); (Kissinger, 1957); (Wolfers, 1962); (Ebenstein, 1957); (Tucker, 1976).

Devlet, uluslararası siyaset alanında baş aktördür ve onun gücü bölünmez görünmektedir. Devlet bir kurum olarak toplumda belli bir özerkliğe sahiptir, toplum adına ve onun çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir. Diğer tüm siyasi aktörlere devlete bağımlı oldukları için ikincil bir rol verilmektedir. Realizm de devletin dış politikasını iç politikadan ayrı olarak ele almaktadır.¹

¹ Neorealizmin aksine, klasik realizmde "dış politika" ve "uluslararası politika" terimleri eş anlamlıdır. Realistler devleti ana özne olarak gördükleri için "uluslararası ilişkiler" ve "uluslararası politika" terimleri de birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Uluslararası siyaset, anarşik ilişkiler ile devletlerin çıkarlarının korunması için sürekli olarak edilmesi gereken mücadele ile karakterize edilir. Askeri güvenliğin sağlanması bu çıkarların başında gelir. Ekonomik çıkarlar ikincil öneme sahiptir ve devletin gücünü ve uluslararası otoritesini oluşturmak için önemlidir. Devlet kendini savunmak için sadece kendi gücüne güvenmeli ve müttefiklerin sadakatine inanmamalıdır. Bu sebeplerden dolayı, devlet kendi kendine yeterlilik, kendi ekonomisinin ve askeri endüstrisinin çeşitlendirilmiş gelişimi ve stratejik kaynaklar üzerindeki kontrolü için çaba göstermelidir.

Uluslararası sistemin çatışmalı doğası, uluslararası hukuk, kurumlar ve ahlaki normlar tarafından kısmen sınırlandırılmıştır. Devletlerin barış içinde bir arada yaşamasının temel koşulu, güç dengesinin korunmasıdır. Düşünülenin tam aksine, güç dengesinin ihlali savaşa yol açar. Barış ve statüko arasındaki bu bağlantı, realizmin uluslararası sistemde önemli değişiklikler için savaştan başka bir mekanizma görmediği anlamına gelmez. Devletler, stratejik ittifaklara katılarak yeni bir güç dağılımına uyum sağladıklarında, evrimsel gelişim mümkündür (Knutsen, 1992, 235); (Malhotra, 1993, 167-169); (Doyle - lkenberry, 1997,164-168); (Smith, 1986, 218-226).

Liberalizmin kökenleri büyük ölçüde Avrupa'da Aydınlanma döneminden atılmıştır ve J. Locke, G. Grotius, J. Rousseau, I. Kant gibi düşünürlerle ilişkilendirilir. Bu isimlerin çalışmalarına dayanarak, savaşların, eşitsizliğin ve acımasızlığın olmadığı bir dünya düzeni kurmanın mümkün olduğu inancı oluşmuştur. Liberal düşünürler her zaman dünya siyasetinde barış koşullarının ve adaletin kurulmasının araştırılmasına büyük ilgi göstermişlerdir. Uluslararası İlişkiler Teorisinin bir paradigması olarak liberalizm, W. Wilson, B. Russell, K. Deutsch, R. Dahl, D. Mitranı'nin eserleri ile gelişmeye başlamıştır. Liberaller, insanın doğası gereği işbirliğine ve karşılıklı yardıma meyilli olduğuna inanır, çünkü insan toplum olmadan hayatta kalamaz. Şiddet ve savaş da dahil olmak üzere, insanlık dışı insan davranışları, çevrenin, özellikle de mükemmel olmayan sosyal kurumların ve ilişkilerin olumsuz etkisinin sonucudur.

Liberaller için devlet, uluslararası politikada üniter bir özne değildir. Devletin konumu, çıkar grupları, devlet bürokrasisi ve bireysel politikacılar arasında ortaya çıkan bir mücadele sonucunda şekillenmektedir. Sadece siyasetin çeşitli öznelerinin çıkar çatışması değil, aynı zamanda bürokratların hataları, kamuoyunu dikkate alma ihtiyacı, siyasi liderlerin iktidarda kalma arzusu, alınan kararların kalitesini ve rasyonelliğini

azaltmaktadır. Devlet dışı siyasi aktörler uluslararası siyaseti giderek daha fazla etkilemekte ve bazı durumlarda BM gibi devletten bağımsız hareket etmektedir. Modern dünyada devlet, ulusötesi şirketler, uluslararası terör örgütleri, silah ve uyuşturucu satıcıları arasındaki güç rekabeti büyümektedir (Wilson, 1945); (Russell, 1917); (Mitrani, 1966); (Deulsch, 1974); (Dahl, 1961); (Bucklin, 2001).

Devletler arasındaki mevcut çelişkiler, çoğu devletin barış arzusuna, ulusüstü kurumlar ve diplomasi de dahil olmak üzere uyumlu siyasi eyleme dayanan kolektif çabalarla aşılmalıdır. Aynı zamanda demokrasinin yayılması da barış içinde bir arada yaşama için elverişli koşullar yaratır. Saldırganlık eylemlerine toplu güvenlik ilkeleri ve zorunlu olarak uluslararası toplum adına meşru bir temelde hareket eden birleşik bir askeri güç tarafından karşı çıkılmalıdır.

Liberaller, uluslararası düzeyde askeri olmayan yasal normların oluşumunu, askeri şiddetin güçlü bir sınırlayıcısı olarak görmektedirler. Silahsızlanma, silahların yayılmasını kontrol altına almaya yönelik tedbirler ve totaliter devletlerin sayısının azalması, dünyadaki çatışma düzeyinin azaltılmasına katkıda bulunmaktadır. Güvenlik sorunları artık kilit mesele değil, onların yerine ekonomik ve kültürel faktörler öne sürülmektedir (Viotti - Kauppi, 2011, 192-193); (Doyle, 1996).

Küreselcilik paradigmasının ortaya çıkışı 1960-70'lere dayanır. Bu paradigma uluslararası sistemde meydana gelen ve realizm ve liberalizm çerçevesinde bir açıklama bulamayan değişiklikleri yansıtır. I. Wallerstein, J. Rosenau, J. Galtung, R. Cox, R. Mansbach, küreselleşmenin temsilcileri olarak kabul edilir. Bu yön neo-Marksistleri, dünya hükümeti ve küresel yönetimin destekçilerini ve çevre koruma destekçilerini içerir. Küreselcilerin temel inançları, devletin rolündeki göreceli düşüşün tanınmasını içerir. Ulusötesi şirketler gibi yeni siyasi aktörler, devletlerin politikalarını giderek önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Küreselciler, odaklarını ana aktör olarak devletten sınıflara, uluslara ve ırklara kaydırırlar. Devletin siyasi hayatı ve uluslararası sistem yapısal ilişkiler tarafından belirlenmektedir. Ekonomik ilişkilere, mülkiyet ilişkilerine ve baskın siyasi kültür tipine özel bir vurgu yapılmaktadır. Küreselcilere göre, dünya politikasının mantığı, bağımsız aktörlerin faaliyetleri tarafından değil, tüm insanlık için ortak olan evrensel gelişme yasaları tarafından yönlendirilmektedir (Mansbach - Vasques, 1981); (Cox, 1987); (Rosenau, 1990); (Wallerstein, 1980).

Küreselcilik uluslararası sistemi bir devlete benzetmektedir. Sistem devletin genişletilmiş bir modelidir; bu nedenle küresel yönetim, ulusaldan daha yüksek düzeyde organların oluşturulmasını gerektirir. Küreselciler, uluslararası kurumların aktif gelişme eğilimini uluslararası sistemin en önemli özelliği olarak görürler. Güvenlik kavramı çevre koruma, nüfus düzenlemesi ve açlıkla mücadele, atıkların yok edilmesi, uzay ve okyanus kaynaklarının kullanımı, terörizm ve diğer küresel sorunlar nedeniyle genişlemektedir. Küresel sorunlar birkaç devlet, hatta büyük devletler tarafından çözülememekte, bu da küçük devletlerin statüsünü yükseltmektedir. Askeri güvenliğin sağlanması devletin en önemli görevi olmaktan çıkmıştır. Küreselciler, modern silahların yıkıcı potansiyelinin, politikacılar için ekonomik zorlayıcı önlemleri askeri müdahalelerden daha çekici hale getirdiğine inanmaktadır.

Uluslararası sistemin gelişiminde yeni bir aşama, ülkelerin ticaret, yatırım, iletişim, yurtdışında eğitim gibi birçok alanda birbirine bağımlı hale gelmesiyle ilişkilidir (Rosenau,1984). Sonuç olarak, herhangi bir ülkedeki siyasi karar alma, diğer bölgelerde olup biten süreçlere karşı çok daha duyarlı hale gelmeye başlamıştır. Bu karşılıklı bağımlılık asimetriktir, büyük güçlere daha fazla fayda sağlar ve gelişmekte olan ülkelerin durumunu kötüleştirir.

Postpozitivizm paradigmasının ortaya çıkışı, sosyal bilimlerdeki entelektüel krizle ilişkili olmuştur. Kurucuları arasında M. Foucault, J. Habermas, R. Rorty, J. Walkern bulunmaktadır. Başlangıçta post-pozitivizm daha çok felsefe olarak bilinmesine rağmen, daha sonra uluslararası ilişkiler teorisinde buna uygun bir eğilim oluşmuştur. Postpozitivizm son derece heterojendir, "eleştirel teori", postmodernizm, feminizmin postmodern versiyonlarını ve diğer teorileri içerir (Foucault,1970); (Habermas, 1987); (Rorty, 1980); (Walker - Mendlovitz, 1990). Ancak yine de onu karakterize eden farklı birçok genel hükümler ve tanımlamalar da mevcuttur.

Postpozitivistler, insanların devlet gücüne olan güveninin azalmasının, siyasi partilerin sayının azalmasının, küresel sorunların ağırlaşmasının, devletlerin karşılıklı bağımlılığının artmasının, terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı, saldırgan milliyetçilik, kökten dincilik gibi birçok yeni güvenlik tehdidinin ortaya çıkmasının modern toplumun ve uluslararası sistemin kötü yönetildiğini kanıtladığına inanmaktadırlar. Zayıf yönetime rağmen, bipolar sonrası dünyada en gelişmiş ve güçlü devletler arasında

işbirliği hakimdir, ancak onlar ve daha zayıf devletler arasındaki çatışma devam etmektedir.

Devletler, uluslararası politikanın ana öznesi olma konumunu kaybederek, sosyal gruplara ve bölgelere bölünerek veya küresel ekonomik entegrasyonun etkisi altında bozulmaktadır. Bu nedenle, analizde esas dikkat, siyasetin öznelerinin çıkarları kadar kimliğine de yönlendirilmelidir. Ancak siyasetin özneleri hem farklı sosyal gruplar hem de bireyler için son derece belirsiz bir şekilde tanımlanmıştır. Kamu kurumlarının ve ekonomik ilişkilerin siyaset üzerindeki etkisi de göz ardı edilmektedir.

Konstrüktivizm, 1990'larda şekillenmeye başlamıştır. Bu, uluslararası siyaset teorisi ile bazı sosyolojik kavramları, normları, kimliği, kültürü sentezleme girişimi olmuştur. Bunların dışında, siyasi eylem anlamsızdır. Postpozitivistleri takiben konstrüktivistler de neorealizmi keskin bir şekilde eleştirir. Uzmanlar arasında konstrüktivizmin statüsü hakkında bir fikir birliği yoktur, bazıları onu postpozitivizmin bir parçası, bazıları ayrı bir paradigma, bir kısmı ise (özellikle konstrüktivistlerin kendileri) uluslararası ilişkilerin bir meta teorisi olarak görmektedir.

Neorealistler gibi, konstrüktivistler de uluslararası politikada yapısal ilişkilerin belirgin rolünü, anarşinin devletlerin davranışları üzerindeki etkisini, ulusal çıkarların ve gücün önemini kabul ederler. Ancak bu kavramların yorumlanmasında önemli ölçüde farklılık gösterirler.

Konstrüktivistler, teorinin ana odağının yapılardan ziyade süreçlerin incelenmesine yönlendirilmesi gerektiğine inanırlar. Bu nedenle, devletin kalıcı çıkarlarından, sabit bir uluslararası yapıdan, uluslararası siyasetin öznelerinin katı bir hiyerarşisinden söz etmek pek mümkün değildir. Yapılardan bahsederken, onlar siyasi aktörlerin davranışlarını büyük bir ölçüde belirleyen insan toplumunun varlığının sosyal yönlerinin önemini vurgularlar. Yapı, neorealizmin maddi ilişkilerinden "temizlenmiş" fikirlerin yapısı haline gelir. Aktörlerin davranışlarını belirlemez, onlarla etkileşime girer.

Kendi güvenlik sorunlarına ek olarak, devletler uzun vadeli ortak çıkarlara sahip olabilir ve uluslararası sistemin durumunu aktif olarak etkileyebilirler. Devletin çıkarları, kimliğinin "inşası" sürecinde oluşur. Siyasetin tüm özneleri zamanla değişir ve bu da yeni bir kimliğin doğmasına neden olur. Bu da siyasi süreçler üzerinde önemli bir etki oluşturur.

Neoliberalizmin biçimlerinden biri olan neoliberal kurumsalcılık neorealizme yakın teorilerden biridir. R. Keohane, R. Axelrod, J. Nye, H. Milner, L. Martin, C. Lipsop, K. Davis gibi yazarlar bu konuyla yakından ilgilenmiştir.

Neorealistlerin postülalarının çoğuyla hemfikir olan neoliberal kurumsalcılar, onları biraz daha farklı yorumlar. Örneğin, neoliberaler uluslararası sistemin anarşisini kabul eder, lakin bu anarşinin devletlerin siyaseti üzerindeki etkisinin neorealistler tarafından abartıldığına inanma eğilimindedirler (Grieco, 1988). Neoliberalerlerin eserlerinde devletler arası işbirliği koşullarına, politik ekonomi konularına, ekoloji ve güvenlik arasındaki bağlantıya, demokratik rejimlerin yayılmasına ve barışın güçlendirilmesine çok daha fazla dikkat edilir (Keohane - Nye, 1977); (Axelrod - Keohane, 1985); (Martin, 1992); (Milner, 1997). Onlar özellikle uluslararası kurumların bağımsız rolünü vurgularlar.

Neoliberal kurumsalcılar, devletlerin karşılıklı çıkarlarının işbirliği için neorealizmin varsaydığından çok daha geniş fırsatlar yarattığına inanırlar. Ancak pratik siyasette bu fırsatlar genellikle kullanılmaz.

1.1.1. Neorealizmin Teorik ve Metodolojik Kökenleri

Uluslararası ilişkiler teorisinin tüm paradigmaları gelişmekte, sadece birbirleriyle etkileşim içinde olmaktan ziyade, felsefe, tarih, antropoloji, siyaset bilimi ve sosyolojinin etkisi altında kalmaktadır. Bu bağlamda geniş çerçeveden bakıldığında siyaset teorisinin ideolojik kökenlerinden söz edilmektedir. Daha dar bir anlamda aşağıda tartışılacak olan en önemli gerekçelere atıfta bulunulmasını gerektirmektedir. Burada neorealizmin doğrudan kaynakları, "klasik" versiyonunda siyasi realizm ve uluslararası siyaseti incelemek için kullanılan iki ana sistem analizi yöntemi olan "yapısalcılık" ve "yapısal işlevsel analiz" anlamına gelmektedir.

Geriye dönük olarak bakıldığında siyaset bilimlerinde realizmin ortaya çıkışı, T. Hobbes, N. Machiavelli'nin eserleri ve ayrıca antik Yunan filozofları-sofistleri ve tarihçilerinin eserleri ile ilişkilendirilmektedir (Jervis, 1999, 56).

Neorealizm temsilcilerinin en çok başvurdukları E. Carr ve G. Morgenthau gibi realizmin en önde gelen temsilcilerinin bazı fikirleri üzerinde durmak gerekmektedir. Başlangıçta, "realizm" dünyanın nasıl olması gerektiğine dair idealize edilmiş fikirlerin terk edilmesini gerektirmekteydi. Daha sonra, "siyasi realizm" terimi, belirli varsayımlara ve metodolojik

ilkelere dayanan bilimsel bir paradigma ile ilişkilendirilmiştir. E. Carr ve G. Morgenthau, siyasetin ahlak ve adalet mülahazalarıyla değil, sadece gerçeklere ve ilişkilere dayanarak değerlendirilmesi gerektiğine inanmaktalardı. Tabii ki, pratik siyaset ve onunla ilgili bilim, soyut bir fikirden, ahlaki bir idealden ve geleceğe dair bir tahminden tamamen yoksun olamaz. E. Carr onların makul kombinasyonlarından şu şekilde bahsetmiştir: “Siyaset bilimi, ütopya ve gerçekliğin bir kombinasyonu ile elde edilebilecek teori ve pratiğin karşılıklı bağımlılığının tanınmasına dayanmalıdır" (1946, 13).

E. Carr'a göre devlet, tam bir siyasi örgütlenme biçimi değildir. Ona göre dünya, en uygun örgütlenme biçimine ulaşan uzun bir gelişme döneminden geçmelidir. Carr, devlet egemenliği kavramının aşınmasını öngörmüştür (1946, 11-12). E. Carr için neorealizm kendi kendine yeterli bir dünya görüşü değildir. Carr'a göre neorealizm; “siyasi eylem, ahlak ve gücün koordinasyonuna dayanmalıdır” (1946, 97). Bunun düşüncesinin temelinde en ikna edici teorinin yardımıyla bile pratik siyaseti anlamamanın imkansızlığı anlayışı yatmaktaydı.

Siyasi realizm ilkelerinin daha sistematik bir sunumu, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra ortaya çıkan G. Morgenthau'nun eserlerinde sunulmaktadır. Morgenthau teorisi, siyasi seçkinler tarafından, değişen dünyada bir süper güç olarak ABD'nin rolünü kanıtlaması ve buna karşılık gelen dış politikayı şekillendirmesi için kullanılmaktadır. Bu teori hala bilimsellikle ilgi düzeyini korumakta ve Amerikalı bilim adamları ve siyaset yapıcılarını için bir rehber görevi yerine getirmektedir.

Morgenthau'ya göre, tüm devletler kendi gücüne dayanarak temel sorunlardan biri olan hayatta kalma mücadelesini çözmek zorunda kalmaktadır. Uluslararası sistem, bunu sürdürmek için üstün otoriteden ve kurumlardan yoksundur. Devletlerin ulusal çıkarlar için mücadelesi doğal ve kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu, devletin yalnızca kendisine güvendiği, hiçbir zaman tamamen güvende hissetmediği ve bu nedenle sürekli gücünü artırmak zorunda olduğu "güvenlik ikilemi"ne yol açmaktadır. Aynı zamanda silahlanma yarışını, güvensizliği ve düşmanca davranışı da tetiklemektedir.

Ancak, uluslararası ilişkilerin anarşisi, dünyanın sürekli olarak "herkesin herkese karşı savaşı" içinde olduğu anlamına gelmez. Devletler, uluslararası durumu mümkün olduğunca istikrara kavuşturmak için çeşitli ittifaklara girerler. Bir güç dengesi kurulur, bu da en büyük koalisyonlar arasında yaklaşık olarak eşit bir güç dağılımı anlamına gelir (Morgenthau, 1948, 173).

Realist paradigmanın eleştirmenleri, klasik dönemin bir takım eksikliklerine işaret etmektedir. Her şeyden önce, uluslararası siyaset kavramı devletin dış politikasına kadar daraltılır ve biçimlerinin tüm çeşitliliği iktidar mücadelesine indirgenir. Morgenthau, siyasette objektif yasaların işlediğini, bunun karşısında politikacıların güçsüz olduğunu vurgulamıştır. Uluslararası siyaseti özerk bir alan olarak gösteren realistler onun iç siyasetle bağlantısını dikkate almamışlardır. Eleştirmenler, realizmin başka bir dezavantajını uluslararası sisteme dahil olan mekanik yaklaşımda görmektedirler. Devletler, yalnızca güçlerinin veya zayıflıklarının ölçüsünde farklılık gösteren, birbiriyle değiştirilebilir analiz birimleri olarak anlaşılmaktadır. Manevi değerler, gelenekler, karşılıklı bağımlılık ve devlet dışı siyasi aktörlerin faaliyetleri gibi özellikler yeterince dikkate alınmamaktadır.

Rasyonel analize bağlı kalmasına ve siyasetin anlaşılabilirliğini tanınmasına rağmen, Morgenthau eksiksiz bir dış politika teorisi inşa etme olasılığı konusunda şüpheli davranmıştır. Takipçisi neorealist K. Waltz, Morgenthau'nun devletin dış politikasını açıklamak ve uluslararası politika teorisi inşa etmek konusundaki iki farklı sorunu karıştırdığını belirtmiştir. Morgenthau, "Kleopatra'nın burnu biraz daha kısa olsaydı dünya tarihinde neler olurdu?" sorusunu sık sık tekrarlamıştır. "Kleopatra'nın burnu" gibi bir şans faktörünü sistematize etmek imkansızsa, bir teorinin yaratılması hakkında konuşmaya değmediği sonucuna varmıştır. Buna cevaben K. Waltz, teorinin rastgelelikle ilgilenmemesi, tekrar eden fenomenler ve süreçlere odaklanması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca, hiçbir bilimsel teori, tüm ampirik gerçekleri açıklamaz fikrini savunmuştur (1991, 21).

Neorealizmin başka bir kaynağı olan yapısalcılık, uluslararası ilişkiler teorisinin dışında gelişmiştir ve kökeni XX. yüzyılın ilk üçte birine denk gelmektedir. Bu zamana kadar, sosyal bilimlerin zaten karmaşık nesnel kavramına, incelenen nesnenin yapısına ve onu oluşturan unsurların ilişkisi kavramlarına ev sahipliği yapmaktadır. Ancak yapısalcılar bu kavramların ve kendi metodolojilerinin özgün bir yorumunu sunmuşlardır.

Daha önce yapı, incelenenleri temel parçalara ayırmak için kullanılmış olsa da yapısalcılar onu yalnızca öğeler arasındaki karmaşık ilişkilerin incelenmesiyle açıklanabilir bir bütün olarak ele almaktadırlar. Yapılar, toplumsal gerçekliğin derinlerinde bulunmaktadır.

Yapısalcılık, uzun bir süre Avrupa'da gelişmiş ve esas olarak Amerikalı antropologların ve filologların dikkatini çekmiştir. Yapısalcılık kavramı ilk kez Fransız Ferdinand de Saussure (1926) ve R. Jacobson başkanlığındaki Moskova Resmi Okulu'nun (1915) eserlerinin etkisiyle Prag Dilbilim Atölyesinin (1926) dilbilimcileri tarafından ortaya atılmıştır. Dilin sistem ve yapısı hakkındaki görüşleri önce Fransız antropolog K. Levi-Strauss tarafından ödünç alınmış ve kültüre aktarılmış bunun ardından K. Waltz'un yapısal gerçekçiliğine geçmiştir.

Metodoloji ve bir dizi hükmün yorumlanmasındaki farklılıklara dayanarak, Neorealizmin gelişimindeki birkaç eğilimden bahsedilmektedir. Terimin ortaya çıkışı, 1970'lerin sonlarında gerçekçi geleneğin popüleritesinin yeniden canlanmasından bahseden R. Ashley'e atfedilmektedir (Ashley, 1981). K. Waltz'un çalışmaları bilim camiasında büyük yankı uyandırdığı için, başlangıçta onun teorisi Neorealizm olarak adlandırılmıştır. Yazarın kendisi "yapısal gerçekçilik" terimini tercih etmiş olsa bile, daha sonra o da "neorealizm" adı ile hemfikir olmuştur.

Örneğin, H. Rose'un tipolojisi, "klasik" realizm geleneklerine kısmi bir dönüşle bağlantılı gelişme trendlerinden birine dayanmaktadır. Uluslararası politika teorisini devletin dış politikası teorisinden ayıran Waltz'un yapısal teorisinin aksine, bazı yazarlar bunların tek bir bütün halinde birleştirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Çünkü yapısal teori, belirli bir durumda belirli bir devletin nasıl davranacağı, olası stratejisinin ne olduğu ve kimin muhtemel bir müttefik olarak düşünülmesi gerektiği konusunda tek başına bir cevap sağlayamaz. Rose'a göre, neorealistler, dış politikanın devletin gücüne bağlı olduğunu kabul etmektedirler. Ancak öte yandan, uluslararası sistemdeki güç dağılımının devleti doğrudan değil dolaylı olarak etkilediği fikrini savunmaktadırlar. Teorinin görevi, devlet düzeyindeki sistemik etkinin siyasi karar alma, devlet aygıtının mevcut kaynakları harekete geçirme yeteneği üzerinde nasıl dönüştürüldüğünü göstermektir. Bu nedenle, K. Waltz'un devletin temel işlevinin güvenliği sağlamak olması fikri haksız görünmektedir. Yapısal teori ile dış politika teorisini birleştirme girişimlerine "neoklasik gerçekçilik" adı verilmiştir (Rose, 1998, 146).

Başka bir sınıflandırma yöntemi M. Spirtas tarafından önerilmiştir. Realistleri, uluslararası siyaseti açıklamak için en verimli olarak kabul edilen analiz seviyelerine göre sistemik veya temel analiz olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre, sistematik analizin önde

gelen temsilcisi K. Waltz, temel analizinin temsilcisi ise G. Morgenthau'dur (Spirtas, 1999).

Genel olarak, neorealist teorilerin iki aşamalı hiyerarşiye sahip olduğu düşünülmektedir. Üst seviye yapısal neorealizm, hegemonyacı istikrar teorisi, döngüler teorisi ve doğrusal olmayan siyaset analizini içermelidir. Bunlar, uluslararası siyasete sistemik görüşü tarafından birleştirilen neorealizmin evrimindeki ana yönleri temsil etmektedir. Aynı zamanda, "sistem" ve "yapı" kavramları da dahil olmak üzere bazı temel varsayımların farklı yazarlar için kendine özgü özellikleri bulunmaktadır.

Özellikle, yapısal realizmin metodolojik temeli büyük ölçüde Fransız yapısalcılığına, hegemonik istikrar ve döngüler teorisinin metodolojik temeli yapısal ve işlevsel analiz ilkelerine, siyasetin doğrusal olmayan analizinin temeli genel sistemler teorisine ve özel matematiksel disiplinlere dayanmaktadır.

Dolayısıyla bilimsel literatürde "neorealizm" teriminin iki anlamı bulunmaktadır. Birinci anlamda, K. Waltz'un teorisi ve onun bazı takipçilerinin çalışmaları, diğer anlamda ise hegemonyacı istikrar teorisi, döngüler teorisi, siyasetin doğrusal olmayan analizi gibi neorealizmin çeşitli versiyonları kastedilmektedir.

1.1.2. Kenneth Waltz'un Yapısal Gerçekçiliği

Yapısalcılığa ek olarak, K. Waltz'un metodolojisi, büyük ölçüde Immanuel Kant'ın felsefesinin yanı sıra modern eleştirel felsefenin etkisi altında gelişmiştir. Waltz, hem klasik gerçekçiliğin doğasında var olan tümevarımcılıktan hem de postmodernizm gibi nesnelliğin inkarından kaçınarak bilimsel bir teori inşa etme görevini üstlenmiştir.

Waltz'un "Uluslararası Politika Teorisi" kitabı, özgünlüğü ve tutarlılığı nedeniyle bilim dünyasında hala canlı tartışmalara neden olmaktadır. Aslında Waltz, 1960'lardan beri ideolojik muhalifler tarafından sert bir şekilde eleştirilen realizmi krizden çıkarmıştır. Waltz'un öğretileri, Sovyet-Amerikan ilişkilerinde kısa bir yumuşamadan sonra Soğuk Savaş'ın yeni bir safhası başladığında, mevcut siyasi ortamla iyi bir şekilde harmanlanmıştır (Buzan vd., 1993, 2). Karşılıklı bağımlılık ve ulusötesiliğin savunucuları hâlâ devlet gücünün parçalanmasından, devletin rolünün ve uluslararası ilişkilerde gücün düşüşünden bahsetmekteydi. Ancak karşı koyma politikasına dönüş için bir açıklama bulamamışlardı. Bu nedenle neo-realizm, 1980'de iktidara gelen R. Reagan

başkanlığındaki Amerikan neo-muhafazakarları tarafından politik olarak talep görmekteydi.

Realizmin geleneğini sürdüren Waltz, sistem analizi ilkelerine dayalı metodolojiyi güncellemeye özel önem vermiştir. Teorisinin temel amacı, incelenen gerçeklerin sürekli genişlemesinde ve bu temel üzerinde sürekli yeni genellemeler, bağımlılıklar ve hipotezler inşa etmekte ifade edilen tümevarım ve ampirizmin üstesinden gelmek olmuştur.

K. Waltz'a göre, yeni teori makul bir hipotezler koleksiyonu değil, çoğu olguya uygulanabilir evrensel bir açıklama sağlamalıdır. Çok sınırlı kanıtlama gücüne sahip tanımlayıcı teorilerin her zaman hakim olduğu beşeri bilimler geleneğinin aksine, Waltz, doğa bilimlerinin deneyimine dayanarak "teori" kavramının daha titiz bir yorumuna başvurmuştur. Uluslararası politikanın kapsamlı bir analizine yönelik önceki girişimleri redüksiyonizme yani karmaşık nesnelere bir dizi basit nesneye indirgemesine bağlamıştır. Bu yöntemin en büyük dezavantajı, ters analitik prosedüre izin vermemesidir. Waltz'a göre, redüksiyonizm devletlerin, siyasi elitlerin, bürokrasilerin, büyük politikacıların ve diğer aktörlerin rolüne odaklanan yapısal-işlevsel analizidir.

Bu yolda bazı zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri, uluslararası politikada temel birimlerin sayısının çok fazla olmasıdır. Bu durum onların birbirleriyle etkileşimlerinin bir bütün içinde gelişmesini engellemektedir. Diğer bir sorun ise, sistemsel düzeydeki faktörlerin, uluslararası politikadaki katılımcıların etkileşimlerinden ve özelliklerinden doğrudan ortaya çıkarılamamasıdır. Sistem onların toplamından daha fazlasıdır. Bunun sonucu olarak, redüksionistlerde siyasi süreçlerin farklı koşullar altında tekrarlanması açıklanamamaktadır. Waltz'a göre, redüksionizm çok özel tarihsel koşullara uygun kısmi bir teori sağlamaktadır. Bu metodoloji, uluslararası sistemin durumu hakkında gerçek bilginin, belirli bir devletin dış politikasının hedefleri ile değiştirilmesine kolayca yol açmaktadır (2010, 64-65).

Sistem analizi iki araştırma görevini çözmelidir: "Birincisi, uluslararası sistemlerin beklenen gelişimini izlemektir ve buna örnek olarak yaşamlarının muhtemel süresini ve barış içinde yaşama yeteneğini göstermek verilebilir. İkincisi ise yapının birimlerin etkileşimini nasıl etkilediğini ve onların yapıyı nasıl etkilediklerini göstermektir" (Waltz, 2010, 40). Teorinin açıklayıcı ve tahmin edici gücü, "beklenen olaylar dizisinin neden belirli kısıtlamalar altına düştüğünü, aktörlerin davranışlarında neden tekrarlar olduğunu,

bazı aktörlerin hoşnutsuzluğuna neden olabilecekler de dahil olmak üzere olayların neden tekrarlandığını anlatmaktadır" (Waltz, 2010, 69).

Siyasetin sistemik teorisini yaratmaya alışan K. Waltz'un öncülleri için birkaç ortak özellik bulunmaktadır. Bunlar arasında sistem ve uluslararası politikanın yapısı, sistemik etki mekanizması ve sistem parametreleri kavramlarının tanımındaki tutarsızlıklar bulunmaktadır. Devletlerin ilişkileri, sistemi düzenleyen ilke değil, etkileşim olarak anlaşılmaktadır. Sistemik ve diğer faktörler arasında tutarlı ve ikna edici bir ayrım bulunmaz. Gerçek bir uluslararası sistem oluşturma ilkelerini belirlemek yerine, kural olarak, belirli bir ikame model önerilmektedir. Waltz'un düşüncesine göre, sistem analizi ilkesinin tutarlı bir şekilde uygulanması, uluslararası siyasetin çeşitliliğini hesaba katarak incelemeyi, nedenleri sonuçlardan ayırmayı ve nedenler arasında özel ve genel sebepleri ayırmayı mümkün kılar. Bunun için kişi, devlet ve bir bütün olarak uluslararası sistemden oluşan üç seviye arasındaki bağlantıya dikkat edilmelidir. İlk iki düzey siyasette etkili olan güçleri tanımlıyorsa, ncs olmadan bunların önemini değerlendirmek ve sonucu tahmin etmek imkansızdır. Teori, kendilerini farklı düzeylerde gösteren nedenlerin etkileşimini hesaba katmalıdır (Waltz, 2010, 238).

Waltz'a göre, bir bireyin siyasi davranışı yalnızca bencil çıkarlarını maksimize etmeyi amaçlamaz. Hayatta kalabilmek için birey, ihtiyaçlarını toplum için uzun vadeli sonuçlarla dengelemek zorunda kalır. Rasyonellik kavramı, yalnızca bireysel karar verme düzeyinde kendini göstermez, aynı zamanda tüm sosyal ilişkiler sistemine de nüfuz eder. Ancak Waltz'un teorisinde birey, siyasetin bağımlı bir öznesidir. Ana odak, devlet ve bir bütün olarak uluslararası sistem üzerindedir.

Waltz'un metodolojisi, teorinin belirli bir devletin politikasını değil, birçok devletler için ortak olan tipik davranışı açıklaması gerektiğini varsayar (1975, 15). Uluslararası arenada devlet politikası, uluslararası sistemin yapısı düzeyindeki değerlişiklere bağlıdır. Yapısal zellikler uzun vadeli, evrensel ve bir dereceye kadar ngrlebiliridir. Bu düzeydeki analiz, devletin ve siyasi sistemin iç politikasını belirleyen parametrelerden ve daha da fazlası belirli bireylerin özelliklerinden soyutlamayı içerir.

Waltz'un teorisinde temel kavramlar uluslararası politikanın yapısı ve sistemidir. "Sistem, etkileşim halindeki birimlerin bir toplamıdır. Bir düzeyde, sistem, sistem seviyesinin bir bileşeni olan ve birimlerin bir küme, farklı veya basit bir bütün oluşturduğu çalışmayı

mümkün kılan bir yapıdan oluşurken başka bir düzeyde, sistem etkileşimli birimlerden oluşur.

Waltz'a göre, uluslararası yapı, devletlerin eşzamanlı olarak onları belirli eylemlerden alıkoyan ve diğer eylemlere teşvik eden etkileşiminden kaynaklanmaktadır" (1991, 29). "Yapıyı tanımlamak için, birimlerin (yani devletlerin) nasıl etkileşime girdiğine değil, birbirleriyle ilişkilerine (nasıl organize olduklarına, düzenliliklerine) odaklanılmalıdır. Etkileşim birimler düzeyinde gerçekleşir ancak birimlerin birbirleriyle olan ilişkileri birimlere ait değildir. Birimlerin düzeni tüm sisteme aittir" (1991, 80).

Uluslararası siyasetin yapısı, ilk olarak, yüksek yönetim organının yokluğu ile, yani anarşik yapısı ile karakterize edilir. Bu durumda, bu kavram düzenlilik ile çelişmez. Waltz, A. Smith'in serbest piyasa rekabetini tanımlayan mikroekonomisinin analojisini kullanır. Düzenlilik, her biri yalnızca kendine güvenen, kendi çıkarlarını koruyan, ancak aynı zamanda piyasayı tek başına kontrol etme yeteneğine sahip olmayan bağımsız firmaların etkileşimleri zamanı kendiliğinden oluşur.

Piyasadaki durum, bireysel katılımcıların niyetlerinden bağımsız olarak gelişmektedir, herkes kârı artırmak için çabalamakta, ancak bunun sonucunda ortalama karlılık düşmektedir, herkes daha az çalışarak daha fazlasını kazanmak istemektedir. Waltz'un teorisine göre, uluslararası yapı da benzer şekilde oluşturulur. Burada temel birimler olarak egemen devletler hareket etmektedir. Uluslararası yapı devletlerin gerçek çok yönlü politikası tarafından oluşturulur ve geliştirilmesinin önceden belirlenmiş bir "iç fikri" bulunmamaktadır.

Waltz, anarşinin uluslararası sistem için olumsuz bir şey olmadığına, hatta hiyerarşiye göre bir takım avantajlara sahip olduğuna inanmaktadır. Anarşi daha güvenlidir, çünkü küresel yönetim kaldırıcılarının üniter mülkiyeti için zemin oluşturmaz. Evrensel yasaların ve adaletin yokluğunda, hiyerarşi dünyayı sürekli olarak "iç" savaşın eşiğine getirmektedir. Hiçbir devletin diğerlerinden daha fazla iktidar hakkı bulunmaz. Uluslararası siyasetin gerçek kanunu, kanun değil, kuvvettir. Son olarak, anarşi, bir topluluğu organize etmenin en esnek yoludur ve gerektiğinde devletlerin ulusüstü yönetim ve koordinasyon organları oluşturmasına izin verir" (1991, 111-114).

Uluslararası sistemin bir unsuru olarak devletin temel işlevi, egemenliğini korumaktır. Ulus altı ve ulusüstü aktörlerin artan etkinliği, devletin siyasetin ana öznesi olarak kalmasını engellemez. Waltz için egemenlik kavramının tam hareket özgürlüğü anlamına

gelmediğini, yani “egemenlik” ve “bağımlılık” kavramlarının karşıt olmadığını belirtmek önemlidir. Egemenlik, devletin “diğer devletlerden yardım isteyip istemediği de dahil olmak üzere iç ve dış sorunları nasıl çözeceğini ve yükümlülükleri kabul ederek özgürlüğünü sınırlandıracağını kendisinin belirleyeceği” anlamına gelir. Devletler stratejilerini, rotalarını ve faaliyetlerinin hedeflediği diğer her şeyi kendileri formüle ederler" (Waltz, 1991, 96).Devletin diğer tüm işlevleri ikincildir, çünkü egemenliğin korunması olmadan bunlar imkansızdır.

Uluslararası yapının bir başka niteliği de, devletler arasında eşit olmayan güç dağılımıdır. Bu, bireysel devletlerin gücü ile ilgili değil, yapının bir özelliği olan gücün dağılımı ile ilgilidir. Anarşi ve egemenliğin savunulması şimdiye kadar uluslararası sistemin değişmeyen nitelikleri olarak mevcutsa, güç dağılımı değişen bir niteliktir. Bu nedenle, teori ancak bu nitelik yardımıyla devletlerin uluslararası alanda nasıl hareket ettiğini ve bir bütün olarak uluslararası sistemde değişikliklerin meydana gelme nedenlerini göstermelidir. Buradan güç dağılımının uluslararası siyaset teorisi için en açıklayıcı olasılıkları sağladığı sonucu çıkmaktadır" (Waltz, 1991, 88-89).

Dolayısıyla, öğrenilmesi uluslararası siyaset analizinin anahtarı haline gelen yapının özellikleri şunlardır: yapının anarşik doğası, her bir devletin egemenliğini koruma işlevini yerine getirmesi ve devletler arasında eşit olmayan güç dağılımı. Herhangi bir uluslararası sistem iki değişkene bağlı olarak değerlendirilebilir. Bu değişkenler büyük güçlerin sayısı ve güç dağılımı olarak söylenebilir. Küçük (zayıf) devletler önemli bir etkiye sahip değildir. Bu, neorealizmin onları tamamen görmezden geldiği anlamına gelmez sadece küçük devletlerin büyük güçlerin açık müdahalesi altında ve görelî özgürlük koşullarında nasıl hayatta kaldığını incelenmesi gerektiğini gösterir.

Güç dengesi kavramı, K. Waltz'un neorealizminin özü olarak kalır ancak klasik realizme kıyasla sistemik yorumda biraz farklı bir biçim almaktadır. Yapısal teori, temel ilkelerini korurken, Realpolitik'in siyasi yönetim uygulamalarının neden zorunlu olarak tekrarlandığını gösterir. Bu, devletler arasındaki farklılıklara, niyetlerine bakılmaksızın ve hatta bazen onlara rağmen gerçekleşir. Sistemin bir durumu olarak güç dengesi, mikroekonomik yasalara benzer şekilde nesnel olarak oluşturulur. Farklı çıkarlara sahip birçok egemen devletin faaliyetlerinden doğan uluslararası politikanın anarşik yapısı, kendiliğinden yeniden üretiminin koşullarını oluşturur.

Aynı zamanda, diğer devletlere karşı denge oluşturmak için güç inşa etmek veya müttefikleri çekmek evrensel bir denge politikası olarak gösterilmez. Uluslararası sistemin durumuna bağlı olarak, devlet sadece dengenin sağlanmasının peşinden koşmayabilir. Diğer stratejiler arasında liderlik için çabalamak veya daha güçlü bir devlete (koalisyon) katılmak yer almaktadır. Ancak denge politikası teori için esastır, çünkü anarşik yapı ilkesi büyük güçleri ona yönlendirir. Aksi takdirde, Waltz, yapının hiyerarşik hale gelebileceğine dikkat çekir.

Klasik realizm geleneğini sürdüren Waltz, uluslararası politikada belirleyici rolü devlete verir. Waltz, devlet dışı aktörlerin gücündeki göreceli artışı fikrine katılmaktadır. Ancak bu, devletin uluslararası sistemin temel birimi olmadığı anlamına gelmez. Büyük güçler uluslararası siyaset üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Devletler hala ulus altı ve ulus üstü aktörlerin hangi koşullar altında faaliyet gösterdiğini belirlemede ve gerektiğinde “oyunun kurallarını” değiştirmektedir” (2010, 93-95).

1.2. Neorealist Kavramlarının Tipolojik Analizi

Neorealistler, diğer bilimlerin kavram ve yöntemlerini kullanarak ve aynı zamanda realizmin temel özelliklerini koruyarak klasik paradigmanın eksikliklerini kısmen gidermektedirler. Neorealizmde birkaç farklılık bulunmaktadır. Devlet hala siyasetin ana konusu olarak görülmekte, ancak uluslararası ilişkilerde ve küresel süreçlerde diğer katılımcılara dikkat edilmektedir. Devletlerin etkileşimi, uluslararası yapının etkisi dikkate alınarak ele alınmaktadır. Uluslararası siyaset alanı hala özerk olarak görülse de, neorealizmin bazı versiyonları onun ekonomik ve diğer faktörlerle ilişkisini araştırmaktadır.

Neorealizm, uluslararası ilişkilerin çatışmalı doğasına ek olarak, devletler arasındaki işbirliği koşullarını da inceler. Aynı zamanda, her devletin göreceli kârını artırmaya çalıştığı ve partner ülkelerin hile yapma olasılığını dikkate aldığı belirtilmektedir. Güç oluşturmaya yönelik politikanın bir alternatifi olarak, askeri bileşenle sınırlı olmayan, devletin kendi güvenliğini sağlama politikası gösterilmektedir. Gücün rolüne ilişkin olarak daha farklı bir anlayış önerilmektedir. Klasik realizm, sürekli güç oluşumunda mutlak iyiyi gördüğü halde, neorealizm, devletin hayatta kalması ve ulusal çıkarların korunması için gerekli olan yeterli bir güç seviyesinden bahsetmektedir. Hem aşırı güç hem de güç eksikliği, istenmeyen bir askeri çatışmaya sürüklenmeye yol açabilir.

Neorealizm, şiddetin doğasını daha ayrıntılı olarak analiz etmeye çalışır. Araştırmacılar, klasik gelenekte sıklıkla birbirinin yerine kullanılan “güç”, “otorite” ve “etki” kavramları arasındaki farklara dikkat etmektedirler. Neorealizm, yalnızca tek bir devletin güç kaynaklarına değil, aynı zamanda uluslararası sistemdeki güç dağılımına da odaklanır. Neorealizm'in "klasik" realizmden önemli metodolojik farklılıkları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, sistemik bir siyaset teorisi inşa etmenin mümkün olduğunun varsayılmasıdır. Morgenthau'nun realizminin tümevarımcılığının aksine, neorealizm versiyonları ağırlıklı olarak tümdengelimlidir. Neorealizm temsilcileri, çeşitli modelleme yöntemlerini aktif olarak kullanmaktadır. Modeller, dünyanın resmini basitleştirerek yalnızca kısmi bilgi sağlasa da, onların kullanılabilirlikleri, daha sonra ampirik malzeme üzerinde test edilen, açık olmayan hipotezleri ortaya koymaya yardımcı olmaları gerçeğinde görülmektedir. Resmi modeller özellikle stratejik araştırmalarda oldukça popülerdir.

1.2.1. Uluslararası İlişkiler Sistemi Tanımı

Siyaset biliminde "siyasi sistem" terimi D. Easton tarafından tanıtılmış ve daha sonra sistemik yaklaşım G. Almond ve D. Apter'in eserlerinde geliştirilmiştir.

D. Easton, siyasi sistemler için kavramsal olarak yeni bir temel önermiştir. Bu sisteme göre; siyasi sistem dahilinde karar vericiler, talep veya destek olarak nitelendirilebilecek belirli sinyallerle karşı karşıya kalmaktadır (Easton, 1953). Bu bireyler, politikayla sonuçlanan taleplerle başa çıkmak için desteği kullanırlar (Almond, 1956); (Apter, 1996). Dolayısıyla, politika, talepleri karşılamak için desteği kullanmanın sonucudur. Politika, lider için talepleri ve desteği değiştiren siyasi ortamı (yerel, ulusal, uluslararası) etkiler ve otoriteye sahip olan ve değerleri yeniden dağıtan eylemlerden oluşur (Easton, *An Approach to the Analysis of Political Systems*, 1957, pp. 387-389).

Klasik tanımda sistem, birbirine bağlı ve birbiriyle etkileşim halinde olan, sistemin özelliklerinin unsurların özelliklerine indirgenmediği bir dizi unsur olarak anlaşılır (Mogilevskiy, 1999, 15). Sistemin doğası sadece unsurlar tarafından değil, aynı zamanda ilişkiler tarafından da belirlenir. Aynı zamanda sistem, çevrenin zorluklarına olduğu kadar iç çelişkilere de tepki verir. Uluslararası sistemin özelliği, onun düzensizliğidir, çünkü etkileşim kurallarını koyabilecek sözde en yüksek hakemden yoksundur.

M. Kaplan aşağıdaki sistem türlerini şu şekilde tanımlamaktadır;

- 1) Birim Veto Sistemi: Aktörün onu engelleme ve düşmanı korkutma yeteneğine sahip olduğu bir sistem,
- 2) Sıkı İki Kutuplu Sistem: İki devlet bloğunun bir arada bulunduğu, diğer aktörler arasında tarafsızlığın mevcut olduğu sistem
- 3) Çok Kutuplu Sistem: Beşten fazla büyük gücün var olduğu sistem,
- 4) Gevşek İki Kutuplu Sistem: Hem devletler hem de devlet birlikleri ve uluslararası kuruluşların parçası olabildiği sistem,
- 5) Hiyerarşik Sistem: Ulus devletlerin anlamını yitirip başka bir yapıya dönüştüğü bir sistem,
- 6) Evrensel Sistem: Ana rolün evrensel bir aktöre davranış kurallarını ve normlarını belirleyen kuruluşa ait olduğu sistem (Morton, 1957, 35).

Amerikalı siyaset bilimci Waltz, eserlerinde sistematik yaklaşıma dayalı farklı bir açıklayıcı araç kullanmıştır. Waltz, siyasal gerçekçiliğin temelini, ilerici ampirik siyaset biliminin ihtiyaçları doğrultusunda ve yeni siyasal gerçeklikleri dikkate alarak değiştirmiş, tamamlamış, muhafazakarlık ve gerçekçilik görüşlerini bir sistem kavramıyla birleştirmiştir.

K. Waltz, sistem yaklaşımının kurucusu L. von Bertalanffy tarafından verilen sistemin klasik tanımından yola çıkmaktadır. Buna göre sistem, etkileşim halinde bulunan öğeler kümesidir (Bertalanffy, 1968, 5). Uluslararası ilişkiler sistemini bir sosyal sistem olarak nitelendiren Amerikalı bilim adamı, onu öncelikle askeri-politik açıdan ele almakta ve ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin uluslararası ilişkiler üzerindeki etkisini ikincil olarak görmektedir. Waltz, devletlerin davranışını önceden belirleyen ve sistemi basit bir dizi ilişkisiz unsurdan ayıran ana kriter olan uluslararası ilişkiler sisteminin yapısına odaklanır. K. Waltz kavramında dönemin etkisi hissedilmektedir. 1970'lerde Batılı ülkelerin ekonomilerinde yaşanan krizin arka planına karşı neoliberal yaklaşımlar popüler hale gelmiş ve 1976'da bu akımın en ünlü temsilcilerinden Milton Friedman, Nobel Ekonomi Ödülü'nü almıştır. K. Waltz'un devletleri ideal rekabet koşullarında faaliyet gösteren firmalarla karşılaştırarak sistem yapısının aktörler üzerindeki etkisinin doğasının ekonomi teorisinden ödünç alması tesadüf değildir. Elbette, girişimciler kendi malları için kendi fiyatlarını belirlemede özgürdürler, ancak başarılı olmak istiyorlarsa bunu piyasa gereksinimlerine göre belirlemeleri gerekmektedir. Ekonomi dünyasında piyasa, girişimcilerden ve onların işlemlerinden bağımsız olarak işleyen bir yapıdır ve aktörlerin

doğası ile onların aralarındaki etkileşim yapısını etkilemez. Benzer bir işlev, aktörlerin davranışlarını önceden belirleyen uluslararası ilişkiler sisteminin yapısı tarafından gerçekleştirilir. K. Waltz, uluslararası siyasetin dokusunun oldukça sabit olduğuna, aktörler arasındaki ilişki modellerinin yeniden üretildiğine ve olayların süresiz olarak tekrarlandığına inanmaktadır. Uluslararası ilişkiler sistemini tanımlamanın temel kriteri, uluslararası arenada binlerce yıl süren çarpıcı tekdüzeliği belirleyen aktörler arasındaki ilişkilerin anarşik doğasında bulunmaktadır. K. Waltz, bu tür fikirlere dayanarak, Vestfalya sistemi ile Antik Yunanistan'da M.Ö. 4-5. yüzyıllarda gelişen uluslararası ilişkiler sistemi arasında analogiler kurmanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Çünkü her iki durumda da aktörler arasındaki anarşik bir ilişki modeli söz konusudur. K. Waltz'a göre uluslararası sistem, bağımsız etkileşimli birimler kümesidir, ancak sunumundan bir sistemden bahsetmeyi mümkün kılmak için herhangi bir etkileşimin yeterli olup olmadığı açıkça belli değildir.

1.2.1.1. Bölgesel Güvenlik Sistemi Tanımı

Uluslararası ilişkiler sistemi üzerine yapılan son otuz yıllık araştırmalar, sistemin şimdiki ve gelecekteki kutupluluğunu belirlemeye çalışmıştır. Bununla birlikte, bu yaklaşım, küresel düzeye daha az bağımlı olduklarından, bölgesel güvenlik süreçlerinin yeterince tanımlanmasına izin vermemektedir. Uluslararası ilişkiler bölgesel bir nitelik kazanmıştır, yani bölgeler güvenlikleştirme konularında daha bağımsız hale gelmiştir. Bu koşullar altında, B. Buzan tarafından 1983 yılında "İnsanlar, Devletler ve Korku" kitabında formüle edilen ve sonraki çalışmalarda geliştirilen bölgesel güvenlik kompleksleri teorisi özel bir önem kazanmıştır.

Kopenhag Okulu temsilcilerinin tanımına göre, Bölgesel Güvenlik Kompleksi (BGK)'ne göre "temel güvenlikleştirme veya güvenliksizleştirme süreçleri veya aynı anda her iki tip süreç o kadar birbirine bağlı olan bir grup unsurdur ki, bu unsurların güvenlik problemleri ayrı ayrı çözülemez veya analiz edilemez" (Buzan - Wæver, 2003, 44). Buradan anlaşılacağı üzere BGK uluslararası siyasi alt sistemlerdir ve daha büyük bir uluslararası siyasi sistemin nispeten özerk unsurlarıdır (Burnashev, 2006).

B. Buzan ve O. Wæver genel olarak post-bipolar güvenlik sisteminin yapısını, kutupları süper güç (ABD), büyük güçler (Çin, Japonya, Rusya ve Avrupa Birliği) ve bölgesel güçler tarafından oluşturulan bir dizi bölgesel güvenlik kompleksi olarak tanımlar. Aynı

zamanda, süper güç ve büyük güçler, küresel ve bölgesel düzeylerin (hem kendi BGK'leri hem de diğerleri çerçevesinde) güvenlikleştirme süreçlerini oluştururken, bölgesel güçler yalnızca bölgesel güvenlikleştirme süreçlerini oluşturur.

Bölgesel güvenlik kompleksi modeli, coğrafi olarak tanımlanmış bir devletler grubunun temel güvenlik çıkarlarının karşılıklı bağımlılığına dayanmaktadır. BGK çerçevesinde, devletlerin güvenliğinin birbirine bağımlılığı, ortak çıkarlar ve çıkar çatışması, birbirini etkileyen davranışlar, birbirleriyle ilgili algılar gibi çeşitli düzlemlerde üretilmektedir. Elbette tüm bunların bölgesel, coğrafi bir temeli vardır (Buzan, 1991, 191). BGK çerçevesindeki ilişkiler, katılımcı devletlerin ortak coğrafi bağlantıları ile birlikte, uluslararası siyasi sistemin anarşik yapısı ile de belirlenmektedir. Başka bir deyişle BGK, dostluk ve düşmanlık ilişkilerine sahip, coğrafi olarak sınırlı, maddi ve algısal olarak orijinal bir uluslararası anarşi modelidir (McSweeney, 1999, 63).

Bugün modern dünya siyasetinin bölgesel özelliklerini analiz etmek için en düzenli ve etkili olanı, bölgesel güvenlik kompleksleri teorisidir. Teori, Kopenhag Uluslararası İlişkiler Okulu'nun kurucuları B. Buzan ve O. Waver tarafından geliştirilmiştir. İkili birlikte "Bölgesel güvenlik kompleksi" kavramını şu şekilde tanımlamaktadır; "BGK, güvenlik sorunları birbirinden ayrı olarak analiz edilemeyecek veya çözülemeyecek olan aktörlerin topluluğudur" (Buzan - Waever, 2003, 44). Diğer bir deyişle, komşu devletler güvenlik konularında bağımlı hale gelmekte ve her birinin devlet güvenliği tek bir güvenlik olarak görülüp diğerlerinden ayrı tutulmamaktadır. Bölgesel yapı iki temel noktaya dayanmaktadır;

1. "Mukavemet" ve "güç" kavramları bağlamında fırsatların dağılımı.
2. Sistemdeki aktörler arasındaki dostluk veya düşmanlık.

Bölgesel güvenlik komplekslerinin iki farklı tipi bulunmaktadır. B. Buzan ve O. Waver bunları standart ve merkezli bölgesel kompleksler adlandırmışlardır. Standart bölgesel kompleksler, devletin uluslararası düzeyde ulusal çıkarlar doğrultusunda hareket ettiği ve ana itici gücün devletler arasındaki rekabet olduğu Vestfalya uluslararası ilişkiler sistemiyle doğrudan ilgilidir (Buzan, 1991, 191). Bu durumda sistemin korunmasının ana yolu, bir devletin diğerine üstünlüğünün olmadığı bir güç dengesidir. Merkezli bölgesel güvenlik kompleksleri kavramı, uluslararası ilişkilerin yapısına ilişkin Neorealist anlayışla doğrudan ilişkilidir. Bu tür bölgesel kompleks, süper güçler (ABD), büyük güçler (Rusya, AB, Hindistan, Japonya, Çin) ve bölgesel güçler (Türkiye, Güney Afrika,

Brezilya) gibi devlet türlerine dayanmaktadır. Güvenlik kompleksi sadece bölgesel bir güç değil, aynı zamanda bir büyük ya da süper güç içeriyorsa, o zaman diğer bölgesel liderler bir büyük ya da süper güç ile aynı potansiyele sahip olamayacakları için, sistemin küresel düzeyi bölgesel olana hükmetmektedir.

Potansiyel bir lideri olmayan bölgeler nispeten istikrarlıdır. Bu tür bir etkileşime örnek olarak kurum/kuruluşlar arası entegrasyon verilebilir. Bu tam olarak AB'nin şu anda içinde bulunduğu konumdur. AB'nin kendisinin bir tür büyük güç olduğu ama aynı zamanda büyük güçleri de içerdiği, merkezli ve standart bir sistemin karışımıdır.

B. Buzan ve O. Waver aşağıdaki bölgesel güvenlik komplekslerini 9'a ayırmaktadırlar.

1) Doğu Asya; 2) Güney Asya; 3) Avrupa; 4) Güney Afrika; 5) Orta Afrika; 6) Kuzey Amerika; 7) Güney Amerika; 8) Orta Doğu; 9) Sovyet Sonrası.

1.2.1.2. Sovyet Sonrası Bölgesel Güvenlik Sisteminin Analizi

Bölgesel güvenlik sisteminin evrimi açısından SSCB'nin çöküşü, katı bir hiyerarşik yapıyı tek aktörden anarşik ilkeye göre örgütlenmiş bölgesel bir sisteme geçmiştir. Bununla birlikte, eski SSCB alanında kurulan BGK'nin belirli bir özelliği bulunmaktaydı. Mekansal ölçek ve yapısal özellikler, katılımcıların güvenliğinin karşılıklı bağımlılığının coğrafi yakınlıklarına dayandığı ve bölgenin güvenlik dinamiklerinin tek bir güç tarafından belirlenmediği standart bir BGK olarak kabul edilmesine izin vermez (Buzan, 1991, 188). B. Buzan ve O. Waver'e göre, Sovyet sonrası alanın bölgesel sistemi “büyük bir güç etrafında yoğunlaşan bölgesel bir güvenlik kompleksi”dir (2003, 55).

Eski metropoliden ayrılan yeni bağımsız devletlerin kendileri yerel devletlerarası sistemler olan bölgesel güvenlik alt kompleksleri kurmuşlardır: Avrupa kısmında Letonya, Litvanya, Estonya ve Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova; Kafkasya'da Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan bulunmaktadır. Yeni kurulan bölgesel alt sistemlerin birbirinden belirli bir özerklikle işlemeye başlamasına rağmen Rusya, onları Sovyet sonrası güvenlik makro kompleksinin içinde birbirine bağlayan bir “merkez” işlevini sürdürmüştür. Sovyet sonrası güvenlik makro kompleksinin yapısında, Rusya etkisini bölgesel ölçekte sürdürülebilir bir şekilde yansıtmaya yeteneğine sahip tek jeopolitik aktör ve yukarıda belirtilen tüm alt komplekslerdeki yeni bağımsız devletler için kilit bir güvenlik faktörü olarak kalmıştır. Buna göre, bu devletlerin gelişimi, özellikle katılımcı

devletler arasındaki güvenlik ilişkilerinin dinamikleri ve dış güç merkezleriyle olan bağlantıları, içsel faktörlerle birlikte Rusya'nın jeopolitik faaliyetine de bağlı olarak şekillenmiştir.

Çalışmanın konusu ile doğrudan ilgili olduğu için Kafkas güvenlik alt sistemini daha ayrıntılı olarak ele almakta fayda vardır. Sovyet sonrası güvenlik makro kompleksinin Kafkas kesimini değerlendirirken, ortaya bazı sorular ortaya çıkmaktadır. "Kafkasya'nın tamamı bölgesel bir güvenlik kompleksi olarak mı düşünülmeli, yoksa sadece üç devlet (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) alanıyla mı sınırlı olmalı?" sorusu cevaplanması gereken sorulardan bir tanesidir. Aynı zamanda "diğer ilgili bölgesel güçler bu güvenlik alt sistemine ait edilebilir mi?" sorusu da bu doğrultuda cevap aramaktadır. Bruno Coppieters, Kafkas BGK'nin mekansal hatlarını şu şekilde tanımlamaktadır; "Hem Transkafkasya hem de Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya'nın bir parçası dahil olmak üzere daha büyük bir güvenlik kompleksinin parçaları olarak düşünülebilir. Kuzey Kafkasya, Transkafkasya'nın ve bir bütün olarak Kafkas güvenlik kompleksinin geleceği için belirleyici bir rol oynamaya devam etmektedir" (1996, 195). Svante Cornell bu sınırları daha da genişletmekte "... Kafkasya bir bölgedir, ancak her şeyden önce bir güvenlik kompleksidir. Kafkas devletlerinden hiçbirinin ulusal güvenliği, diğerinin güvenliğinden ayrı düşünülemez. Bölgesel güçler (Rusya, Türkiye ve İran) de benzer şekilde ilgili aktörlerdir, Kafkasya'nın güvenliği bu devletlerin ulusal güvenliğini doğrudan etkiler, bu da onların güvenlik kompleksine dahil olduklarını gösterir." şeklinde ifade etmektedir (2001, 391). Gerçekten de, adı geçen güçlerin güvenlik çıkarlarının bölgede belirli bir müdahillliği veya daha doğrusu, bu devletlerle Kafkas devletleri arasında, bazı durumlarda bu güçlerin varoluşsal güvenlik çıkarlarını bölgeyle tam olarak bağlayan karşılıklı bağımlılık bulunmaktadır. Sovyet sonrası güvenlik makro kompleksindeki devletlerin güvenliğinin dış aktörlerle karşılıklı bağımlılığı kabul edilirse, Kafkasya BGK'ne sadece Rusya değil, Türkiye ve İran'ın da dahil edilmesi gerekmektedir.

Ancak Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisine (BGKT) dayanarak, bu aktörlerin BGK'nin ilgili alt komplekslerine dahil edilmesi gerçekçi değildir. BGKT, "çifte katılım" olasılığını kabul etmemektedir (Buzan - Waeber, 2003, 48). Başka bir deyişle, aynı aktör birden fazla BGK'ne üye olamaz. Türkiye'nin Orta Doğu BGK'nin bir unsuru olduğunu

kabul edersek, onun paralel olarak BGK alt komplekslerine dahil edilmesi teorik olarak imkansızdır. Post Sovyet alanında Rusya hala tek güç olarak kalmaktadır.

1.3. Devletlerin Sistem İçindeki Davranışının Teorik Açıklaması

D. Easton'a göre sistem, özellikleri, öğelerin özelliklerinin toplamına indirgenmemiş, birbiriyle ilişkili ve etkileşimli öğeler kümesidir. Sistemin temel özelliği ise düzensizliğidir. Sistemin; sinerji, doğrusalsızlık ve içgözlemsel olma şeklinde üç ana bileşeni vardır. Sinerji, aktörlerin etkileşimi sırasında sistemin yeni özelliklerinin oluşmasını gerektirir ve bunun uluslararası ilişkilerdeki tezahürlerinden biri güvenlik ikilemidir. Ülkelerin güvenliklerini sağlamak için askeri potansiyellerini artırmalarının diğer aktörlerin de benzer tepki vermesine neden olma riski bulunmaktadır (Booth - Wheeler, 2008). Doğrusalsızlık, sistemin denge kaybına meyilli olması koşuluyla, kelebek etkisi potansiyeli de dahil olmak üzere bir sistemin karmaşıklığıdır. Son olarak, sistemin içgözlemsel olması, aktörlerinin birbirine bağlılığı anlamına gelir ve burada sadece siyasetin öznesi nesneyi değil, aynı zamanda nesnesi de özneyi etkiler. Başka bir ifadeyle aktörler, duruma ilişkin anlayışlarının derinliğini dikkate alarak sistemdeki diğer katılımcıların olası davranışlarına uyum sağlama görevi ile karşı karşıya gelmektedir (Istomin, 2018, 30-32). Sistemin sinerjisi, doğrusalsızlığı ve içgözlemsel olmaması, aktörlerin esnek ve etkili bir davranış stratejisi oluşturmasını gerektiren artan belirsizliğe yol açar.

Strateji, mevcut hedefleri ve mevcut kaynakları birleştirmenin bir yolu olarak anlaşılır. Bir ülke kaynaklarını ne kadar verimli bir şekilde biriktirir ve kullanırsa, diğerlerine göre o kadar avantajlı konumdadır. Başka bir ifadeyle bir devletin stratejisi, uluslararası sistemdeki amaçlı rasyonel eylemlerini sağlayan mantıksal bir yapıdan oluşmaktadır (Istomin, 2018, 20). D. Easton'a göre devletlerin davranış kuralları, devletlerin kendileri tarafından belirlenir ve devletler bunları ihlal edebilirler.

M. Kaplan, "Uluslararası Politikada Sistem ve Süreç" adlı çalışmasında, daha sonra rejim teorisinin temelini oluşturan yönlere dikkat çekmektedir. Kültürel normlar, uluslararası ilişkilerde davranışla ilgili beklentiler, değerler ve güç dağılımı ile ilgilidir (Morton, 1957, 283). Gücün dağılımına bağlı olarak, ülke gruplarının liderlerini bu gücün dağıtıldığı gerçekliğe uyarlayan normatif sistemler ortaya çıkmaktadır. Güç sistemin birkaç baskın

öznesi arasında dağıtılsa, bir denge ortaya çıkar ve buna aktörler pazarlık eder, savaşmaz ve içlerinden biri tehlikeye çatışmayı durdurur.

Neorealizm okulunun temsilcilerinin bakış açısından sistem, bir "etkileşim birimleri kümesi"dir. Birinci düzeyde sistem bir yapıdan, ikinci düzeyde ise etkileşimden oluşur (Waltz, 2010, 39-40). Devletlerin davranışı ile sistemik gerilim arasındaki bağlantı, farklı siyasi yapıya sahip, coğrafi kapsam ve demografik kaynaklar bakımından farklılık gösteren ancak benzer durumlarda benzer şekilde davranan devletlerin eylemlerini açıklamaktadır.

Uluslararası yapı, aralarında önde gelen özelliklerin anarşi (uluslararası ortamda üstün güç eksikliği) ve öznelerin yeteneklerinin güçlerine göre dağılımı olduğu bir dizi kısıtlama ve zorlama ile karakterize edilmektedir. Geniş anlamda "güç" kavramı, yalnızca askeri potansiyel olarak değil, aynı zamanda ekonomik bir faktör olarak da anlaşılmaktadır. Bu nedenle, ekonomik avantajı olan ve savaşa hazır bir ordusu olan devletler, askeri veya askeri olmayan yöntemlerle hareket edebilir. Sistemin yapısal özellikleri aslında küçük ve orta ölçekli ülkelerin herhangi bir çabasına bağlı olmayıp, güçlü devletler arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece, üzerinde hiçbir etkisi olmayan çok sayıda devleti ve daha az sayıda güçlü aktörü içeren bir sistem oluşturulmaktadır. Ayrıca, ne kadar az güçlü aktör olursa, sistemin o kadar istikrarlı olduğu görülmektedir. Bu durumda artan sayıda güçlü devlet sayısı, sistemin istikrarsızlığına ve dünya düzeninin değişmesine yol açabilir.

Dünya düzenini anlamaya yönelik tartışmada, Neorealizm okulunun temsilcileri, "karşılıklı bağımlılık" kavramını farklı şekillerde yorumlamaktadır. Belirtildiği gibi, sistem, içerdiği aktörlerin eşit olmayan konumlarıyla ayırt edilmektedir. Neorealizmin inançlarına dayanarak, bunun güç konumundan kaynaklanan bir eşitsizlik olduğu sonucuna varılabilir. Yalnızca potansiyel olarak eşit olan devletler karşılıklı bağımlı olabilirler. Devletlerin güçlerinin eşit olmaması durumunda, karşılıklı bağımlılık kavramının "göreceli bağımlılık" veya "bağımsızlık" terimleriyle değiştirilmesi daha uygun görülmektedir (Waltz, 2010, 139-145).

Devletlerin davranışına ve sistem içindeki üstünlük olgusuna farklı bir yaklaşım, R. Gilpin tarafından ele alınmaktadır (1981, 210-220). Onun modeli, ekonomik ve sosyolojik teorilere dayanmaktadır ve beş ana özelliğe sahiptir;

1. Hiçbir devlet onu değiştirmeye istekli değilse, uluslararası sistem bir denge durumundadır.
2. Beklenen faydanın maliyetleri aşması durumunda devlet sistemi değiştirmeye çalışacaktır.
3. Devlet, maliyetler faydalara eşit olana veya onları geçene kadar siyasi, ekonomik ve bölgesel genişleme yoluyla değişim için çaba gösterecektir.
4. Denge, en güçlü devletlerden biri sistemi değiştirmenin ona ek faydalar sağlayacağını düşünene kadar var olacaktır.
5. Mevcut yönetim ile gücün yeniden dağılımı arasında bir uyumsuzluk olan sistem değişikliğe tabi olacaktır. Böylece devletlerin imkanlarının durumunu yansıtan yeni bir denge kurulacaktır (Gilpin, 1981, 10-11).

R. Gilpin, üstünlüğün geçici karakterinden bahsetmektedir. Bunun nedeni, sürekli gelişen sistemin statik olmasına izin vermeyen dünya süreçlerinin dinamikleridir. Uluslararası ilişkilerde yalnız anarşi koşullarında güç, zenginlik ve etki mücadelesi sürekli bir fenomendir. Bu, her aktörün maddi ve manevi önemi olan kendi çıkarlarına sahip olduğu anlamına gelir. Devletler mutlak güç için değil, ağırlık, otorite ve prestij garantisi olarak güç için mücadele ederler.

Neorealizm anlayışında sistemin karakteristik özellikleri, meydana gelen döngüsel değişimlerdir. Bunun nedeni, ekonomik, askeri veya siyasi açıdan yeni, baskın devletlerin ortaya çıkmasıdır. Bu koşullarda, üstünlük geçici karaktere sahiptir. Bir aktörün egemenliği, başka bir lider ortaya çıktığında sona erer.

Uluslararası ilişkiler sisteminde, sadece güç düzeni değil, aynı zamanda aktörün öncü bir rol oynama ve belirli bir yapının kural ve normlarına uyma arzusu da önemlidir.

1.3.1. Uluslararası Güvenliğin Sağlanması Alanında İşbirliği

Ulusal güvenliği sağlamanın temel araçlarından biri dış politikadır. Bu politika, devletin dünya sahnesinde uluslararası ilişkilerin diğer aktörleri olan yabancı devletler, devlet birlikleri, küresel ve bölgesel ölçekte uluslararası kuruluşlar, yabancı siyasi partiler, kamu kuruluşları ve çıkar grupları ile etkileşime girmeyi amaçlayan faaliyetidir. Dış politikayı yürütmenin ana biçimleri şu şekilde sıralanmaktadır; devletler arasındaki diplomatik ilişkiler, devletlerin uluslararası kuruluşlara üyeliği, en üst düzeyi devlet ve hükümet başkanları toplantıları olmak üzere farklı düzeylerde müzakereler ve temaslar.

Vestfalya, Viyana, Versailles-Washington ve Yalta-Potsdam sistemlerinin ilkelerine dayanan uluslararası ilişkiler kompleksinin doğrusal gelişimi geçmişte kalmaktadır. Modern dünya, öncelikle ekonomik, bilgisel ve insan yaşamının küreselleşmesi ve uluslararasılaşması ile niteliksel olarak yeni bir düzen ile karşı karşıyadır. Halkların ve devletlerin birbirine bağımlılığı artmaktadır. Günümüzde hiçbir ülke, ne kadar güçlü olursa olsun, pek çok sorunu tek başına çözemez. Güvenlik konuları her zaman uluslararası ilişkiler teori ve pratiğinin ilgi odağı durumundadır. Güvenliğin askeri ve askeri-politik ilişkilerin ötesinde her zamankinden daha belirgin bir şekilde genişlemesi ve ekonomik, çevresel, sosyal, teknolojik, askeri ve teknolojik gelişmelerle ilgili yeni alanların ortaya çıkması söz konusudur.

Bugün bir devletin güvenliği, bölgesel ve küresel güvenlik dikkate alınmadan inşa edilemez. Küresel nitelikteki eski sorunların derinleşmesi ve yeni sorunların ortaya çıkması, nesnel olarak, küresel güvenliğin sağlanmasına yönelik uluslararası sistemlerin iyileştirilmesi için tüm ülkeler arasındaki işbirliğinin yoğunlaştırılmasını gerektirmektedir. Ortaya çıkan, tüm bileşenleri birbiriyle sistem iletişimi halinde olan küresel güvenlik sistemi, yatay ve dikey boyutlar kazanmakta, bütünleştirici ve çok düzeyli bir karakter ortaya koymaktadır.

Neorealist kavramlar, dünyadaki uluslararası durumun gelişmesi için seçenekleri, yani uluslararası işbirliğinin doğası ve perspektiflerini, çeşitli devletlerin ittifak, çatışma ve savaş olasılığını analiz etmekte, ulusal çıkarların ve ulusal güvenliğin uluslararası sistemin yapısıyla en doğrudan ilişkili olduğunu iddia ertmektedirler (Taliaferro, 2000-2001). Uluslararası yapının rekabetçi doğası, üstün bir gücün olmaması, devletlerin kendi güçlerine dayanarak ayakta kalma çabası, güç dengesi siyasetini işbirliğinden daha düzenli hale getirmektedir. K. Waltz'un teorisine göre, devlet üzerindeki sistemik etki güç dengesi politikasını harekete geçirdiğinden, işbirliğini sağlamak ve uzun süre sürdürmek zordur (2010, 126-127). İşbirliği, devletlerin diğerlerinden daha zayıf olmama arzusuyla sınırlıdır. Her zaman, ortağın resmi anlaşmaları ihlal ederek tek taraflı çıkarlar elde etme niyetinde olduğuna dair karşılıklı korkular bulunmaktadır (Grieco, 1988).

Neorealizm'de işbirliği, devletlerin yaptığı ittifak seçimine dayanmaktadır. İttifaklar, bölgedeki güç dağılımını da belirler. Devletlerin işbirliğinden bahsederken neorealistler, işbirliğinin her zaman geçici olduğuna ve uzun vadede çatışan çıkarları ortadan kaldırmadığına inanırlar. Bugünün dostu yarının düşmanı olabilir ve bunun tersi de

mümkündür (Waltz, 2000, 10). Karşılıklı caydırıcılık ve sınırlı işbirliği, özel koşullar altında daha da kolaylaştırılır hale gelmektedir.

Neorealistlere göre, devletlerin göreceli güç konumlarıyla ilgili endişeleri, uluslararası güvenlik alanında işbirliğinin önündeki en önemli engeldir (Waltz, 1979). Kenneth Waltz'a göre, karşılıklı kazanç için işbirliği yapma olasılığı ile karşı karşıya kalındığında kendilerini güvensiz hisseden devletler, kazancın nasıl bölüneceğini sorgulamalıdır. "İkimiz de kazanır mıyız" değil, "Kim daha çok kazanır?" diye sormak durumundadırlar (Waltz, 2010, 105). Grieco'ya göre, devletlerin hem "mutlak" hem de "göreceli" kazançlardan endişe duyması, "ortağının anlaşmaya uymasından memnun olan bir devlet, ortak devletin kazanımı nispeten daha fazla olduğu için yine de anlaşmadan çekilebileceği" anlamına gelmektedir (1988, 487). Uluslararası sistemin anarşik olduğu göz önüne alındığında, neorealist mantık, devletlerin "bugünün dostlarının yarının düşmanları olabileceğinden endişe ettiklerini ve bugün bir dostun lehine olan kazançların veya ortak çıkarların gelecekte daha tehlikeli bir potansiyel düşmana yol açabileceğinden korktuklarını" iddia etmektedir (Grieco, 1988, 488).

2. BÖLÜM: SOĞUK SAVAŞ SONRASI RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GELİŞİM AŞAMALARI, BAŞLICA İŞBİRLİĞİ ALANLARI VE İKİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKASINDA GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİNİN YERİ

2.1. 1991-2000: Karşılıklı Güvensizlik ve Rekabet Dönemi

20. yüzyılın sonu, gezegenin yaşamındaki radikal değişikliklerle aynı zamana denk gelmektedir. Nispeten kısa sürede uluslararası ilişkiler sisteminde hızlı küresel dönüşüm süreçleri yer almaktadır. Dünya sosyalist sisteminin çöküşü ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, uluslararası arenada güç dengesini kökten değiştirmekteydi. Dünya sisteminin doğasının dönüşümü, siyasal sistemin iki kutuplu özü, çeşitli devletlerin ikili ilişkilerini önemli ölçüde etkilemektedir. Devletler arasındaki ilişkiler sınıflara, ideolojik kriterlere göre değil, devletlerin tarihsel, kültürel, jeopolitik, etnik faktörlere, pragmatik siyasi ve ekonomik çıkarlarına göre belirlenmektedir. Avrasya'daki olayların dinamik gelişimi, Rusya ve Türkiye'nin önceliklerinin ölçeğini, iç ve dış politikalarını önemli ölçüde değiştirerek ilişkilerinin yapısını ve doğasını etkilemektedir.

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler, savaşların ve rekabetlerin hakim olduğu uzun bir tarihe sahiptir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi kendi içinde ikili ilişkilerin yapısını değiştirmemiş, bu ilişkileri yeni dönemin gerçekliklerine uygun şekilde biçimlendirmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, SSCB'nin çöküşü, Kafkaslarda, Doğu Avrupa ve Orta Asya'daki siyasi ve stratejik değişiklikler, Balkanlar'daki şiddetli etnik çatışmalar gibi faktörlerin nesnel olarak Türkiye'nin uluslararası arenadaki konumunun güçlenmesine yol açmıştır (Oran, 1996, 368-369). Bu dönemin sona ermesiyle birlikte Türkiye, Cumhuriyet döneminin şafağında oluşturduğu bazı temel dış politika ilkelerini değiştirerek, yabancı gözlemcilerin cesaretli ve temkinli yeni bir faaliyet biçimi olarak adlandırdıkları bir yola girmiştir (Xantington, 2021, 96-98).

Rusya'nın birçok halkının Türk ulusuyla etno-kültürel ortaklığa sahip olması, iki ülke arasındaki ilişkinin doğasında ek bir özgünlük kazandırmıştır. Bu faktör, SSCB'nin çöküşünden Rusya Federasyonu'nun ve ağırlıklı olarak Türk nüfusa sahip ulusal cumhuriyetlerin çoğunluğu tarafından devlet egemenliğinin ilanından sonra özel bir yer edinmiştir.

Rusya-Türkiye ilişkileri yalnızca devletler arası ve bölgeler arası düzeyde geniş bağlarla değil, aynı zamanda yakın ticaret, kültür ve turizm bağlantıları ile de karakterize edilmektedir. Tüm bunların yanı sıra Rusya için, dinamik iç gelişme ve Avrupa yapılarına entegrasyon için olası seçeneklerden birini gösteren, başarıları ve çelişkileriyle Türk modernleşme modeli şüphesiz ilgi çekicidir. Tarihsel kaderlerin birbirine bağlılığı ve benzerliği, kalkınma beklentilerinin benzerliği, yani Avrupa topluluğuna tam teşekküllü giriş isteği, açık piyasa ekonomisine sahip gerçekten demokratik bir devletin inşası gibi faktörler, Rusya-Türkiye ilişkilerinin dikkate alınmasına özel önem vermektedir (Balta - Özkan, 2016, 22-24).

Türkiye ve Rusya arasındaki ikili ilişkileri neyin oluşturduğunu ve önemli çıkar çatışmalarına rağmen bu devletler arasındaki işbirliğinin nasıl geliştiğini analiz etmek çalışmamız için önem arz etmektedir. Bunun en temel sebebi, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrinin sadece bölgesel değil aynı zamanda küresel öneme sahip olmasındandır. Ayrıca, ikili ilişkilerin dinamiklerinin incelenmesi bölgesel siyasi, ekonomik eğilimlerin geleceğini anlamada yardımcı olacaktır.

Yüz yıl önce, iki genç devletin kendi egemenliklerinin korunmasına ve Batı'nın emperyalist güçlerinin bölgesel etkisinin sınırlandırılmasına dayanan ortak bir ulusal çıkarları bulunmaktaydı. Ancak o dönemde imparatorluk mirasının revizyonu ve iki ülke arasındaki yüzleşme olarak ortaya çıkan “Sovyet-Türk dostluğu” inşa etme yolu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve cumhurbaşkanı M.K. Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra ilk ivmesini kaybetmeye başladı. Daha sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler doğrusal olmayan bir şekilde gelişti. 1952'de Türkiye Cumhuriyeti, Soğuk Savaş sırasında Sovyet-Türkiye ilişkileri için belirleyici bir faktör haline gelen Kuzey Atlantik İttifakı'nın bir parçası haline geldi (Yaacov, 1974, 106-107). Modern koşullarda, NATO faktörü Rusya-Türkiye ilişkilerini etkilemeye devam etmekteydi. Bununla birlikte, Batı askeri-politik ittifakındaki anlam krizinin yanı sıra Türkiye'nin NATO'nun önceliklerden farklı olan kendi önceliklerinin ve ulusal güvenlik gündeminin ortaya çıkması göz önüne alındığında, bugün önemi biraz daha az görünmektedir.

SSCB'nin dağılmasından sonra, Orta Asya'da yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması ve ardından Türkiye'nin siyasi ve ekonomik sistemini bu devletlere yeni bir yol gösterecek ve jeostratejik önemini değiştirebilecek bir model olarak sunacağına yönelik teorik tezler giderek daha sık duyulmaya başlamıştı (Davutoğlu, 2010, 493). Sovyetler

Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan jeopolitik boşluk nedeniyle Orta Asya cumhuriyetlerinin İran'ın şeriat hukuku ile özdeşleşmiş bir siyasi kültüre sahip olacağından korkan Batı bloğunun desteği sonucunda Türkiye, kapsamlı ilişkiler geliştirmeye başlamıştı. Sunulan demokratik Türkiye modeli bu cumhuriyetlerde de İslam'ın, demokrasinin, insan haklarının ve piyasa ekonomisinin bir arada yaşayabileceğini kanıtlamaktaydı (Gasanlı, 2008, 39).

Neo-Avrasyacılık açısından Türkiye'nin Rusya Federasyonu'nun bölgedeki jeopolitik çıkarlarına tehdit oluşturan bir ülke haline gelmesi, Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin geleneksel siyasetindeki değişikliklerle yakından ilişkilidir. Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyasında Türkiye, güvenliğini NATO üyeliğinden kaynaklanan stratejik önemine güvenerek sağlamıştır. 1989'da Türkiye'nin istediği AB üyeliğini elde edememesi, Batı ile tek güçlü bağı olan NATO'nun etkisini kaybetme tehdidi siyasi ve askeri çevrelerde endişe yaratmıştı. Türkiye'yi geleneksel dış politikasının bazı unsurlarını yeniden gözden geçirmeye sevk eden ana etkenin bu endişe olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'nin daha önce bilinçli olarak kaçınmayı başardığı "Anadolu dışında yaşayan Türkler" meselesi, Soğuk Savaş'ın hemen ardından başlatılan bu çok taraflı dış politikanın önemli bir unsuru haline gelmişti (Kurt, 2018, 101-103).

21. Yüzyılda dış politika ortamının doğası kökten değişmiştir. Her iki tarafın siyasi inisiyatifiyle hem Türkiye hem de Rusya 2000'li yılların başında işbirliğini farklı yön ve boyutlarda güçlendirmeye ve genişlendirmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye ve Rusya çeşitli alanlarda yakın işbirliği içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte, Rusya ve Türkiye'nin ulusal çıkarları, Kafkasya'dan Ortadoğu ve Karadeniz'e kadar olan bölgelerde sıklıkla farklılık göstermektedir. Türkiye ile Orta Asya cumhuriyetleri arasında giderek derinleşen ilişkiler, Türkiye'nin siyasi çevrelerinde büyük bir coşkuya neden olmuştur. Bu aynı zamanda Türkiye'nin bölgede yeni bir "ağabey" rolü oynamasına neden olmuştur. Ancak bu pozisyon, yeni bir ağabeye ihtiyaçları olmadığına inanan Orta Asya cumhuriyetlerinin tepkisine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Rusya ve İran'da Türkiye'nin bölge politikası konusunda ciddi şüphelere yol açmıştır (Kolobov vd., 2004, 98-104).

1993'te Rusya, dış politikasında "komşuluk ilkesini" uygulamaya başlamış, bu da Sovyet sonrası alandaki ülkeler üzerindeki etkisini hızla geri kazanmasına yardımcı olmuş ve dünya kamuoyunu Rusya'nın bölgedeki jeopolitik boşluğu dolduracağına ikna etmiştir.

1994 yılından itibaren Rusya, ideolojik felsefesinin temelinde yer alan gerçekçi bir jeopolitik yaklaşımın sonucu olan “komşuluk” ilkesini uygulamaya koyarak, Türkiye'nin Orta Asya ve Hazar'ın enerji kaynaklarına ilişkin politikasını yakından takip etmeye başlamıştır (Trenin, 2006, 18-24).

Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi mekanizmaların işleyişinde etkili olan devlet adamları, birbirlerinin algısında şüphe ve güvensizliğin hüküm sürdüğü ortama rağmen, resmi düzeydeki ilişkilerde temkinli söylemlere başvurmuşlardır. Bölgede kontrol ve nüfuz kurma arzusu nedeniyle, Sovyet sonrası alanda egemenliğini kurmaya çalışan her "katılımcı" Rusya için bir endişe kaynağı haline gelmiştir (Kolobov vd., 2004, 274-275). Bu anlamda Türkiye'nin bu dönemde bu bölgede izlediği aktif politikanın Rusya için ciddi bir tehdit oluşturması şaşırtıcı bir durum olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin içeriği farklı birkaç aşamadan geçmiştir (Svistunova, 2016, 76).

İki ülke arasındaki ilişkilerin ilk aşaması 1991'den başlamış ve 2000'lerin başına kadar sürmüştür. O dönemde her iki ülke değişen dünya koşullarında uluslararası arenada kendilerine yer aramakla meşgullerdi ve çoğu zaman çelişkilerin ortaya çıktığı yeni bir ikili siyasi ilişkiler modeli kurmaya çalışmışlardır. Yeni jeopolitik gerçekler, uluslararası ilişkiler sisteminin niteliğindeki değişiklikler nedeniyle Rusya Federasyonu'nun gelişimi iç siyasi ve ekonomik zorluklarla yüzleşmiştir. Dönemin Rusya dış politikasının ana görevi, iç kalkınma için uygun koşullar yaratmak olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'nun dış politikasındaki yeri Rusya ile olan sınırların özel statüsüne dikkati artırmış ve tüm alanlarda aktif ve çok yönlü bir işbirliğinin önemini çoğaltmıştır (Mandelbaum, 1998, 59).

Dünya siyasetindeki dönüşüm süreçleri Türkiye'nin dış politikasını ciddi şekilde etkilemiştir. 1990'ların başında ekonomik büyüme oranları orta derecede gelişmiş bir Avrupa devletinin büyüme oranları ile karşılaştırılabilir olan lider bir bölgesel güç haline gelmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'nin dış politika öncelikleri yelpazesi önemli ölçüde genişlemiştir. Gelişmiş ortaklık çerçevesinde ABD ile ilişkilerin gelişmesi, NATO faaliyetlerinde Türkiye'nin rolünün artması ve Avrupa Topluluğu'na tam katılım sorununu çözmesiyle birlikte Türkiye, Transkafkasya, Karadeniz bölgesi, Akdeniz, Balkanlar ve Orta Asya'daki dış politikasını hızlandırmıştır (Özkan, 2010, 111-115).

İkinci aşama, Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi diyalogun ve ekonomik işbirliğinin yoğun bir şekilde gelişmeye başladığı ve Rusya-Türkiye arası ilişkiler tarihinin daha önce

görülmemiş bir düzeye ulaştığı 2000-2015 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Resmi düzeyde Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında karşılıklı güven, iyi komşuluk ve dostluğa dayalı ilişkilerin önemi anlaşılmaktadır. İki ülke arasındaki karşılıklı anlayışın başlangıç noktası sadece karşılıklı çıkarlar için değil, aynı zamanda komşu bölgelerde barış ve istikrar için de verimli işbirliğine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Rusya-Türkiye ilişkilerinde jeopolitik ve makroekonomik çıkarlar açısından en önemli yeri Orta Asya ve Transkafkasya bölgeleri kapsamaktadır (Özkan, 2010, 120-121). Bahsi geçen dönemde Türkiye; Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli çabalar sarf ederek önemli sonuçlar elde etmiştir. Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerinin gelişmesinde belirli bir aşamada ciddi bir psikolojik etkiye sahip olan ulusal, kültürel, tarihi, dilsel topluluk gibi bir dizi nesnel faktör sayesinde bölgeye nüfuz etmesi ve daha ileri kültürel faaliyetler için sağlam bir temel oluşturmayı başarmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'de ulusüstü siyasi yapılar oluşturmaya çalışan çeşitli siyasi güçlerin başlangıçtaki umutları da gerçekleşmemiştir. Bunun sonucunda dil, din, kültür vb. benzerliklerin olmasına rağmen bu büyük coğrafyada bir nevi ortak Türk ekonomik pazarı yaratma olasılığının asılsız olduğu da orta çıkmıştır.

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkas ülkeleriyle kapsamlı işbirliğinin arka planına karşı, Rusya'nın bölge devletleriyle etkileşiminde kademeli bir daralma olduğunu belirtmek gerekir. Rusya, bölgedeki birçok ülkenin ana ticaret ve ekonomik ortağı olmaya devam etse dahi onlarla işbirliği seviyesi her geçen yıl düşmektedir. Rusya Federasyonu ile BDT çerçevesinde Orta Asya ve Transkafkasya ülkeleri arasındaki işbirliği yeterince etkin gelişmemekte, ikili ilişkiler düzeyinde de ciddi sorunlar bulunmaktadır. Dolayısıyla mevcut aşamada Orta Asya ve Transkafkasya'da Rusya ve Türkiye arasındaki etkileşim, çıkarların ve etki alanlarının sınırlandırılması ve koordine edilmesi sorununun çözümüyle ilişkili karmaşık bir süreç oluşturmaktadır (Hunter, 2001, 3-7). Birçok konuda kıyasıya bir rekabet bulunmaktadır. Resmi düzeydeki taraflar, bu bölgelerde medeniyetlerarası etkileşimin gerekliliğini defalarca dile getirmişler, ancak pratikte karşıt eğilimlerin varlığını belirtmek gerekmektedir. Orta Asya ve Transkafkasya'da Rusya ve Türkiye arasındaki işbirliği beklentileri, büyük ölçüde çelişkili eğilimlerle karakterize edilen ikili ilişkilerin düzeyine bağlı olduğu bilinmektedir.

Üçüncü aşama, Kasım 2015'in sonundan Haziran 2016'nın sonuna kadar sürmüştür. Rusya ve Türkiye, Rus uçağının Türkiye tarafından düşürülmesi olayından sonra karşılıklı bir gerilim oluşmuştur. Siyasi temasların ve belirli durumlarda ekonomik etkileşiminin fiilen "donması" durumu yaşanmıştır (Svistunova, 2016, 89).

Haziran 2016'nın sonundan itibaren Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleştiği dönem ise dördüncü aşamanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönem Rus-Türk işbirliğinin yeni aşamasını iyi komşuluk ve karşılıklı güven aşaması olarak nitelendirirken, bir dizi uluslararası ve bölgesel sorunda hem benzer pozisyonların hem de anlaşmazlıkların varlığına dikkat edilmelidir. Taraflar, uluslararası terörizmle mücadele ve parlamentarizmin gelişimi alanında etkileşimin önemini anlamaktadırlar. İki ülke arasındaki ilişkilerdeki bazı zorluklar Çeçenistan, Dağlık Karabağ'daki olaylarla ve Kürt meselesiyle bağlantılı olarak değişmektedir. Her iki ülke de siyasi işbirliği alanında, özellikle Gürcü-Abhaz ve Ermeni-Azerbaycan gibi bölgesel ihtilafların çözümünde daha fazla koordinasyon için çabalamaktadır. Kuşkusuz burada yüksek düzeyde bir karşılıklı güven gerekli olacak ve bu da karşılıklı olarak birbirine yönelik faaliyetlerin reddini gerektirecektir. Ancak son yıllarda Türkiye-Rusya ilişkilerinin dinamikleri, ülkeler arasındaki güvenin arttığını göstermektedir. Rusya ve Türkiye, dış politikalarında bölgesel güçler olarak Transkafkasya'da istikrar için çabalamaktadırlar. Bu bölgedeki durum da karşılıklı yarar sağlayan bir ortaklığın gelişimini etkileyen faktörlerden biridir. Dış politika bağlarının gelişmesi, her iki ülke için bölgedeki enerji kaynaklarının taşınması ile ilgili yatırım projelerinde rekabetten karşılıklı yarara dayalı ekonomik ortaklığa geçmek için gerçek bir fırsata sahip olduğunu göstermektedir.

Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesinde siyasi temaslar, ticaret ve uluslararası koşulların yanı sıra turizm, kültürel ilişkiler, Rusya'daki Türk inşaat şirketleri ve iki ülke halklarının temsilcileri arasındaki karma evlilikler gibi faktörler önemli rol oynamaktadır (Özbay, 2013). 2007'de Türkiye'de Rusya Yılı ve 2008'de Rusya'da Türkiye Yılı'nın düzenlenmesi iki ülke halkları arasındaki yakınlaşma sürecinde ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Belirlenen her bir aşamanın daha ayrıntılı bir biçimde ve farklı yönleriyle gözden geçirilmesi araştırmanın konusunun derinden incelenmesi, cevap aradığı soruların doğru yanıtlanması bakımından, Türkiye – Rusya siyasi, ekonomik ilişkilerinin gelecek gelişim

perspektiflerinin araştırılması ve bu ilişkilerin Dağlık Karabağ sorununun çözümündeki rolünün değerlendirilmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

2.1.1. Politik İlişkiler

Rusya-Türkiye politik ilişkilerinin ilk aşamasının daha ayrıntılı şekilde değerlendirmesi, Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü tarihinden itibaren başlanılmalıdır. Soğuk Savaş sırasında, iki ülke düşman askeri-politik blokların bir parçası olmuş, bu nedenle Rusya ve Türkiye için her şeyden önce yeni koşullarda karşılıklı ilişkilerinin içeriğini, siyasi ilişkilerinin yönünü belirleyen, oldukça siyasi önem taşıyan belgelerle belirlemek en temel mesele olmuştur.

Rusya ile Türkiye arasında Soğuk Savaş'tan önceki son devletlerarası anlaşma Paris'te 1925 yılında yapılan Türk-Rus Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'dır. Ancak 2. Dünya Savaşının ardından değişen dünya koşullarına, küresel siyasi ortama uymadığı için geçerliliğini yitirmiş ve uzatılmamıştır (Svistunova, 2016, 76). Bu tarihten sonra Sovyetler Birliği çökene kadar yeni bir antlaşma imzalanmamıştır. Bu nedenle Soğuk Savaş yıllarının sonuna kadar 1925'de yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması Rusya-Türkiye ilişkilerinin dayanabileceği tek belge olmuştur (Potskhveriya, 1996, 1081-1083).. Sovyetler Birliği ile dostane ilişkilerin kurulmasından sonra, II. Dünya Savaşı yıllarında ikili ilişkilerde soğuma yaşanmıştır. Savaşın bitiminden sonra Stalin, Türk hükümetine arazi iddialarıyla ilgili jeopolitik bir ultimatoma sunarak, farkında olmadan Türkiye'yi Batı güvenlik sisteminde kendi yerini aramaya itmiştir. Rus tarihinin bu dersi neticesinde Türkiye ile ilgili olarak son derece ihtiyatlı ve planlı hareket etmek gerektiği unutulmamalıdır.

Türkiye, NATO'ya katıldıktan sonra uzun yıllar zarfında ABD'nin bölgedeki “sağ eli”, Sovyet tehdidine karşı mücadelede bir ileri saha haline gelmiştir. Kuzey Atlantik İttifakı çerçevesinde Amerika ile müttefik ilişkileri sürdürme ihtiyacı sorunu ancak SSCB'nin çöküşüyle ortaya çıkmıştır. Türkiye, başta Türki bölgelerde olmak üzere Sovyet sonrası alanda demokrasinin yayılması için bir tür rehber haline gelmiştir (Tamtürk, 2019, 171). Bugün bir entegrasyon modeli olarak pan-Türkizm ideolojisinin birleşik bir fikri temsil etmediği, çeşitli sosyal grupların etkileşimlerden oluştuğu söylenebilir. Rus araştırmacılarına göre, bu yeni yolun gerçek siyasi manzaradan çok uzak olduğunu çok çabuk fark ederek pan-Türkist fikirlerden vazgeçmemesine rağmen, ideolojik “neo-

Osmanlıcılık” kavramına dayanan daha geniş bir dış politikaya geçerek Rusya ile daha aktif bir şekilde etkileşime girmeye başlamıştır (Avatkov, 2015, 32).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve süper güçler arasındaki rekabet, küresel ve bölgesel düzeylerde dünya siyasetinde büyük değişikliklere sahne olmuştur. SSCB'nin çöküşü, Doğu Avrupa ve Orta Asya'daki siyasi ve stratejik dönüşümler, Balkanlar ve Kafkaslar'daki şiddetli etnik çatışmalar, Türkiye'nin dış politika ortamının doğasını kökten değiştirmiştir. Mevcut durum objektif olarak uluslararası arenadaki konumunun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, o dönemde dünyada meydana gelen değişikliklere paralel olarak, dini ve etnik nitelikteki karmaşık iç süreçler Türkiye'yi de etkilediğinden, ülke bir takım yeni sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İç ve dış koşulların etkisiyle, uluslararası yaşamın yeni gerçeklerine uyum sağlamak ilişkilerin ilk etaplarında çok zor olmuştur. Rusya ve Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra çeşitli yönlerde, farklı boyutlarda gelişmiş ve önemli ölçüde güçlenmiştir. 1991'den bu yana Rus dış politikasında Türkiye, yönünün değerlendirilmesi çerçevesinde Türkiye'nin Avrasya'daki hem siyasi ve ekonomik hem de stratejik istikrar açısından rolündeki önemli artışın altını çizmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Kafkaslar, Karadeniz ve Balkanlar'da Türkiye-Rusya ilişkilerinde geleneksel olan çıkar çatışması alanları yeniden canlandırılmıştır. Türkiye'nin Orta Asya'daki rolü önemli ölçüde artmış, Rusya'nın güney sınırlarındaki Avrasya Balkanları'ndaki güvenlik seviyesi büyük ölçüde konumuna bağlı olmuştur (Özkan, 2010, 122). Bahsedilenlerin tamamı, iki devlet arasında daha yakın etkileşimi, sözleşmeye dayalı ve yasal çerçevenin iyileştirilmesini ve ekonomik çıkarların koordinasyonunu gerektirmiştir.

Küreselleşme ve dünya süreçlerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış politikası üzerindeki artan etkisi bağlamında, bu devletin politikasının Rus vektörünü şekillendirmede iç siyasi faktörler önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya politikasının tanımlanmasında önemli etkisi olan iç siyasi faktörler arasında öncelikle Türkiye'deki siyasi partileri ve oluşturdukları hükümetleri ayırt etmek gerekir. Araştırmalar, 20. yüzyılın sonunda Türkiye'nin iç politikasının istikrarsızlıkla şekillendiğini göstermiştir. SSCB'nin çöküşü liberal ve milliyetçi partiler için yeni fırsatlar yaratmış ve sol partiler için uzun süreli bir krize neden olmuştur. Ayrıca, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra faaliyetleri yasaklanan bir takım parti ve liderlerin siyasi arenaya dönüşleri gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda 1991, 1995 ve 1999

yıllarında hiçbir parti tek başına iktidara gelememiş, bunun yerine istikrarsız koalisyon hükümetleri kurulmuştur (Trenin, 2006, 56). Mevcut siyasi istikrarsızlık Türk-Rus ilişkilerini kökünden etkilemiştir. 1990'larda, bir yandan partiler koalisyonu tarafından temsil edilen hükümetler, Rusya Federasyonu'na karşı belirsiz ve tutarsız bir dış politika izlemişlerdir. Bu bağlamda, ikili ilişkiler belirsizlikle karakterize edilmiştir. Öte yandan, yoğunlaşan oy mücadelesi bağlamında partiler, Türk cumhuriyetlerle işbirliğini öne çıkaran ve Türkiye-Rusya ilişkilerinin gelişimini olumsuz yönde etkileyen popüler milliyetçi sloganlara giderek daha fazla başvurmaya başlamışlardır. Türkiye-Rusya ilişkilerinin gelişmesinde büyük rol oynayan bir diğer iç siyasi faktör de Türk seçkinlerinden oluşmaktadır. 1990'larda ikili rekabet Türk siyasetçilerinin eski kuşağını temsil eden ve birçok açıdan Soğuk Savaş'ı düşünmeye devam eden Türk hükümeti başkanları T. Çiller, M. Yılmaz, N. Erbakan ve B. Ecevit yeni Rus hükümet ile ortak bir dil bulamamıştır (Sarı, 2019, 403-407). Bu nedenle özellikle taraflar, Karabağ, Çeçen ve Kürt sorunlarına ilişkin işbirliğinin kurulması, enerji sektöründe işbirliğine yönelik ortak yaklaşımların bulunması konusunda karşılıklı olarak kabul edilebilir kararlara varamamışlardır (Trenin, 2006, 78-81).

Mayıs 1992'de Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin temelleri konusunda tarihi öneme sahip bir anlaşma imzalanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Antlaşmanın metninde, dünyada yer alan bölünme döneminin geride bırakılarak, tüm ülkeler arasında barış, güvenlik, demokrasi, dostluk ve işbirliği dönemininin başladığı kaydedilmiştir (Resmî Gazete, 1993, md.1). Belgede, iki ülkenin komşu olduğu Avrupa ve Asya'nın kavşağında bulunan bölgede barış ve istikrarı teşvik etme istekleri dile getirilmiştir. Bu amaçla “Rusya ve Türkiye, farklılıklarını barışçıl yollarla çözme sözü vermiş, birbirlerini dost devlet kabul ederek aralarındaki ilişkileri iyi komşuluk, işbirliği, karşılıklı güven temellerine dayandırdıklarını ve ilişkilerini birbirlerinin siyasî bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı, içişlerine karışmama, hak eşitliği ve ortak yarar ilkelerine dayalı olarak her alanda etkin biçimde geliştirme konusunda karar ve azimlerini teyit etmişlerdir.” İki devlet ekonomi, ticaret, kültür, bilim, teknoloji ve ekoloji alanlarında uzun vadeli işbirliği geliştireceklerini duyurmuşlardır. Askeri liderliğin temsilcileri arasında düzenli temasları sürdürme konusunda anlaşmaya varmışlardır. Taraflar, en üst düzey de dahil olmak üzere çeşitli düzeylerde yıllık siyasi istişarelerin yanı sıra düzenli dışişleri bakanları toplantıları

düzenleme konusunda anlaşmışlardır. Ancak 1990'larda Rusya ve Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerde, karşılıklı ilişkilerin eksikliği nedeniyle genel bir gerginliğin hüküm sürdüğü söylenebilir.

Soğuk Savaş dönemiyle karşılaştırıldığında Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'daki Türk dış politikası daha aktif ve kendinden emin hale gelmiş, ancak bu bölgelerde konularda geleneksel kısıtlama ve muhafazakarlığın tamamen reddedildiğini göstermemiştir. Yeni dış politika yönelimi seçicilikle ayırt edilmeye başlanmıştır. Böylece Türkiye; Irak ve Suriye ile ilgili olarak cesur, bazen riskin eşiğinde bir pozisyon almıştır. Oysa Balkanlar ve Kafkasya'daki etnik çatışmalara dış politika tepkisi, ülke genelinde İslamcılar ve milliyetçilerinin güçlü baskısına rağmen ılımlılıkla karakterize edilmiştir , 2014, 59).

Türk araştırmacı B. Aral, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında gözle görülür değişikliklerin Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleştiğini belirtmiştir. Bu politikanın temel niteliklerinden biri, muhalifleri uzlaştırma ve ilişkilerine uyum getirme ihtiyacı olmuştur. Pek çok politikacının aksine T. Özal, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Türkiye'nin Batı için jeostratejik önemini kaybetmeyeceğine ve siyasi nüfuzunu daha geniş coğrafyalara yayacağına inanmaktaydı. 90'lı yılların başlarında yeni Türk devletlerinin ortaya çıkması, Balkanlar'daki olayların canlanması uluslararası ilişkiler alanında Türk etkisinin güçlenmesine yönelik beklentilerin ana hatlarını belirlemiştir (Ataman, 2003, 51-54). T. Özal; Türkiye, Rusya ve ABD'nin ulusal çıkarlarının Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da örtüştüğünü net olarak değerlendirmiştir. Türkiye; İran ve Rusya'nın yayılmasına karşı ana kalkan olmak için Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da nüfuz sahibi olmak ve yeni bağımsız devletlerde radikal İran modeline ve tarihi emperyalist Rusya imajına karşı laik liberal demokrasi modelini aktif olarak teşvik etmekteydi. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasından sonra Adriyatik'ten Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada Türkiye ağırlık merkezine dönmüştür. Türkiye bağımsızlığına yeni kavuşan devletlerle olan ilişkilerini ekonomik işbirliği alanına yöneltmiştir. Türkiye, sadece Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı (ECO - Türkiye, İran, Pakistan) canlandırmakla kalmamış, 1992'de yeni üyeleri olan Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı da teşkilata çekmeyi de başarmıştır (Morton, 1993, 178). T. Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'nin de aktif katılımıyla Karadeniz Devletleri Ekonomik İşbirliği

Bölgesi (KEİB) kurulmuştur. Bu birlik, özünde Karadeniz ülkeleri olan Türkiye, Rusya, Bulgaristan, Romanya, Gürcistan ve Ukrayna'nın yanı sıra Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Yunanistan ve Moldova'nın da katılımıyla Karadeniz devletlerini içeren ortak ekonomik işbirliği bölgesi şeklinde oluşturulmuştur. Bu birliğin özelliği, T. Özal'a göre Türkiye'nin 200 yıldır ilk kez "Rusya'dan baskı görmemesi" olmuştur (Aral, 2001, 78-81).

1990'lı yıllarda Türkiye'nin dış politikasında Rusya yönünün oluşumunda etkili olan iç siyasi faktörler bulunmaktadır. Bunlar arasında; Türkiye ordusu, Kafkas lobisi, sivil toplum kuruluşları ve medya gibi önemli iç siyasi yapılar yer almaktadır (Ogan, 2009, 88). Ordu, tarihsel olarak Türk siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Türk insanının algısında ordu, diğer yapılardan farklı olarak en güvenilir yapıdır ve ülke gücünde büyümenin en önemli kaynağı olarak hizmet etmektedir. Bu bağlamda ordudaki ruh hali, Genelkurmay Başkanları ile Türk generallerinin diğer temsilcilerinin açıklamaları ve duruşları hem ülkenin dış politikasının belirlenmesinde hem de kamuoyunun şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Rusya ile Ermenistan arasındaki askeri işbirliği, enerji kaynaklarının Batı pazarına taşınması konusundaki rekabet, Çeçen ayrılıkçıların faaliyetleri üzerindeki bazı gerginlikler, Rusya'nın Kürt meselesindeki tutumu, Rusya'nın Gürcistan'daki Abhaz ve Osetya ihtilaflarına ve Dağlık Karabağ'daki savaşa dolaylı olarak karıştığına dair Türk şüpheleri, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'daki Rus yayılcı emellerine dair şüpheler zemininde gerçekleşmiştir (Rodionov, 1995, 23). Türkiye'nin güvenliğine yönelik ana tehdit olan tüm bu konular, Rusya'yı tehdit olarak algılamaya devam eden askeri çevrelerde endişe yaratmıştır.

Kafkas lobisi, 1990'larda da Türkiye'de güçlü bir konuma sahiptir. Türkiye'nin dış politikasının Rusya yönünün şekillenmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Kafkasya'dan birkaç milyon kişinin KKTC'de ikamet etmesi nedeniyle, aralarında Kafkasyalıların da bulunduğu Türk STK'larının faaliyetleri ve kamuoyunun baskısı altında Türkiye-Rusya ilişkileri gerginleşmiştir (Dincer, 1999). Çeçen sorunuyla yan yana giden Kürt sorunu da ilişkilerdeki gerilimi giderek arttırmıştır.

Önemli bir iç faktör olan Türk medyası, Türk-Rus ilişkilerinin seyrini belirlemede özel bir yer tutmuştur. Özellikle 1992-2000 yıllarında medyanın her iki ülkede de olumsuz konumu, gerçek işbirliği alanlarına dikkat etmeden, Çeçen, Kürt ve Ermeni sorunlarının yanı sıra enerji koridorları mücadelesini öne çıkaran olumsuz kamuoyu oluşumunu

etkilemesi ilişkilerde baskın bir faktör haline gelmiştir. Bu koşullar altında Türk toplumunun algısı ikili ilişkilerdeki olumsuz eğilimlerin prizmasından oluşmuştur (Trenin, 2006, 78).

20. Yüzyılın sonlarına doğru bir yandan hükümetin çabaları sonucunda yukarıda belirtilen unsurların dış politika alanına etkisi sınırlı kalmış, öte yandan bu yapıların çoğu belirli nedenlerle Rusya'ya daha tarafsız bir pozisyon almıştır. Böylece ordu, uluslararası ve bölgesel güvenliği sağlamak, uluslararası terörizme karşı, özellikle Çeçen sorunu ve PKK sorunu için işbirliği ihtiyacının farkına varılmasıyla ilişkili olan Rusya'ya karşı tutumunu değiştirmiştir. Bunun yanı sıra Kafkasya, Irak ve Afganistan'daki ihtilafları da çözmek için belirli alanlarda ortaklaşa faaliyetlere başlamışlardır.

1990'lı yıllarda ilişkileri olumsuz etkileyen medya, 2000 yılından sonra daha yapıcı bir tavır alarak Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesine olumlu katkı sağlamıştır (Ogan, 2009, 88). Siyaset bilimci ve ekonomist Sabri Sayarı, Kafkasya'daki etnik çatışmalar ve ayrılıkçı eylemlerle ilgili olarak, Türkiye'nin zamanla ölçülü bir pozisyon aldığını ve bölgede istikrar ve güvenliğin korunmasını savunduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak, Türk liderliği Çeçenya ve Abhazya'daki ayrılıkçı hareketlere Kürt ayrılıkçılığı sorununun prizmasından bakmakta ve Kürt protestolarının ülke içinde acımasızca bastırılması durumunda ikiyüzlülük suçlamalarından haklı olarak korkmaktadır (Sayarı, 2000, 178-179). Burada belirtilen faktörlerin kontrol altına alınması ve Türkiye'nin ölçülü dış politika uygulamaları zamanla Rusya ile olumlu işbirliğine yol açmıştır.

Yeni Türk dış politikasının Kafkaslar ve Orta Asya'daki sonuçları çelişkilidir. Türkiye, bir yandan Türkçe konuşan devletlerde, özellikle Azerbaycan'da varlığını kurmayı ve Orta Asya cumhuriyetleriyle ekonomik ve kültürel bağlarını önemli ölçüde güçlendirmeyi başarmıştır. Ancak, Türkiye'nin sınırlı mali imkânları, Azerbaycan hariç diğer Türki Cumhuriyetlerle ortak sınırların olmaması, bu bölgelerde Rusya'nın varlığının devam etmesi ve son olarak, yeni devletlerin liderlerinin bir kez daha bağımlılığa düşme konusundaki isteksizliği Türkiye'nin diğer Türk Cumhuriyetlerin siyasi ve ekonomik ortağı olacağına dair umutlarını gerçekleştirememiştir.

Azerbaycanlılar ile Dağlık Karabağ Ermenileri arasında 1991 yılından bu yana devam eden siyasi mücadele, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki akrabalarının da desteğiyle fiilen bir Ermeni-Azerbaycan çatışmasına dönüşmüştür. Türkiye, bu konuda başından beri Azerbaycan'a önemli siyasi destek sağlamıştır. Türkiye'nin Azerbaycan yanlısı

tutumunun nedenlerinden biri de çeşitli tarihsel sorunlar nedeniyle Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin zedelenmiş olmasıdır. Türkiye'nin doğrudan ekonomik ve siyasi yardımları sonucunda Nahçıvan bölgesi işgalden kurtarılmıştır. Şubat 1992'de Azerbaycan'ın Hocalı şehrinde Ermeni silahlı grupların sivilleri katletmesinin ardından Türkiye'deki kamuoyu tepkisini ve Türkiye'nin savaşa müdahale edebileceği korkusunu arttırmıştır. Ermenilerin Nisan 1993'te Kelbecer şehrini ele geçirmesi ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında ikinci bir kara koridoru açmasının ardından Özal'ın Türkiye'nin Azerbaycan'a silahlı yardımda bulunacağını açıklaması Moskova'da tepkilere yol açmıştır (Pau, 1996, 45). Türk siyasi çevreleri bir tepkiyi tartışırken, 1994 yılında Rus müdahalesinin getirdiği ateşkes, Dağlık Karabağ'ın Rusya-Türkiye ilişkilerinde belirleyici bir faktör olmaktan çıkmasına neden olmuştur (Kolobov, 2004, 201).

Türkiye ve Azerbaycan'a sınır komşusu olan Ermenistan, Rusya'dan her geçen gün daha fazla askeri, siyasi ve ekonomik yardıma muhtaç hale gelmiş ve 1994 yılından itibaren Rusya, “komşuluk ilkesi” sayesinde Kafkaslarda istediği sonuca ulaşabilmiştir. Bu başarı aynı zamanda Türkiye'nin güvenliğini doğrudan ilgilendiren sonuçları da beraberinde getirmiştir. Mart 1995'te iki Ermeni üssü Ermenistan tarafından yirmi beş yıllığına Rusya'ya kiralanmıştır. Rus birliklerinin koruması altındaki bölgeler doğrudan Türkiye sınır bölgelerinden oluşmaktadır. Olayların bu gelişimi, Türkiye'nin Rusya'yı Türkiye'nin kuzey doğusunda stratejik bir tehdit olarak görmesine neden olmuştur (Asker, 2012, 95-97).

1990'lar boyunca birbiri ardından gelen Türk hükümetlerinin dış politikaya genel bir istikrarsızlık atmosferi getirdikleri gözlemlenmiştir. Bu dönemde kurulan koalisyon hükümetleri daha istikrarsızdır ve her parti kendi dış politika gündemini önermeye çalışmıştır. Hükümetin Türkiye'nin dış politikasının oluşumunda, çeşitli partilerin ortak paydada birleşememesinden kaynaklanan zayıflığı, yukarıda belirttiğimiz gibi başta askeri çevreler olmak üzere medya ve lobiler gibi diğer iç siyasi faktörlerin bu alana daha aktif müdahalesinden kaynaklanmaktadır. Ancak yüzyılın sonlarına doğru Rusya ile politik ilişkilerin güçlendirilmesinde ekonomik faktörün etkinliği çoğalmıştır. Ekonomik işbirliği iki ülke arasındaki siyasi istikrarın temel bileşenini oluşturmuştur.

2.1.2. Ekonomik İlişkiler

1980'lerin sonu ve 1990'lı yılların başında başlayan küresel ekonomik değişimler dünyanın birçok bölgesini etkilemiştir. Dünyada yaşanan süreçler ve değişimler 80'li yıllardan itibaren Türkiye'yi, 90'lı yılların başından itibaren de Rusya Federasyonu'nu derinden etkilemiştir. İki ülkenin ekonomik ve sosyal sistemlerinde önemli süreçler yaşanmaya, demokratik koşullarda serbest piyasa ekonomisinin kurulmasına yönelik radikal reformlar yapılmaya başlanmıştır. O zamana kadar Rusya; demokratikleşme, ekonominin liberalleşmesi ve dünya sistemine daha derin entegrasyon yoluna girmiştir. Rus ekonomisi, izinlerden çok yasaklara indirgenen yabancı ülkelerle herhangi bir temasın onlarca yıl boyunca sıkı bir şekilde yasaklanmasından sonra, yabancı ortaklara açılmıştır (Özel - Uçar, 2019, 3). Rusya'nın en yakın güney komşusu olan Türkiye, onlarca yıldır eski Sovyetler Birliği'nin ekonomik çıkarları alanından neredeyse tamamen dışlanmıştı. İkili işbirliğine yönelik ilk adımlar, iki devlet tarafından ancak 1960'ların ikinci yarısında, SSCB'nin yardımıyla Türkiye'de bir dizi sanayi tesisinin inşaatına başladığında atılmıştır. Ancak, Türk ortaklarla ekonomik bağlar, 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında gerçek bir dinamizm kazanmıştır (Tokgöz, 2011).

1990'larda Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler giderek niteliksel olarak yeni bir karakter kazanmaya başlamıştır. Rusya ve Türkiye, sivil toplum oluşturma ve piyasa reformlarını uygulamada benzer sorunlarla karşı karşıya kalarak, ekonomiyi modernize etmek için reformları neredeyse aynı anda uygulamaya başlamışlardır. Her iki taraf da gelişmekte olan uluslararası ilişkiler sisteminde büyük ölçüde benzer stratejik hedeflere ve çıkarlara sahiptir ve dünyanın kalkınma beklentilerine ilişkin görüşleri paylaşmaktadır. Bugün Rusya ve Türkiye birçok alanda ortaklık göstermektedir. Bu süreçte elverişli coğrafi konum ve karşılıklı yarar sağlayan ekonomik işbirliği için büyük potansiyel ulusal ekonomilerin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Rusya, Türkiye için hayati önem taşıyan enerji sorununu çözebilecek hammadde ve teknolojik potansiyele tamamen sahiptir. Türkiye gelişmiş bir turizm altyapısına ve belirli sektörlerinde işgücü ve üretim kapasitesi fazlalığına sahiptir (Özel - Uçar, 2019, 5-10).

Nesnel ön koşulların varlığı ve birçok durumda ülkelerin çıkarlarının çakışması, karşı karşıya oldukları görevleri çözmeye aktif etkileşime katkıda bulunmakta ve onu bir tür siyasi ve ekonomik işbirliği laboratuvarı haline getirmektedir. Siyasi alanda, yabancı yatırımcılar için daha çekici koşullar yaratmak da dahil olmak üzere, bölgesel güvenliği

güçlendirmek ve bu alanı sakin bir bölgeye dönüştürmek için çaba gösterilmesi gerekmektedir. Ekonomik alanda, nüfusun yaşam standartlarını yükseltmek ve maddi bir temel olarak ulusal ekonomilerinin daha dinamik gelişimi için ikili ticaret ve ekonomik işbirliğinin avantajlarının daha enerjik bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ekonomik ilişkiler ve ikili uluslararası anlaşmalar hem bağlayıcı hem de bağlayıcı olmayan diğer belgeler temelinde oluşturulmaktadır. Bunlar arasında özellikle aşağıdakiler belirtilmelidirler (TCDB, 23 Ocak 2023):

- Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında, 14 Mayıs 1992 Tarihli (26 Ekim 1992'de yürürlüğe girmiştir) Hükümetlerarası Rus-Türkiye Ortak Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Komisyonu'nun Kurulmasına İlişkin Anlaşma;
- Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Esaslarına İlişkin 25 Mayıs 1992 Tarihli Antlaşma (19 Temmuz 1994'te yürürlüğe girmiştir);
- Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında gelir üzerinden alınan vergilerde çifte vergilendirmeyi önlemeye ilişkin 9 Eylül 1993 tarihli Anlaşma (29 Kasım 1994'te yürürlüğe girmiştir);
- Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kültürel ve Bilimsel İşbirliğine İlişkin 19 Temmuz 1994 Tarihli Anlaşma (2 Kasım 1994'te yürürlüğe girmiştir);
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardıma İlişkin 16 Eylül 1997 Tarihli Anlaşma (23 Kasım 1997'de yürürlüğe girmiştir);
- Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Petrol Sektöründe İşbirliğine İlişkin 6 Ağustos 2009 Tarihli Protokol (11 Ocak 2012'de yürürlüğe girmiştir);
- Rusya Federasyonu Ekonomik Kalkınma Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme Devlet Teşkilatı (KOSGEB) Arasında KOBİ'ler ile İşbirliği Alanında 1 Aralık 2014 Tarihli Mutabakat Zaptı;
- Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk Akımı Doğalgaz Boru Hattı Projesine İlişkin 10 Ekim 2016 Tarihli Anlaşma (18 Şubat 2017'de yürürlüğe girmiştir);

Bu belgeler, Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ekonomi alanında imzalanan resmi belgelerin tam bir listesi değildir. Ancak bu belgeler iki devlet arasındaki ilişkilerin farklı boyutlarını göstermektedir. Aynı zamanda, bu tür ilişkiler kurulmadan verimli karşılıklı ticaretin mümkün olmayacağı söylenebilir.

Rusya için Türkiye, sadece Rus hammaddelerini değil, aynı zamanda endüstriyel ürün ve hizmetleri de tüketebilecek ve gelecekte Rus ekonomisinin gelişimi için gerekli bir yatırım kaynağı olabilecek devasa bir pazar olarak ilgi çekicidir. Türkiye'nin Rusya ilgisi, bu ülkenin ekonomisinin hızla gelişmesi gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Modernleşmenin görevleri, dış pazarlarda artan rekabet baskısı, Türkiye'yi acilen Rusya ile işbirliğini geliştirme ihtiyacına yönlendirmektedir. Böyle bir etkileşim için uzun bir ortak sınır, düşük nakliye maliyetleri, ekonomik komplekslerin tamamlayıcılığı gibi çok olumlu nesnel ön koşullar mevcuttur (Turan, 2009, 6-8).

Ekonomik kalkınmanın ve dış ticaret ilişkilerinin çok etkili bir liberalizasyon programı ve Batı tipi bir piyasa ekonomisinin hızlandırılmış oluşumu Türkiye'yi bölgede etkili ekonomik güç olarak belirlemiştir. Bunun en mantıklı sonucu, Türk özel ve devlet sermayesinin faaliyetlerinin kapsamının genişletilmesi olmuştur. 1990'ların başında ihracata dayalı bir modele dayanan Türkiye ekonomisi gözle görülür şekilde güçlenmiş ve devlet tarafından güçlü bir şekilde teşvik edilerek ısrarla yeni dış pazarlar aramaya başlamıştır (İmamoğlu, 2020, 4). Bu durumda, büyük potansiyeli ve avantajlı coğrafi yakınlığı ile yeni açılan Rusya pazarı, Türk ihracatı için en umut verici ve çekici pazar haline gelmiştir. Türkiye'den yapılan ithalatın büyümesi, Rusya'da birkaç yıldır devam eden üretimdeki düşüşle açıklanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'den ithalat ağırlıklı gıda ürünleri (şekerleme, bitkisel yağlar, turunçgiller, meyve suları, bira, taze meyve ve sebzeler), tüketim malları (giyim, triko, deri ve kürk ürünleri, ayakkabı, ilaç), kimyasal ürünler (özellikle ev tipi plastik ürünler) ve diğer mal ve hizmetleri ithal edilmiştir (Tokgöz, 2011, 11-12).

Sağlam temelli ekonomik işbirliği, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Rus-Türk ilişkilerinin önemli özelliği haline gelmiştir. Soğuk Savaş sırasında ve öncesindeki yıllarda iki ülke arasındaki ilişkileri karakterize eden çatışma ve karşılıklı güvensizlik bağlamında, ikili ticaretin, ekonominin beraber genişlemesi, artan yatırım ve insani bağların güçlendirilmesi, ikili ilişkilerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca ülkelerin acil durumlarda birbirlerine acil yardım sağlamaları, doğal afetler ve insan

kaynaklı afetlerin sonuçlarının ortaklaşa ortadan kaldırılması önemli bir etkileşim alanı haline gelmiştir.

Türkiye, Rusya ile işbirliği içinde kendi sınırlarının güney bölgelerine daha fazla önem vermekte, bu da bir takım nesnel nedenlerle açıklanmaktadır. İlk olarak, Rusya'nın bıraktığı askeri ve deniz üslerini birbirine bağlayan en önemli deniz iletişimi buradan geçmektedir. Bu, bölgeyi, Rusya'nın güvenlik alanındaki kaderinin istikrarına bağlı olduğu stratejik bir alana dönüştürmektedir. İkinci olarak, ülkenin Karadeniz kıyılarına erişimini sağlayan doğal kaynaklara, benzersiz sanayi kuruluşlarına, gelişmiş tarıma ve belirli mahsullerin ekimi ve işlenmesinde tekele sahip bir bölge olmasıdır. Üçüncüsü, ulusal dış politika çıkarları arasında, Rusya'nın güney sınırlarında onunla ortaklık, işbirliği ve iyi komşuluk içinde olan dost devletlere sahip olması ihtiyacı vurgulanmaktadır. Dördüncüsü, Rusya'nın Karadeniz bölgesindeki ulusal çıkarlarının tezahür ettiği tüm bu alanlar, bölgedeki sosyal istikrar sorunuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.

Türkiye ile Rusya arasında 1994 yılından bu yana devam eden jeopolitik rekabete, jeo-ekonomik rekabetin güçlü bir unsuru eklenmiştir. Hazar Denizi'nin enerji kaynakları bu bölge ülkelerinin Rusya'dan bağımsız ekonomik ve siyasi adımlar atması için önemli bir araçtır. Bu ülkeler, enerji kaynaklarının satışından elde edilen gelirler sayesinde, bir yandan Batılı yatırımları çekerek, diğer yandan petrol ve doğal gazın deniz yoluyla taşınması için boru hatlarının döşenmesi sayesinde önemli bir ekonomik özgürlük kazanmaktadırlar (Koçgündüz, 2010, 487). Böylelikle, Rusya'nın ekonomik ve siyasi baskısından kendilerini kurtarabilirler.

Orta Asya, Transkafkasya ve Karadeniz bölgesinde istikrar, Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi etkileşimin derecesine bağlıdır. Devletlerin ticari ve ekonomik ilişkileri, tek bir Avrasya ekonomik alanının yaratılmasına ciddi katkı sağlamaktadır. Hazar yataklarına ilgi gösteren Türkiye, Kafkasya'da siyasi ve ekonomik nüfuz için Rusya ve İran ile açıkça rekabete girmekle kalmamış, aynı zamanda ABD ve Avrupa'nın stratejik ortağı konumunu güçlendirmeye çalışmıştır (Turan , 2010, 53). Hazar petrol ve gazının Batı'ya taşınması için kendi bölgesini Bakü-Ceyhan projesi çerçevesinde sunmuştur. Avrasya kavramı çerçevesinde bu fırsatı bölgedeki nüfuzuna yönelik bir tehdit olarak algılayan Rusya, uzun süre Hazar Denizi'nin yasal statüsüne göre belirlenen enerji kaynaklarından

yararlanma zorunluluğunu beş kıyı devletinin Rusya, İran, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan ortak rızasıyla yerine getirmekte ısrar etmiştir.

Türkiye; Rusya-Türkiye ilişkileri için, kaynakları dış pazarlara taşımada kullanılan ana boru hattının geçmesi gereken önemli bir yol haline gelmiştir. Burada 1993'ten beri Azerbaycan petrolünün İran, Ermenistan veya Gürcistan üzerinden Akdeniz liman kenti Ceyhan'a ulaştırılacağı bir boru hattı inşa etme projesini öneren Türkiye, Hazar petrolünün sadece Novorossiysk'e uzanan boru hatları ile dış pazarlara taşınması fikrini destekleyen Rusya ile karşı karşıya kalmıştır (Uğurlu, 2009, 181).

Bu dönemde, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi nedeniyle Rus-Amerikan ilişkilerinin çok gergin hale gelmesi ve bununla bağlantılı olarak ABD'nin bir petrol boru hattının inşası konusunda Türkiye yanlısı bir tavır alması gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu olay çok büyük bir önem taşımaktadır. 1997 yılından sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin giderek artan siyasi ve ekonomik desteği sayesinde Türkiye, Avrasya mekanında "enerji koridoru" rolüne aday ülke konumuna gelmiştir. Bu bağlamda, Avrasya kavramı açısından Türkiye'nin neden Rusya'nın en önemli bölgesel jeopolitik rakibi olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır (Erşen, 2003, 99-103). Aynı zamanda BTC petrol boru hattı projesi, Rusya komşuluk politikasını Azerbaycan'ın bağımsızlığına tehdit olarak görmeye başlayan H. Aliyev'in Türkiye projesine verdiği destekle ve aynı nedenlerle Gürcistan'dan aldığı destekler sayesinde, Bakü-Novorossiysk boru hattının en önemli rakibi olmuştur. Ekonomik alanda işbirliği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın entegrasyon projesinin gerçekleşmesine etken olmuştur. Böylece ekonomik ilişkilerin genişlemesinin yanı sıra, iki ülkenin rekabet alanı da genişlemiştir (Borisenko, 1999, 48).

Rusya'nın Türkiye'ye ihracatındaki büyümesi temel olarak enerji hammaddesi arzındaki genişlemeden kaynaklanmaktadır. İlk olarak, 1990'larda, Trans-Balkan gaz boru hattı yoluyla ek hacimlerde gaz tedarik edilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak, 2000 yılında Rusya'nın gazının maliyeti toplam ihracatında % 30'luk bir orana ulaşmıştır. Bununla birlikte Türk tarafı, doğal gaza ek olarak, rafine ürünler ve kömür de dahil olmak üzere diğer yakıt türlerini aktif olarak satın almıştır. Böylece, 2000 yılında Rusya'nın ihracatında enerji taşıyıcılarının toplam payı %50'yi aşmıştır. Bir sonraki önemli emtia grubunu Rusya Federasyonu'ndan Türkiye'ye yapılan toplam ihracatın üçte birinden fazlası olan demirli ve demirsiz metalurji ürünleri oluşturmuştur (Masumova, 2016, 6-7).

Rusya'nın Türkiye'den ithalatına gelince, dinamikleri Türkiye ve Rusya istatistiklerine oldukça farklı yansıtılmaktadır. Türk kaynaklarına göre, Türk mallarının Türkiye'ye ihracatı, 1995'ten 1997'ye kadar olan dönemde gerçek bir patlama yaşamış ve önceki yıllara göre 3-4 kat değer kazanmıştır. Rusya istatistikleri de aynı dönemde Türkiye'den yapılan ithalatta bir miktar büyüme kaydetmiş, ancak çok daha küçük bir ölçekte olmamıştır. Bu tür önemli istatistiksel tutarsızlıklar, Türk ve Rus kaynaklarının kullandığı sayma yöntemlerinin farklı olmasıyla açıklanmaktadır (Kireev, 2007, 57). Türk kaynakları, resmi gümrük istatistikleri verilerine ek olarak, kargo sistemi aracılığıyla Rusya'ya gönderilen malların maliyetini, yani Türkiye'den Rusya'ya sözde “bavul ticareti” ihracatını da dikkate almaktadır.

	1990*	1991*	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	1.247	1.096	1.040	1.542	1.045	2.082	1.921	2.174	2.155	2.374	3.886
İhracat	531	610	441	504	820	1.138	1.510	2.056	1.348	588	643
Saldo	716	486	599	1.038	225	944	411	122	807	1.786	3.243

Tablo 1: 1990-2000 Arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar)

Kaynak: (TÜİK, 21 Şubat 2022).

* 1990 ve 1991 yılları SSCB verileri göstermiştir

Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerini etkileyen iç siyasi faktörler arasında, Rusya ile daha yakın ilişkileri savunan iş dünyası seçkinlerinin faaliyetleri de yer almaktadır (Masumova, 2016, 8). Rusya Federasyonu ve Türkiye ekonomilerinin tamamlayıcı doğası, ikili ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için önemli fırsatlar yaratmıştır. Ekonomi, ticaret, enerji ve turizm sektörlerindeki ilişkiler geliştikçe, politikacılar daha bilinçli açıklamalar yapmış, hükümetler de dış politika oluştururken bunu dikkate almak zorunda kalmışlardır. Böylece 1990'larda Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesinde her iki ülkeden girişimcilerin faaliyetleri bir nevi lokomotif olmuştur. Sonuç olarak ekonomik işbirliği, gelişmiş siyasi etkileşimin yolunu açmıştır.

2.2. 2000-2015: Çok Boyutlu Ortaklık Dönemi

2000'li yılların başından beri, Türkiye ve Rusya'nın siyasi liderleri karşılıklı rekabeti başarılı bir şekilde çok yönlü işbirliğine dönüştürmüşlerdir. Genelde ikili ilişkilerde ve güvenlikle ilgili konularda bazı kısıtlamalar olsa da ekonomi, enerji ve ticaret gibi belirli alanlarda yakınlaşmalar olumlu sonuçlar vermiştir. Neredeyse on beş yıl zarfında farklı konularda farklı yaklaşım düşüncesi, Türk-Rus ilişkilerinin ana özelliği olmuştur. Örneğin, çok sıkı ekonomik işbirliğine rağmen siyasi konularda her iki taraf karşı pozisyonlarda yer almıştır. 2000'li yılların başından Kasım 2015'e kadar geçen sürede Türkiye ve Rusya olası tüm alanlarda işbirliğine odaklanmış, ancak Suriye'den Ukrayna'ya ve Dağlık Karabağ'dan Kıbrıs'a kadar önemli jeostratejik meselelerde farklı duruşlar sürdürmüşlerdir.

Anlatılan döneme kadar süren mevcut siyasi istikrarsızlık Türk-Rus ilişkilerini de etkilemiştir. 1990'larda, bir yandan partiler koalisyonu tarafından temsil edilen hükümetler Rusya Federasyonu'na karşı belirsiz ve tutarsız bir dış politika izlemişler, bu bağlamda ikili ilişkiler belirsizlikle devam etmiştir. Öte yandan, yoğunlaşan oy mücadelesi bağlamında partiler, Türki cumhuriyetlerle işbirliğini öne çıkaran ve Türk-Rus ilişkilerinin gelişimini olumsuz yönde etkileyen popüler milliyetçi sloganlara giderek daha fazla başvurmaya başlamışlardır (Ogan, 2009, 45).

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesi ve tek parti hükümeti kurması ikili ilişkilerin gelişmesinde olumlu etki yaratmıştır. Konumundaki istikrar ve güven, AKP'nin Rusya'yla çok yönlü bir ortaklık geliştirmeyi amaçlayan tutarlı bir politika izlemesini sağlamıştır. AKP'nin Türki cumhuriyetler üzerindeki odak noktasından uzaklaşması da işbirliğinin kurulmasına katkıda bulunmuştur (Kamalov, 2010, 6). Türkiye'de 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra, Rusya-Türkiye ilişkilerinde gerçek bir atılım gerçekleşmiş; en üst düzeyde sürekli siyasi temaslar, etkileyici bir ticaret cirosu ve en karmaşık bölgesel sorunların çözümünde etkileşim hızlanmıştır (Kazdal, 2018, 53). Ana muhalefetteki CHP ile Rusya'nın dış politika vektörü konusunda temel bir anlaşmazlığın olmaması da bu aşamada önem arz etmektedir. Bu dönemde Türkiye ve Rusya arasında kurulan ilişkiler çok yönlü bir ortaklık olarak nitelendirilmektedir.

2000-2002 yıllarında hem Türkiye'de hem de Rusya'da pragmatik düşünen politikacıların iktidara gelmesi iki ülke arasındaki ortaklık ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Başkan V.V. Putin'den Türkiye'ye, R.T. Erdoğan ve A.N. Sezer'in Rusya ve diğer üst düzey yetkililerin yanı sıra Rusya Federasyonu Devlet Başkanı ve Türkiye Başbakanı arasında düzenli telefon temaları sürdürülmüştür. Başbakan R. Erdoğan ve Cumhurbaşkanı A. Sezer, ardından A. Gül, Soğuk Savaş'ın eski klişelerinden uzaklaşan ve dış politikada gerçekçi bir yaklaşımı tercih eden yeni nesil siyasetçileri temsil etmiştir. R.T. Erdoğan, kişisel nitelikleri sayesinde iktidarı pekiştirmeyi, parti disiplini kurmayı başarmış, bunun sonucunda partinin bireysel üyeleri kendi sebepleriyle Rusya Federasyonu'nu eleştirememiştir. Böylece, R.T. Erdoğan, Rusya ile istikrarlı işbirliğinin geliştirilmesine de katkıda bulunan, seçilen rotaya sıkı sıkıya bağlı kalmayı sağlamıştır. Türk liderlerin bu tutumu, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı V. Putin'in 5-6 Aralık 2004 tarihlerinde Türkiye'ye yapacağı ziyaret için Türkiye'de zemini ve kamuoyunu hazırlamıştır (Çulha, 2016, 289). Bu ziyaret bir Rus devlet başkanının ikili ilişkiler tarihindeki ilk resmi ziyareti olmuştur. Bu ziyaret sırasında, çeşitli alanlarda bir dizi belge imzalanmış, küresel sorunların çözümüne ve bölgesel işbirliğinin teşvik edilmesine yönelik ortak yaklaşımların varlığı açıklanmış, bu da ilişkilerin daha da gelişmesine ivme kazandırmıştır.

Sadece önemli bir bölgesel bileşenin oluşumuyla değil, aynı zamanda yeni etkileşim alanlarının gelişmesiyle de ilişkili olan ikinci aşamada Rus-Türk ilişkileri sisteminin yapısal karmaşıklığı, yani siyasi alanda, askeri-politik işbirliğinin genişletilmesi, parlamenter bağlarda yeni bir ivme kazandırmış, bununla birlikte siyasi diyalog genişlemiştir. Rusya ve Türkiye'ye komşu bölgelerdeki istikrarsız siyasi durum, her iki ülkedeki bir dizi iç siyasi olay, etnik çatışmaların çözülmeye çalışılması, aşırılıkçılık ve uluslararası terörle mücadele için ortak yöntemler aramayı gerektirmiştir (Kazdal, 2018: 60).

Türkiye son yıllarda bölgesel ve dünya siyasetindeki rolünü artırmaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle eski Başbakan Ahmet Davutoğlu tarafından temsil edilen Türk hükümeti, Türkiye'nin modern dünya siyasetindeki özel rolünü iddia etmek için geniş çapta duyurulan birkaç kavram ortaya koymuştur. Bunlar arasında "stratejik derinlik" ve çok vektörlü dış politika, "neo-Osmanlılık" ve Türkiye'nin dış politikasında Türk yönünün önceliği bulunmaktaydı (Kamalı, 2018, 41-43). Bu kavramların yayılcı sesine rağmen Türkiye, bölgedeki tüm milletlerin ve devletlerin mevcut sınırları içinde var olma hakkını tanımaktadır. Bu temel tezin geliştirilmesinde Türkiye, komşu ülkelerle

mevcut tüm anlaşmazlıkları “komşularla sıfır sorun” programının uygulanması yoluyla çözüme fikrini ortaya koymuştur. Türkiye'nin komşu devletlerinin çoğu, yeni Türk girişimlerine temkinli de olsa olumlu tepki vermiştir. Rusya, komşu bir devlet olarak, mevcut bölgesel sorunları çözüme konusundaki ilgisini defalarca ilan etmiş, ancak yeni Türk girişimi hakkında resmi düzeyde yorum yapmamıştır. Bugün Türkiye'nin yeni siyasi seyrinin bazı sonuçlarını özetlemek ve bunları Rusya'nın çıkarlarıyla ilişkilendirmek elbette mümkün olacaktır. Bu bağlamda "stratejik derinlik" kavramının, onun temel ilkelerinin incelenmesi ve bu ilkelerin modern dünya şartlarında nasıl algılandığı ve ne gibi sonuçlar doğurduğunun değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.2.1. “Stratejik Derinlik” Kavramı

"Stratejik derinlik" kavramı askeri literatürde geniş anlamda cephe hatları veya savaş sektörleri ile endüstriyel savaş çekirdekleri, başkentler ve diğer önemli nüfus veya askeri üretim merkezleri arasındaki mesafelere atıfta bulunan bir terimdir (Vladimirov, 2013, 4). Her bir ülkenin kendi sınırları dahilinde stratejik derinliği değerlendirilirken dikkate alınması gereken bazı temel parametreler vardır. Bunlar arasında en temel ilkeler hızlı, güçlü bir saldırıya karşı ülkenin ne kadar savunmasız olduğu, muhtemel yenilme durumunda ordunun kendi topraklarında derinlere doğru ne kadar çekilebilir olduğu ve her iki tarafın da bu tür saldırıları başlatmak ve kendini savunmak için gerekli kaynaklara ne kadar sahip olduğudur.

Ahmet Davutoğlu askeri "stratejik derinlik" terimini siyasal anlamda değiştirerek Türkiye'nin dış politikasına uygun hale getirmiştir. Bu stratejinin etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasının öncelikleri değiştirilmesi planlanmıştır. Türkiye'yi dış politika önceliklerini değiştirme ihtiyacına götüren nedenlerden en önemlisi, Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak ortaya çıkma ihtiyacından kaynaklanmaktadır (Saraçoğlu, 2013). Küresel dünyanın koşullarında bir tür medeniyetler arası köprü rolü oynayan Türkiye, artık Osmanlı veya Bizans imparatorlukları gibi kendi kendine yeterli bir jeopolitik aktör değildir. Türkiye'nin modern ideolojik yönelimi, küresel aktörlerin değişen çıkarları arasında ustaca manevra yapmak olmalıdır. Avrasya'nın merkezi temas bölgesi olarak Türkiye'nin jeopolitik yönelimi, esas olarak Avrasya köprüsüne iradesini tamamen empoze etmeye çalışan Avrasya ve Atlantik güçlerinin ülke üzerindeki etkisinin derecesine ve Türkiye'nin karşıt tarafların çıkarları doğrultusunda manevra yaparak

bağımsızlığını koruma yeteneğine bağlıdır (Ulgen, 2011, 4). Jeopolitik rekabetin sadece bir tarafına yönelmek, herhangi bir temas bölgesi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Böylece, Soğuk Savaş sırasında Türkiye'nin küresel çatışmanın yalnızca bir tarafına yani Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelmesi, Türkiye'yi ikincil bir NATO ülkesi haline getirmiş, bölgeyi dış güçlerden bağımlı bir konuma mahkum etmiş ve komşu ülkelerle olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. En nihayetinde ülke 90'lı yılların sonunda siyasi ve ekonomik çöküş yaşamış, buna bağlı olarak ABD ve Avrupa'ya yönelen laik, liberal-milliyetçi siyasi eliti popülaritesini kaybetmiştir.

2000'li yılların başından itibaren Türkiye Cumhuriyeti, hem Avrasya kıtasında hem de geri kalanında esnek ve odaklı bir politika izlemiştir. Türk diplomasisi sadece birçok ihtilafın ve krizin çözümüne aktif olarak katılmakla kalmamış, aynı zamanda ulusal çıkarlarını dünya sahnesinde desteklemiş ve bu da elbette ülkenin prestijinin güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu durum, Kasım 2002'de iktidara gelen AKP'nin görüşlerinin etkisiyle oluşan özel bir dış politika anlayışı sayesinde mümkün olmuştur. Dışişleri Bakanı ve sonra Türkiye'nin Başbakanı Ahmet Davutoğlu, önceki Türk politikacıların deneyimlerine dayanarak, ülke siyasetindeki eksiklikleri dikkate alarak niteliksel olarak farklı bir dış politika kavramı geliştirmiştir (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 10).

A. Davutoğlu, herhangi bir ülkenin dünya siyasetindeki önemini onun jeostratejik konumu ve tarihsel derinliği ile belirlendiği gerçeğinden hareket etmiştir. A. Davutoğlu'nun ideolojik görüşlerine göre, Türkiye'nin dış politikası üç metodolojik ve beş işlevsel - operasyonel ilkeye dayanmalıdır (Tarcan vd., 2018, 252). Birinci ilkenin özü, Türk devletinin dış politikasında var olan sorunlara esnek yaklaşımında yatmaktadır. Yani politik olayları kenardan izleyip onların sonuçlarına uygun tavır almak yerine, siyasi olayların yönünü belirleyen, doğrudan etki gösteren ülke olmak esastır (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 13). İkinci metodolojik ilkeye göre, Türkiye politikası "tutarlı ve sistematik" çerçeveye dayanmaktadır. Yani, ülkenin siyasi vizyonu dünyanın çeşitli ülke ve bölgelerine göre aynı tavrı sergilemelidir (Tarcan vd., 2018, 253). Üçüncü ilkede "yumuşak güce dayalı yeni bir diplomasi", bölgede Türk etkisinin yayılmasına yol açması gereken yeni bir diplomatik tarzın geliştirilmesi ile karakterize edilmektedir (Çavuş, 2012, 25).

İlk metodolojik ilke, Soğuk Savaş döneminin tamamında Türk dış politikasına hakim olan kriz odaklı tutum yerine sorunlara idealist bir şekilde yaklaşmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin kendi Ortadoğu vizyonu bulunmakta, bu vizyon tüm bölgeyi kapsamaktadır. Sadece on yıllardır Türkiye'ye karşı terör kampanyaları yürüten radikal Kürt ayrılıkçı gruplara karşı savaşmaya veya tek tek devletleri dengelemeye çalışmaya indirgenemez. Türkiye, Ortadoğu'ya ilişkin benzersiz anlayışını ve diplomatik deneyimini bu bölgede etkin bir şekilde faaliyet göstermek için kullanabilir. Türkiye'nin Lübnan politikası, Suriye ve İsrail arasında arabuluculuk yapma ve Filistin sorununa çözüm bulma girişimleri, İran nükleer sorununa yapıcı katılımı, hepsi Türkiye dış politikasının Ortadoğu vizyonunun ayrılmaz parçalarıdır (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 13-14).

İkinci metodolojik ilke, Türkiye'nin dünya çapında tutarlı ve sistematik bir dış politikasının uygulanmasını içermektedir. Türkiye'nin Ortadoğu vizyonu, Türkiye'nin Batı, Orta Asya, Afrika veya Balkanlar'a yaklaşımıyla çelişmemektedir. Bu yüzden Batı ve Doğu ülkeleriyle ilişkiler yürütülürken tutarlılık gözlenmeli, sistemli olmalı ve devamlılık arz etmelidir (Tarcan vd., 2018, 253).

Üçüncü metodolojik ilke, sonucu bölgede yumuşak gücün yayılması olan yeni bir söylem ve diplomatik tarzın benimsenmesini içermektedir. Siyasi ve askeri açıdan güçlü bir ülke olmayı sürdüren Türkiye, kimseye tehdit oluşturmamaktadır. Türk politikasının önceliği sosyal ve ekonomik işbirliğidir. Bu amaca ulaşmak için komşu ülkelerle ilişkiler herkes için güvenlik, yüksek düzeyde siyasi diyalog, ekonomik olarak karşılıklı bağımlılık, kültürel uyum ve karşılıklı saygı faktörleri üzerine kuruludur (Sağsen, 2011, 60-61).

Bir tür teorik temel olan bu üç metodolojik ilkenin aksine, A. Davutoğlu ayrıca Türk dış politikasının pratik uygulamasını amaçlayan beş işlevsel ilkeyi de belirlemiştir:

- 1) Demokrasi (özgürlük) ve güvenlik arasındaki denge,
- 2) Önleyici (proaktif) ve öncelikli barış diplomasisi,
- 3) Çok boyutlu dış politika,
- 4) Ritmik diplomasi,
- 5) Komşularla sıfır sorun.

A. Davutoğlu, birinci ilkenin özünün, herhangi bir siyasi rejimin meşruiyetinin, tüm vatandaşların güvenliğini ve özgürlüğünü sağlama yeteneğinde yattığını belirtmiştir. Birinci ilke, özgürlük ve güvenlik arasındaki dengeden oluşmaktadır. Herhangi bir siyasi rejimin meşruiyeti, vatandaşlarının güvenliğini ve özgürlüğünü sağlama yeteneğinden

gelmektedir (Balcı, 2015, 287). Bu güvenlik özgürlükler ve insan hakları pahasına sağlanmalıdır.

2002'den beri Türkiye, güvenlikten ödün vermeden sivil özgürlükleri teşvik etmeye çalışmıştır. Ona göre daha güvenli bir iç ortam, Türkiye'nin dünya siyasetinde öncü bir rol oynamasını sağlayan daha güvenli bir dış politikaya yol açmıştır. Başka bir ifadeyle, siyasi istikrar sadece güç üzerine inşa edilemez. Yalnızca siyasi adalete sahip olan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerine saygı duyan hükümetler hem devlet içinde hem de dışında barış ve istikrarı sağlayabilirler (Kanaş, 2014, 104). 1990'larda Türk hükümetlerinin, insan haklarının sağlanması alanında eksiklikleri beraberinde getiren demokratikleşme dalgasından, geri kalmışlığı gözlemlenebilir. AKP hükümeti, toplumu siyasi istikrarın ana kaynağı olarak görmeye başlayarak bu eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. AKP'nin ideologlarına göre, Türkiye'nin Avrupa entegrasyonunun yolunu kolaylaştırması gereken şey, kesinlikle Türk toplumundaki demokratik bileşenin güçlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu amaca ulaşmak için, vatandaşların demokratik hak ve özgürlüklerinin genişletilmesine ilişkin anayasa değişiklikleri kabul edilmiştir (Davutoğlu, 2010, 76-79).

Davutoğlu, krizler ortaya çıkmadan ve kritik düzeye ulaşmadan mücadele edebilmek için "Önleyici ve Öncelikli Barış Diplomasisi"ne ihtiyaç olduğunu iddia etmiştir. Ankara'nın İsrail ile Filistin arasındaki müzakere sürecindeki arabuluculuğu, Suriye, Irak ve Lübnan'da Şii-Sünni anlayışının sağlanması, Afganistan ve Pakistan arasındaki diyalogun yoğunlaştırılması, İran'ın nükleer programı, Uygur meselesi vb. siyasi konularda önleyici diplomasi örnekleri sergilemiştir. Bu siyasetin amacı bir kriz durumu ortaya çıkmadan ve kritik bir düzeye ulaşmadan harekete geçmektir. Türkiye'nin kriz öncesi politikalarına örnek olarak, Türkiye'nin Irak'ta Sünniler ve Şiiler arasında, İsrail ile Suriye arasında, Darfur ve Samoli arasında, Balkanlar'da Sırp-Bosna uzlaşması, Afganistan ve Pakistan arasındaki diyalog arasında uzlaşma sağlama girişimleri sayılabilir (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 14-15).

"Çok boyutlu dış politika" ilkesinin özü, başta ABD, Rusya ve AB olmak üzere uluslararası sistemin önde gelen aktörleriyle ilerici ilişkiler geliştirmektir. Ayrıca, bu ilişkiler rekabetçi değil, tamamlayıcı temellere dayanmalıdır. Yani, ABD ile dostane ilişkilerin geliştirilmesi, AB ülkeleri ve Rusya ile dostluk ilişkilerinin gelişimini küçümsememeli ve buna zarar vermemelidir (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 17).

"Ritmik diplomasi" ilkesi, Türkiye'nin tüm uluslararası organizasyonlara, küresel ve uluslararası öneme sahip konulara aktif katılımını ifade etmektedir. 2009-2010'da Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin daimi olmayan bir üyesiydi, bugün Yirmiler Grubu'nun üyesidir, Afrika Birliği'nde gözlemci statüsüne sahiptir ve Basra Körfezi Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin ve Arap Devletleri Ligi çalışmalarına aktif olarak katılmıştır (Davutoğlu, 16 Ocak 2023).

A. Davutoğlu'nun geliştirdiği dış politika öncelikleri dizisinin, Türkiye'nin Avrasya politikası olarak değerlendirilebileceğini belirtmek gerekir. AKP hükümetinin Avrasyacılığı, mevcut uluslararası ilişkiler sisteminde etkili kutuplardan biri olan Rusya ile karşılıklı yarar sağlayan işbirliğinin geliştirilmesinin yanı sıra AB ve İslam dünyası çizgisinde esnek bir politikayı ifade etmektedir. Kuşkusuz, Türkiye'nin dış politikasında "Avrasyacılık" geçen yılların öncü yönü olmaya devam etmiştir. Ancak dünyadaki siyasi durum geliştikçe, 21. yüzyılın ilk on yılının sonunda oldukça açık hale gelmiştir. Türk devletinin yeni (Avrasya dışı) dış politika yönergeleri ortaya çıkmıştır. Türkiye, Rusya ile ilişkilere ek olarak, başka bir büyük güç olan ABD ile ilişkilere ve ayrıca Latin Amerika ve Karayip devletleriyle (LACB) bağlarını artırmaya önemli ilgi göstermeye başlamıştır. Türkiye'nin Avrasya politikası hem nitelik hem de nicelik olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Türkiye'nin Avrasya alanındaki dış politika yönelimleri de değişmiştir. AB, İslam ülkeleri, Rusya yönelimlerine ek olarak, Türkiye'nin Doğu Asya'nın önde gelen devletleriyle: Çin ve Japonya ile ilişkileri de dış politika yönelimlerine eklenmiştir. Ancak Davutoğlu, Türk dış politikasında ana etkileyici unsurların Avrupa Birliği ve NATO olduğunu savunmuştur. AKP iktidarı döneminde Türkiye bu ittifaklar içinde büyük mesafeler kat etmiştir. Bu sefer, Türkiye'nin NATO'daki rolündeki artış ve Avrupa Birliği'ne entegrasyon müzakere sürecindeki ilerleme dikkat çekmektedir. Davutoğlu AB ile anlaşmaya varılmasının, Türk dış politikası ile AB hedeflerinin uyum içinde olduğunu ve Türk dış politikasının yöneliminin Atlantik yanlısı olduğunu açık bir işareti olarak değerlendirmiştir. Böylece Türkiye, Batı ile Doğu arasında, Kuzey ile Güney arasında, Avrupa ile Asya arasında bir siyasi köprü olarak algılandığı siyasetten çoktan uzaklaşmıştır (Telatar, 2019, 353-356). Bugün Türkiye, Ortadoğu bölgesinin dönüşümü için bir model teşkil etmektedir. Stratejik önemi artık ülkenin coğrafi konumunda değil, sistemle bütünleşme yeteneğinde yatmaktadır. Türkiye'nin bu görüşü, bir dizi güncel dış politika konusundaki konumunu

açıkça yansıtmakta ve çok boyutlu bir dış politika izlemenin temel nedenini teorik olarak açıklamaktadır (Cora, 16 Mart 2023). Davutoğlu, Türkiye'nin mevcut uluslararası sistemin özelliklerine dayalı çok boyutlu bir dış politika uygulaması gerektiğini de açıklamıştır. Siyasetçiye göre Soğuk Savaş, küresel bir anlaşmayla değil, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Demir Perde'nin² yıkılmasıyla sona ermiştir (Davutoğlu, 2010, 56-58). Yani, savaşan taraflardan biri aniden ortadan kalkması sorunun bir nevi çözümüne yardımcı olmuştur. Aynı zamanda, geçen süre zarfında ortaya çıkan yeni zorluklara ve tehditlere karşı koyabilecek yasal olarak sağlam yeni bir uluslararası sistem oluşturulmamıştır. Bu durum, uluslararası ilişkilerin aktörlerinde niceliksel bir artışa neden olmuş ve dünyanın birçok devletinin dış politikasını geliştirme sürecini niteliksel olarak karmaşıklaştırmıştır.

Bu bağlamda Türkiye, bugün yeni bir küresel düzenin kurulmadığı ve uluslararası sorunların çözümüne yönelik mekanizmaların geliştirilmediği, tarihin inanılmaz derecede zor bir döneminden geçmektedir. Türkiye, coğrafi ve demografik özelliklerine dayalı olarak, bu yeni sistemde bölgesel istikrarın ve uluslararası güvenliğin desteklenmesinde giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Gerçekten de, benzersiz demografik özelliklerin varlığı, son zamanlarda Türkiye'nin dış politika vizyonunu giderek daha fazla etkilemiştir. Bugün Bosna-Hersek'ten daha fazla Boşnak, Kosova'dan daha fazla Arnavut, Abhazya'dan daha fazla Abhaz Türkiye'de yaşamaktadır. Ayrıca Azerbaycan'dan, Gürcistan'dan, Kırım'dan, Rusya'nın Kuzey Kafkasya bölgesinden, Suriye'den, İran'dan, Irak'tan çok önemli sayıda insan Türkiye'ye göç etmiştir. Dolayısıyla bu ülkelerle ilişkilerdeki çelişkiler Türk devletinin iç politikasını doğrudan etkilemektedir. Bu özgünlük, özellikle Ukrayna'nın güneydoğusundaki siyasi istikrarsızlık ve silahlı çatışmaların başlamasından sonra yoğunlaşmıştır. Türkiye, Ukrayna krizinin başlangıcından itibaren genel olarak Ukrayna'ya ve özelde Rusya'ya karşı temkinli bir politika izlemiştir. Türkiye, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini belirterek, Kırım'da Rusya'ya katılmak için yapılan referandumu yasadışı olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Türk tarafı, Kırım Tatarlarının haklarını savunmuş ve soruna diplomatik çözüm

² "Demir Perde" (iron curtain) W. Churchill'in 5 Mart 1946'da Fulton konuşmasında kullandığı ve Soğuk Savaş'ın başlangıcını işaret eden siyasi bir klişedir. İfade, SSCB'yi ve diğer sosyalist ülkeleri Batı'nın kapitalist ülkelerinden izole eden siyasi ve sınır bariyeri belirlemek için kullanılmıştır. Ancak bu ifadenin daha önceleri Birinci Dünya Savaşı sırasında, düşman taraflar arasındaki çatışmaları tanımlamak için gazeteciler tarafından sıklıkla kullanıldığı belirtilmelidir.

çağrısında bulunmuştur. Ancak bunun yanı sıra açık şekilde Kırımı desteklememiştir. Türk hükümeti, Kırım Tatar gruplarından birinin Rus karşıtı duygularına herhangi bir destek vermemiştir (Yılmaz, 2019, 63-65). Türkiye'de, Meclis'in eski başkanı Mustafa Cemilev, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ile yaptığı görüşmede, Rus savaş gemilerinin geçişi için Boğaz'ın kapatılmasını ve Türk donanmasının yarımadanın kıyılarına yaklaştırılması isteğini kibarca reddetmiştir. NATO ve Rusya'dan görünüşte eşit uzaklıkta olan Türkiye'nin müdahale etmeme pozisyonu, şüphesiz Rusya'nın işine yaramıştır. Kırım'ın Rusya'ya katılması dönemin Türkiye siyaseti tarafından soğukkanlı şekilde kabul edilmiştir. Davutoğlu Habertürk'e verdiği röportajda, "Türkiye'nin Kırım'da riskli maceralara atılmaması gerektiğine inandığını ve bunun ne gibi sonuçlara yol açabileceğinin farkında olduğunu" söylemiştir (Habertürk, 3 Mart 2023). A. Davutoğlu, Kiev ziyaretinin ardından, "bazı güçlerin Kırım meselesini Rus-Türk krizine çevirmeye çalışmasına rağmen, Kırım'daki gerilimin bizi Rusya ile krize sürüklemesine izin vermeyeceğini" belirtmiştir (Tarasov, 7 Mart 2014).

Bugün Türkiye, güçlü demokrasisi, dinamik ekonomisi ve aktif dış politikası ile stratejik derinliğinden yararlanmak için daha iyi bir konumdadır. Türkiye şu an ortak bir geçmişi ve coğrafyayı paylaştığı ülkelerle ortak çıkarları teşvik edecek, işbirliği ve diyalog için karşılıklı yarar sağlayan bir çerçeve oluşturacak şekilde ilişki kurmaktadır. Davutoğlu, Kemalistlerin dış politikasını Türkiye'nin tarihi ve coğrafi derinliğinden yararlanmamakla eleştirmiş, güncel stratejik avantajları kullanarak gerçek bir çok yönlü dış politika geliştirme zamanının geldiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin artık bir çevre devleti veya medeniyetler arası bir köprü olmaması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre artık Türkiye, tarihsel etkisi olan Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya, Hazar, Karadeniz ve Akdeniz'de güvenlik ve istikrarı sağlayan merkez ülke olmalıdır (Davutoglu, 2008, 23). Böylece, Suriye'deki iç savaşın şiddetlenmesi, ardından Irak'taki durumun ağırlaşması ve Ukrayna'nın doğusundaki kriz Davutoğlu'nun dış politika konseptinin ana ilkesi olan "komşularla sıfır sorun" teması üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmıştır. Bu bağlamda diğer kavramsal ilkeler de gündeme gelmiştir. Aralık 2013'te dört bakanın yolsuzluk suçlamaları, Gezi Parkı'ndaki mitinglerin bastırılmasının ardından Mayıs 2013'te başlayan hükümet karşıtı protestoların büyümesiyle bağlantılı olarak Türkiye siyasi sisteminin patlak veren istikrarsızlığı nedeniyle "önleyici diplomasi" ve

“demokrasi ve özgürlük arasındaki denge” ilkelerinin yeterince doğru uygulanmadığı görülmüş ve bunun sonucunda beklenen sonuçlar elde edilmemiştir.

2.2.1.1. “Komşularla Sıfır Sorun” Politikası

A. Davutoğlu'nun dış politika kavramının en önemli işlevsel ilkelerinden biri olan "komşularla sıfır sorun" politikası, bölgesel siyasi, ekonomik ve güvenlik konularının karşılıklı işbirliği çerçevesinde ele alınmasını esas almaktadır. “Komşularla sıfır sorun” politikası, sorunlu ilişkilerin dışlanması ve komşu ülkelerle ekonomik karşılıklı bağımlılığın geliştirilmesidir (Yeşiltaş - Balcı, 2011, 18). Bu çalışmalar çerçevesinde 2009 yılından itibaren Türkiye, Ermenistan ile önemli diplomatik ilerleme kaydetmiş, belirli konularda Yunanistan, Rusya, Irak ve Suriye ile stratejik ortaklık düzeyine ulaşmış ve ayrıca Tacikistan, Arnavutluk, Lübnan, Ürdün ve Libya ile vize rejimini kaldırmıştır. Ayrıca, Türkiye ile komşuları arasındaki ticaret hacmi son yıllarda önemli ölçüde artmıştır.

Davutoğlu'na göre Türkiye, Avrasya'nın kalbinde yer alan ve birden fazla kimliğe sahip bir merkez ülkedir. Bu gerçek, ona kimseyle ayrıcalıklı ilişkiler sağlamayan çok vektörlü bir dış politika dikte etmektedir. Dolayısıyla Türkiye, sadece kendisi için değil, komşu bölgeler için de güvenlik ve istikrarı sağlamalıdır. Kendi güvenliği, çevresindeki alanda düzen, istikrar ve güvenliğin sağlanmasında daha aktif, yapıcı bir rolle garanti edilmelidir. Türkiye'nin etkisini güçlendirmesi, diğer güç merkezlerine ve dünya güçlerine göre daha güçlü konumlar elde etmesini sağlayacaktır (Aras, 2009, 133-135). Böylelikle, Davutoğlu'nun stratejik öğretisinin temel amacı, Türkiye'yi yalnızca bölgesel değil, küresel diplomasinin önemli aktörlerinden biri haline getirmektir. Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ilişkiler sisteminde Batı'ya yönelik önemini yitirirken, dış politika kararlarını Batı öncelikleriyle ilişkilendirme ihtiyacı da azalmaktadır. Bu nedenle Türkiye, bölgedeki kendi hedefleri prizması üzerinden ABD ve Avrupa Birliği ile işbirliğini giderek daha fazla aktifleştirmektedir.

2000'li yıllardan itibaren Türkiye'nin dış politikasında "kriz odaklı" politikaların yerini "etkili kriz çözme" politikaları almıştır (Alieva, 2014, 70). Bu siyasetin temel hedefi, Türkiye sınırları çevresinde yeni gerilim merkezlerinin ortaya çıkmasını önleyecek siyasi ortam yaratmaktır. Ülkenin yeni dış politika doktrininin ana içeriğini sıfır sorun politikası oluşturmaktadır. Türkiye bu politikayı kararlılıkla sürdürürken gerçekçilikten

hiçbir zaman ayrılmamakta ve sıfır sorun kavramının bir ideal olduğunu unutmamaktadır. Aslında derin kökleri olan tüm sorunların kısa sürede çözülebileceği pek gerçekçi değildir. Ancak bazı sorunların ne kadar karmaşık ve derin olursa olsun hızlı bir şekilde çözülememesi, bu yönde aktif çaba gösterilmesi için yapıcı adımlar atılması ihtiyacını azaltmaz. Sorunlar hemen çözülmese bile, gelecekte çözümleri için uygun koşullar yaratılabilir. Bu anlayışa dayalı olarak Türkiye, komşularıyla sorunları dondurma kavramını reddetmektedir. Türkiye, "komşularla sıfır sorun" yaklaşımının olumlu sonuçlarının, üzerine atılan bir taşın suda oluşturduğu halkalar gibi önce bölgede, sonra da küresel ölçekte barışın sağlanmasına hizmet edeceğine inanmaktadır.

Davutoğlu'nun "komşularla sıfır sorun" doktrini basit bir ilkeye dayanmaktadır. Türkiye, komşu ülkelerle ilişkilerinde sorunu sıfıra indirmek, iç sorunlarını çözmek ve ekonomisini daha da geliştirme yolunda ilerlemektedir (Gökçay, 2012, 98-99). Bu sağlanırsa, o zaman özel jeopolitik konumu ve Batı tarzı bir demokrasi özellikleri nedeniyle AB üyeliğine aday ve NATO üyesi olarak Avrupa'da önemli bir rol oynayacaktır. Tüm bunların yanı sıra A. Davutoğlu'nun ileri sürdüğü siyasi ideolojisi, Türkiye'nin dış politikasının son on yılda harekete geçmesine ve genişlemesine büyük katkı sağlamıştır. Bazı yabancı araştırmacılara göre, Davutoğlu'nun Türkiye'nin daha önceki dış siyasetindeki en önemli meziyeti, "Türk'ün en iyi dostu Türk'tür" gibi bir önermeye dayanan dış politika yaklaşımını kökten değiştirmesinde yatmaktadır (Suleymanov, 2015). Böylece, "Komşularla sıfır sorun" ilkesi, her zaman karmaşık bir uluslararası ortamda ulaşılması gereken bir hedef olarak sunulmuştur. Ancak günümüzde bu ilke özellikle muhalefet partileri tarafından giderek artan eleştirilere maruz kalmaktadır. Küresel ve bölgesel olayların etkisiyle, ülke dış politika çizgisini kökten revize etmese bile onu önemli bir ayarlamaya tabi tutmak zorunda kalmıştır.

2002-2010 döneminde, Türkiye'nin dış politikasının Suriye ile iyi ilişkiler de dahil olmak üzere "komşularla sıfır sorun" ilkesi başarıyla geliştirilmiştir. Ancak Suriye'de muhalefet ile Beşar Esad'ın birlikleri arasında düşmanlıklar patlak verdiğinde, Türkiye'nin Esad'a karşı tutumu, Suriye liderliğini destekleyen en büyük iki ortak olan İran ve Rusya ile ilişkileri keskin bir şekilde bozmayı başlamıştır. Suriye ihtilafında Türk dış politikasının başarısızlığı, Suriye süreçlerine müdahale eden ve ABD'nin onayını, desteğini alamayan hükümet, sonunda Rusya'ya yaklaşmaktan başka bir seçenek bulamamıştır (Alieva, 2014, 78).

"Komşularla sıfır sorun" politikası komşuların iç siyasi yaşamına karışmamayı öngörmektedir. Ancak belirli karmaşık siyasi durumlarda, örneğin Suriye gibi ülkelerde iktidar halk nezdinde meşruiyetini kaybettiğinde, özgürlük ve güvenlik ilkesinin Türkiye Cumhuriyeti için "komşularla sıfır sorun" ilkesinden önemli hale geldiği söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye'nin dış politikasında "sıfır sorun" ilkesinin belirli şartlar altında işlendiği gözlemlenmektedir. Pratikte Irak'ta, Mısır'da, Libya'da ve Suriye'de Batı'nın işleri kendi akışına bıraktığı ve Türkiye'nin yeni rejimlerle yüzleşmekten kaynaklanan sayısız sorunu çözmek için tek başına kaldığı ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin "komşularla sıfır sorun" politikasında Rusya'nın yakından takip ettiği mesele Türkiye - Ermenistan ilişkilerinin güncel durumudur. Türkiye için her ne kadar zor olsa da Ermenistan'la ilişkileri geliştirme çabaları gözlemlenmiştir. Rusya'nın bu ülkeye ve halkına verdiği desteğe rağmen, Ermeni tarafından Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek için pratikte hiçbir çaba gösterilmediğini kabul etmek gerekmektedir. Türkiye'ye gelince, Ermeni komşularıyla ilişkileri normalleştirmekle gerçekten ilgili gibi görünmektedir. Bunun kanıtı, Türkiye'nin eski Cumhurbaşkanı A. Gül'ün 2008 yılında Ermenistan'a yaptığı iyi niyet ziyareti ve dönemin Dışişleri Bakanı A. Davutoğlu'nun Aralık 2013'te Erivan'a yaptığı resmi ziyarettir (Lütem, 2015, 251;348). A.Gül'ün ziyaretinin ardından ikili görüşmelerin başladığı ve uzun bir müzakere sürecinin ardından Ekim 2009'da iki ülkenin dışişleri bakanlarının Zürih'te ilişkilerin çözümü ve sınırın açılması konusunda protokoller imzaladığı bilinmektedir. Ancak, Nisan 2010'da Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan onay prosedürünü resmen askıya almış ve müzakere sürecini dondurmuştur (Çelikpala, 2010, 120).

Ermeni tarafının Türkiye'ye yaptığı tek ziyareti, yeni Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Ağustos 2014'te göreve başlamasıyla aynı zamana denk gelmiş ve bu törene Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan katılmıştır. Ankara'daki açılış töreninin ardından Nalbandyan, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile kısa bir sohbet gerçekleştirmiş ve 24 Nisan 2015'te "1915 Ermeni Soykırımı'nı Anma Töreni"ne katılması için Türkiye Cumhurbaşkanı'na resmi davetiye sunmuştur (Temizel, 2020, 141). Böylece Ermenistan'ın, bugün iki ülke arasındaki müzakere sürecini tamamen umutsuz hale getiren Ermeni soykırımının koşulsuz olarak tanınması konusu dışında Türkiye ile herhangi bir müzakere yapmak istemediği belirlenmiştir.

Yukarıdakilerin tümü göz önüne alındığında ve Rusya-Türkiye ilişkilerindeki mevcut farklılıklar dikkate alınarak, her şeyden önce Türkiye'nin dış politikasında Rusya'nın çıkarlarına tamamen veya çoğunlukla karşılık gelen alanlara dikkat edilmelidir. Bu öncelikle Türkiye'nin mümkün olan her şekilde desteklediği karşılıklı ticari ve ekonomik ilişkiler potansiyelinin büyümesidir. Aynı zamanda karşılıklı siyasi destek üst boyutlara ulaşmıştır. Enerji politikası alanında, son yıllarda Batı'dan gelen baskı ve hoşnutsuzluğa rağmen, iki ülke arasında milyarlarca dolarlık uzun vadeli, büyük ölçekli gaz ve nükleer projeler üzerinde anlaşmalar imzalanmıştır. Aynı zamanda Türkiye, Batılı ülkelerin baskısıyla Rusya'ya karşı herhangi bir yaptırıma katılmayı tamamen reddetmiştir.

2.2.2. Politik İlişkiler

2000'li yılların başlarından bu yana iki ülkenin siyasi ilişkilerinde de ciddi değişimler yaşanmıştır. Politik alanda yaşanan uyum ikili ilişkilerin tüm alanlarına olumlu etki ederek, işbirliğini sürdürme ve derinleştirme çabalarını arttırmıştır. Bu bağlamda üst düzey yetkililerin görüşmeleri, ortak çalışmalarını ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir. Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi, iki ülkenin dışişleri bakanlarının başkanlık ettiği Ortak Stratejik Planlama Grubu, sivil toplum kuruluşlarını temsil eden Sosyal Forum ve belirlenen hedefler doğrultusunda çalışan iş dünyasının temsilcilerinden oluşan Ortak Ekonomik Konsey iki ülkenin birbirine siyasi ve ekonomik çıkarlar çerçevesinde yaklaştırmıştır (Ivanova, 2013, 53-54).

2010'lu yıllarda Karadeniz bölgesini saran çalkantılı olaylara rağmen, Karadeniz'in kendisi, öncelikle Rusya ve Türkiye'nin çabaları sayesinde bir bütün olarak istikrar ve öngörülebilirlik bölgesi olmaya devam etmiştir. Bu, hem Türkiye'nin Montrö Sözleşmesi'nin garantörü olma işlevini katı bir şekilde yerine getirmesi, hem de Rusya ve Türkiye'nin KEI çerçevesinde yürüttüğü yapıcı çalışmalar ve Karadeniz'deki Karadeniz Donanma İş Birliği Görev Grubu (Blackseafor), Black Sea Harmony çerçevesinde Karadeniz ülkelerinin deniz misyonu ile bağlantılıdır (Boldyrev, 2014, 37).

2014'de Karadeniz'de NATO gemilerinin aktif varlığı nedeniyle, boğazların kontrolörü üzerinde Türkiye'nin önemi artmış ve bu durum Rusya ile ilişkileri zorlaştırmıştır. Karadeniz'e tek giriş noktası olan İstanbul Boğazı ve Çanakkale olduğundan bu bölgede olası bir çatışmanın tırmanması durumunda Türkiye'nin rolü önemlidir. 1936'da kabul edilen, Karadeniz ve Karadeniz dışı güçlerin savaş gemilerinin İstanbul Boğazı ve

Çanakkale Boğazı'ndan geçişini düzenleyen Montrö Sözleşmesine göre, Türkiye'nin Karadeniz'den Akdeniz'e geçişin tek düzenleyicisi olduğu unutulmamalıdır (Tosun, 1994, 111-112). Sözleşmenin bir dizi maddesi, Türkiye'nin gemilerin boğazlardan geçiş haklarını geniş bir şekilde yorumlamasına izin vermektedir. Nihayetinde “bir ülkenin bölgeden deniz yoluyla geçişi doğrudan Türkiye ile olan ilişkilerine bağlıdır” sonucuna varılmaktadır (Uğur, 2016, 41).

2008 yılındaki Rusya-Gürcüstan çatışmasının ardından yaşanan olaylar Montrö Anlaşması'na uyulmasının ve Türkiye'nin boğazlar üzerindeki konumunun önemini ortaya koymuştur. Rusya Federasyonu Ankara Büyükelçisi Vladimir İvanovski, düzenlediği basın toplantısında "Montrö Anlaşması'na tam olarak uygulanması gerektiğini" belirtmiştir (DenizHaber, 19 Şubat 2022). ABD ve Batı ile olası çatışma ihtimalinden kaçınmak için Rusya, Montrö Anlaşması'ndan yararlanmıştır. 2008 krizi sırasında varsayımsal olarak Karadeniz'deki bir NATO rotasyon grubunun Rusya Federasyonu'na yönelik tehdidinin artık bir gerçeklik haline gelmesinden bu yana, Rusya ile Türkiye arasında da ilişkileri gerginleşmiştir. Gemiler Rusya tarafının tepkisinin ardından bölgeyi terk etmiştir.

5 Şubat 2014 - 21 Mart 2015 tarihleri arasında 24 NATO savaş gemisi Karadeniz'i ziyaret etmiştir. Bunlardan 8 gemi ABD'ye, 4 gemi Fransa'ya, 4 gemi İtalya'ya, 2 gemi Kanada'ya ve birer adet olmakla İspanya, İtalya, Polonya, Büyük Britanya, Almanya, Yunanistan ve Pakistan'a aittir (Boldyrev, 2014, 51). Amerikalılar, savaş gemilerinin Karadeniz'e yaptığı ziyaretlerin nöbetçi nitelikte olduğu gerçeğini gizlemişlerdir. Soçi Olimpiyatlarında olası bir terör saldırısı sonucunda Amerikalı sporcuların tahliyesi amacıyla bölgede olduklarını iddia etmişlerdir. Kısa bir süre sonra 20 Mart 2014 Rusya Kırımı ihlakına başlamıştır. Avrupa'daki NATO Müttefik Kuvvetleri Baş Komutanı ABD Hava Kuvvetleri Generali F. Breedlove, Şubat 2014'ten bu yana ABD gemilerinin düzenli olarak Karadeniz'de bulunduğunu söylemiştir (Belonogov, 2014, 187). Bunun başka bir örneği, 2014 yılında Karadeniz'i üç kez ziyaret eden ABD füze kruvazörü Vella Gulf ve Fransız keşif gemisi Dupuy de Lom olmuştur. Karadeniz'deki gerginliğe Mart, Temmuz ve Eylül 2014'te Karadeniz'de yapılan NATO tatbikatları ve aynı yılın Nisan ayında Active Endeavour Operasyonu kapsamındaki NATO Akdeniz tatbikatları eklenmiştir (Boldyrev, 2014, 52). Karadeniz'in Rusya kıyılarında NATO hareketliliği Rusya'yı endişelendirmiş, aynı

zamanda Rusya'nın Karadeniz ülkelerine karşı agresyonu, bölge devletlerini ve NATO üyelerini düşündürmüştür.

2014'teki tüm NATO tatbikatlarının bir özelliği de askeri gösteri niteliğinde olmasıydı. Böylece, 4-13 Temmuz tarihleri arasında Türkiye'nin de katılımıyla Bulgaristan kıyılarında gerçekleştirilen Breeze-2014 deniz tatbikatları sırasında İttifak'ın deniz müfrezesinin boyutunun yalnızca Soğuk Savaş dönemiyle karşılaştırılabilir boyutlarda olduğu belirtilmelidir. NATO'nun 13 savaş gemisinin deniz tatbikatlarına Rusya'nın tavrı gecikmemiştir. Karadeniz sularında bulunan Rusya donanmasının 20 savaş gemisi NATO'nun Breeze-2014 tatbikatiyle eş zamanlı olarak tatbikata başlamıştır (Hürriyet, 24 Ocak 2022).

8-10 Eylül 2014 tarihleri arasında, Ukrayna Donanması ve NATO "Sea Breeze-2014" tatbikatları, Karadeniz'in kuzeybatı kesiminde, Rusya ile NATO ülkeleri arasındaki ilişkilerin azami derecede şiddetlendiği bir atmosferde gerçekleşmiştir (NATO, 23 Ocak 2022). Sea Breeze 2014'ün resmi hedefi, bir kriz bölgesinde navigasyon güvenliğini sağlamak amacıyla uluslararası bir operasyon için uygun senaryo geliştirmektir. Rus tarafı tüm bu olaylara karşı Sea Breeze-2014 tatbikatlarıyla eşzamanlı olarak Karadeniz Filosunun belirli alanlarda devriye gezmeyi, sahte bir düşmanın denizaltılarını aramayı ve yok etmeyi amaçlayan geniş çaplı tatbikatlarını gerçekleştirmiştir (TASS, 23 Ocak 2022).

NATO Daimi Mayın Karşı Tedbirleri Görev Grubu-2 (SNMCMG2) gemilerinin 4 Mart 2015'te Karadeniz'e İttifak'ın Bulgaristan, Romanya ve Türkiye donanmaları ile ortak tatbikatlar için yaptığı Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından bölgedeki istikrarı bozmaya yönelik kışkırtıcı bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Genel olarak, 1997'den eğitim ve güvenlik amaçlı düzenlenen tatbikatlar, Rusya'nın yayılmasının karşısını almak maksadıyla icra edilmeye başlanmıştır (Kozanhan 2020, 51-52). Ancak düzenlenen tüm tatbikatların askeri güç gösterisi niteliğinden uzaklaşmaması bölgede ciddi siyasi sorunlara henüz yol açmamıştır.

NATO politikasının Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkiler üzerindeki etkisini değerlendirirken, Karadeniz'de bir NATO rotasyon grubunun oluşturulmasının Rus-Türkiye ilişkilerini hiçbir şekilde radikal nitelikte etkilemediği sonucuna varılmalıdır. NATO gemilerinin Karadeniz'de kaldığı süre boyunca Türkiye-Rusya ilişkileri çatışma niteliği taşımamıştır. Çünkü Türk tarafına periyodik olarak Boğazların tek hakimi

olmadığını hatırlatmak, Rus diplomasisinin Türkiye üzerindeki en aktif kullandığı bir baskı yöntemidir (Boldyrev, 2014, 53). Bu nedenle, dönemin Rus-Türk ilişkilerinde Karadeniz, Gürcistan, Ukrayna, Kırım sorunu önemli olmuştur.

Türkiye'nin kendi içinde Rusya'nın Kırım'daki politikasına yönelik tavrı karışıktır. Türkiye tarafından Kırım referandumunun sonuçlarının resmi olarak tanınmamasına rağmen, 2014 yılında Kırım'ın Rusya'ya birleştirilmesi Türk medyasında bir ilhak olarak değerlendirilmemiştir. Bazı Türk siyaset bilimcileri, Kırım'ın Rusya ile yeniden birleşmesinin, öncelikle yarımada ile Rusya arasındaki tarihi ve kültürel bağların gücü nedeniyle çok hızlı ve acısız bir şekilde gerçekleştiğini açıkça kabul etmiştir (Cin - Tekin, 2021, 232). Tüm bunların yanı sıra Rusya'ya karşı yatırımlara katılmanın sonucunda Türk ekonomisinin kaybedecek çok şeyi olduğu ve Türkiye'nin dış politikasındaki Rusya'nın öneminin Ukrayna ile kıyaslanamaz olduğu malumdur. 2014 yılı boyunca, hızla değişen dünya siyasi durumu zemininde Rus-Türkiye ilişkilerinde önemli bir uyum yaşanmıştır. Bir dizi uluslararası konuda örneğin, Suriye krizi veya Kırım Tatarlarının kaderi konusundaki karşıt tutumlar, iki ülkenin ilişkileri sürdürme ve derinleştirme yolunu izlemesini engellememiştir. Böylece Türkiye, Batılı ülkeler tarafından uygulanan Rus karşıtı yaptırımlara katılmayı reddetmiş ve Rusya pazarlarına gıda tedarikini artırmayı teklif etmiştir.

Geçen zaman içinde bu olayların arka planına karşı, Rus akademik çevrelerinde ve medyasında Rusya ve Türkiye'nin niteliksel olarak yeni bir etkileşim düzeyine geçtiği yönünde bir görüş oluşmuştur. Haklı olarak, iki devlet arasındaki işbirliğinin bu kadar derinleşmesini hangi sebeplerden kaynaklandığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu yakınlaşmanın temelinde bir dizi faktör yatmaktadır. Ancak bunlardan en önemli olanına odaklanmak gerekmektedir. ABD'nin Türkiye'ye yönelik stratejisini gözden geçirecek ve ABD-Türkiye ilişkilerinin mevcut durumu üzerinde etkilerini, sonuçlarıyla ilgilenmek gerekmektedir. Türkiye ve ABD arasındaki etkileşimin yakın tarihine kısa bir bakış, bu görevde bize yardımcı olacaktır. 2009 yılında ABD'de Başkan Barack Obama liderliğinde iktidara gelen Demokrat Parti'nin dış politika görevlerinden biri de müttefiklere, özellikle Türkiye'ye yönelik politikasını gözden geçirmektir. Bu karar Amerikan makamlarının stratejik bir ortağın kaybolmasını önleme arzusuyla belirlenmiştir (Kurtbağ, 2015, 188-189). ABD'nin müttefiki olan Türkiye'nin uzun vadeli Batılılaşma yöneliminden giderek daha fazla uzaklaşması ve sadece Batı ile değil, diğer dünya güçleri ile de ilişkiler

geliştirmeyi tercih etmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. İki devlet arasındaki ilişkiler önceki dönemde giderek kötüleşmekteydi. Bu, özellikle Türkiye'nin George W. Bush Jr. yönetimi tarafından başlatılan Irak karşıtı askeri kampanyayla ilgili ciddi endişelerini dile getirdiği 2003'te belirginleşmiş ve 1 Mart 2003'te ABD'nin Irakı işgalini gerçekleştirmesi için toprakları Amerikalı askerlere açma teskiresi TBMM kararıyla reddedilmiştir (Ataman - Gökcan, 2012, 218). ABD, Orta Doğudaki önemli stratejik ortağı ile tam teşekküllü bir diyalogu yeniden kurmaya çalışmıştır. Ancak Türkiye'nin attığı bireysel adımlar örneğin, Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) güçlerine karşı ortak askeri operasyonlar yürütmek için İran ve Irak'la yakınlaşma ABD Hükümetini rahatsız etmiştir. Oluşmuş bölgesel siyasi durumu avantajlı kullanan Rusya, Türkiye'nin kilit ortaklarından birine dönüşmüştür. Her bakımdan önemli bir ortak ve müttefikin uzaklaşması Amerikan dış politikası için ciddi sorunlar yaratmış ve ABD'nin sadece bölgesel değil, aynı zamanda küresel stratejisinde de ayarlamalar gerektirmiştir. B. Obama ekibinden araştırmacıların analizlerine göre, Türkiye'yi Rusya, İran, Suriye ve diğer "Batı karşıtı" rejimlerle yakınlaşmaya zorlayan önceki yönetimin hatalarından oluşmaktaydı. Yeni yönetimin, ABD-Türkiye ilişkilerine olan güveni yeniden tesis etmesi ve Türkiye'yi Batı dünyasına yeniden yaklaştırması beklenmekteydi. Nisan 2009'da Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında Amerikan başkanı "örnek ortaklık" kavramını önermiştir (Weitz, 2012, 7). B. Obama, ABD ile Türkiye arasında ciddi bir çelişki bulunmadığına ve bundan böyle çok çeşitli uluslararası sorunları ilgilendiren ortak çıkarların büyük önem taşıması gerektiğine odaklanmıştır (Yılmaz, 2011, 14). Uzun vadeli işbirliğini son derece takdir eden Amerikalı lider, ikili ilişkilerin askeri ve siyasi boyutlarına ekonomik boyutlar eklemeyi önermiştir. ABD ile Türkiye arasındaki en hararetli anlaşmazlıklar, İran nükleer programı, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi ve Türkiye ile İsrail arasındaki güvenin yeniden tesis edilmesi gibi konularda gündeme gelmiştir. 2012 yılında ABD Dış İlişkiler Konseyi, bağımsız bir çalışma grubu tarafından "Amerikan-Türkiye İlişkileri Yeni Ortaklık" başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Amerikalı uzmanlara göre, iki ortak arasındaki iletişimde en önemli olumsuz faktörler, ABD'nin Türkiye'nin ulusal çıkarlarına saygı göstermesi ve bölgesel konularda ortak bir stratejinin geliştirilmesi olmuştur (Albright, 2012) ABD ve genel olarak Batı'nın bu tutumu Türkiye'yi tarihsel rakibi, güncel tehlikeli ortağı olan Rusya'ya yaklaştırmıştır.

Suriye'de bölgesel ölçekte silahlı çatışmaya dönüşen iç savaş, Türkiye, Rusya ve ABD arasındaki ilişkiler dengesini bir kez daha etkilemiştir. ABD için Türkiye Irak ve Suriye'deki durumun çözümünde stratejik olarak bölgesel müttefik olmaya devam etmiştir. 2014 sonbaharına Suriye muhalefetini güçlendirmeye yönelik zorlu müzakereler damgasını vurmuştur. Ulusal çıkarlara dayanarak, Türk parlamentosu hükümetin IŞİD'e karşı asker kullanmasına izin vermiştir. Ancak kısa süre sonra Washington, PKK'nın Suriye kolu olan Demokratik Birlik partisini (PYD) silahlarla da destekleme niyetini açıklamıştır. Önceden PYD'nin terör örgütü olarak kabul edilmesine rağmen ABD, bu partinin ülke yasalarına göre terör örgütü olmadığını vurgulamış, bu durum Türkiye'yi önemli şekilde rahatsız etmiştir (Hürriyet, 27 Şubat 2023). Yıl sonuna kadar IŞİD'e karşı mücadele konusu, ortaklar arasındaki diyalogun önündeki en büyük engel olmaya devam etmiştir. Taraflar, Suriye muhalefetinin IŞİD'e karşı savaşmak için ortak yönlendirilmesi, eğitimi ve silahlandırılması konusunda ancak Şubat 2015'te anlaşmaya varmıştır (Duman, 2020, 7-8). Türkiye ve ABD arasındaki görüş ayrılıkları ve karşılıklı memnuniyetsizlik, ortak bir tehdit karşısında bile eylemlerini koordine edemediklerini işaret etmiştir. 2014 yılında iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceği konusunda oldukça fazla soru ve tartışma ortaya çıkmıştır. Belki de bu nedenle, ABD Dışişleri Bakanlığı henüz net bir ideolojik formülasyona sahip olmayan "örnek ortaklık" kavramını ele almak için acele etmemiştir. Dolayısıyla iki ülke arasındaki diyalogun bu çerçevede yeniden tesis edilmesi ihtimalinden bahsetmek giderek zorlaşmıştır.

Bu durum Türkiye'nin kısa ve orta vadeli çıkarlarına hizmet edecek ve faydalı olacak ortaklarla yakınlaşmasına olanak sağlamaktadır. Amerikan deneyimi göz önüne alındığında "Rusya ile siyasi işbirliğinden ne gibi sonuçlar çıkarılabilir?" sorusu cevaplanması gereken sorulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Ankara'nın sadece güçlü bir müttefike değil, aynı zamanda güvenilir bir ortağa da ihtiyacı vardır ve Moskova gerçekten bu yeri alabilir, aynı zamanda birçok alanda onunla ilişkilerini güçlendirmek için eşsiz fırsatlar elde edebilir. Türkiye, ABD ile etkileşim örneğini kullanarak, birkaç yıldır dış politikasının öncelikli amaç ve hedeflerine yönelik pragmatik bir yaklaşım ve yönelim sergilemektedir. Bu nedenle bugün, AKP ülkenin ekonomik kalkınmasına yönelik stratejisiyle uyumlu olduğu için, Rusya ile esas olarak ticaret ve enerji bağlarını güçlendirmeye hazırdır. Rus-Türk ilişkilerinde son zamanlarda kaydedilen ilerleme, onların niteliksel olarak yeni seviyelerini göstermemektedir. Aksine,

bu ilerleme farklı alanlardaki ortak çıkarların bir sonucudur. Aynı zamanda, ABD'den farklı olarak Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya ile ciddi bir kriz yaşamamıştır. Ayrıca, taraflar birçok alanda oldukça başarılı bir şekilde işbirliği yapmaktadır. Aynı zamanda, bir dizi konuda, Suriye ve Irak'taki durum, İran'ın nükleer programı, Kırım Tatarlarının durumu, Ukrayna sorunu gibi meselelerde Rusya ve Türkiye'nin tutumları arasındaki çelişkiyi de göz ardı etmemek gerekir. 2014 yılındaki olaylar nedeniyle Türkiye ABD'den bir ölçüde uzaklaşmış olsa da, Amerika'nın dünya sahnesindeki eylemleri Türkiye'nin ulusal çıkarlarıyla uyumlu olduğu sürece işbirliği yeniden yoğunlaşabilir. Dolayısıyla Rusya ve Türkiye uluslararası ilişkilerdeki pozisyonlarını tereddüt etmeden desteklemeye hazır olmalarına rağmen tamamen birbirine güvenmemektedir. Tüm alanlarda karşılıklı işbirliği sürdürülmekte, ancak aynı zamanda uluslararası sorunların çözümünde görüş ayrılıklarıyla karşı karşıya gelindiğinde her iki ülkenin kendi dış politikasının ana hatlarına uygun hareket edecekleri gerçeği de unutulmamalıdır.

Türkiye, bu dönem Rusya ile karşılaştığı hemen hemen tüm sorunları yapıcı bir ruhla çözmeyi başarmıştır. Bu her şeyden önce Rusya'nın Türkiye için büyük ekonomik önemi ile bağlantılıdır. Bu nedenle, Suriye ihtilafı ve Kırım'ın Rusya'ya girişi gibi konulardaki anlaşmazlıklara rağmen (Ankara, Kırım referandumunun sonuçlarını tanımadığını resmen ilan etmiş ve Ukrayna yanlısı Kırım Tatar topluluğunu kasten desteklemiştir) bu anlaşmazlıklar hiçbir zaman ele alınmamıştır, bu durumda akut bir form alması da olası değildir. Genel olarak, Türk-Bulgar ve Türk-Gürcü ilişkileri de yapıcı bir ruh içinde gelişmekte ve Azerbaycan ile geleneksel olarak dostane ilişkiler sürdürülmektedir. Genel olarak, bahsi geçen dönemde Rusya-Türkiye ilişkilerinin ciddi endişelere yol açmadığı ve farklı askeri-politik yönelimlere sahip komşu ülkeler arasında verimli işbirliği olasılığının bir örneği olduğu söylenebilir.

2.2.3. Ekonomik İlişkiler

Rusya Federasyonu, Türkiye'nin Almanya'dan sonra ikinci ticaret ortağı olarak dış ticaret cirosunda istikrarlı bir şekilde ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye, Rusya'nın başlıca dış ekonomik ortaklarından biridir ve Rusya'nın dış ticaret cirosunda yedinci sırada yer almaktadır (Gumarov, 2015, 78). Buna karşılık Rusya, Türkiye için ikinci büyük ihracat pazarıdır. Türkiye ekonomik alanda bugün neredeyse 35 milyar dolarlık bir ticaret

cirosuna ulaşmış durumdadır. Rus turistlerin en çok ziyaret ettiği ülkelerden biri olan Türkiye, 2013 yılı sonuçlarına göre 4 milyon kişi ile yeni bir rekora imza atmıştır (Mozloev, 2015, 157). İki ülkenin birbirine yaklaşımını kaçınılmaz yapan siyasi ve ekonomik koşulların yanı sıra, her iki halkın birbirine olan ilgisi halk diplomasisi şeklinde ifade olunmuştur. Bavul ticaretinin yüksek cirosu, ortak evlilikler, aktif yatırımlar, turizmin büyümesi karşılıklı dil ve kültür çalışması için katalizörler haline gelmiştir (Abidulin, 2015, 17). Bütün bunlar Türkiye ve Rusya halklarını birbirine giderek yakınlaştırmaktadır.

2000'lerde ikili ticarete oldukça istikrarlı ve gözle görülür bir artış daha yaşanmıştır. Ticaretteki bu istikrar 2009'da küresel mali krizin etkisi altında kesintiye uğramış bunun sonucunda ikili ticarete %40'tan fazla azalma yaşanmıştır. 2012 yılından itibaren Rusya ekonomisinin girdiği ekonomik çalkantı döneminin de etkisiyle ticarete sonraki yıllara yansıtacak hafif bir gerileme başlamıştır. Özellikle 2014 yılı sonuçlarının ardından, rublenin sert devalüasyonu nedeniyle Rusya'nın Türkiye'den yaptığı ithalat azalmaya başlamıştır. 2015'e ticaret hacminde gözle görülür bir düşüş damgasını vurmuştur. Hem dünya enerji hammadde fiyatlarındaki düşüş hem de ikili ilişkilerde siyasi kriz Türk ihracat ürünlerine yönelik ekonomik yaptırımların uygulanmasına yol açmıştır (Tüysüzoğlu, 2016, 19). Rusya'nın siyasi olayların etkisiyle ithalatı etkileyen yaptırımları sonucunda 2016'da Türkiye'den yapılan ithalatta 2015'e göre önemli biçimde düşüş yaşanmıştır.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İthalat	19.450	21.600	23.952	26.625	25.064	25.288	20.401	15.162
İhracat	3.189	4.628	5.992	6.680	6.964	5.943	3.588	1.732
Saldo	16.271	16.972	17.960	19.825	18.100	19.345	16.813	13.430

Tablo 2: 2010-2015 arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar)

Kaynak: (TÜİK, 21 Şubat 2022).

Analiz edilen dönemde Rusyanın Türkiye'ye ihracatının önemli kısmını doğal gaz ve yakıt ürünleri oluşturmuştur. Türkiye'nin bu ürünlere olan ihtiyacı, onu Rusya ile sıkı bir ekonomik işbirliğine sevk etmiştir. Bu yıllarda uzun süre Rusya ile Türkiye arasında

Nabucco projesinin (Türkmenistan ve Azerbaycan'dan AB ülkelerine gaz boru hattının inşası) uygulama planlarıyla ilgili olarak bir çıkar çatışmasından söz edilmiştir (Balcer, 2009, 84). Türk tarafı projede yer almış, gaz boru hattının Rusya toprakları kenarından geçerek uygulanması beklenmiştir. Ancak proje Rusya'nın aktif müdahalesi sonucunda gerçekleşmemiştir. Türkiye ve Rusya'nın enerji sektöründeki işbirliği Mavi Akım ve Güney Akım projelerini çerçevesinde gelişmiştir (Kalkımış, 2019, 80).

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 1 Aralık 2014'te Türkiye'ye gerçekleştirdiği devlet ziyareti sırasında Gazprom ile Türk şirketi Botaş arasında Karadeniz'den Türkiye'ye doğru doğalgaz boru hattının inşası konusunda mutabakat zaptının imzalanması (İlter - Kınık, 2017, 194). Rusya-Türkiye ilişkilerinde yeni sürecin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Bu öneri her iki taraf için de faydalıdır, ancak özellikle Türkiye için daha büyük fayda taşımaktadır. Anlaşmadan bir hafta sonra, 1 Aralık'ta Ankara'da Putin ile Erdoğan arasında yapılan görüşmenin ardından, bir grup üst düzey AB yetkilisi önemli haberlerle Türkiye'ye gelerek, Türkiye'ye Avrupa Birliği'ne katılım sürecini hızlandırması teklif etmişlerdir. Ancak kısa bir süre önce, Avrupa Komisyonu'nun yeni Başkanı Jean-Claude Juncker, öndeki beş yıl içinde Avrupa Birliği'nin tek bir yeni ülkeyi üyeliğine kabul edemeyeceğini açıklamıştır (Gumarov, 2015, 85). AB'nin Türkiye'ye ikili yaklaşımı, Türkiye'nin Rusya ile yaklaşmasını hızlandırmıştır.

Rusya, Türkiye'ye reddedemeyeceği bir teklifte bulunmayı başarmıştır. Bu kararı eleştirenler, Rusya cumhurbaşkanının Türkiye'ye Avrupa üzerinde çok fazla koz verdiğini iddia etmişlerdir. Ama AB'nin Türkiye'yi aşağılayıcı bir biçimde vücut bulan tepkisi, Rusya'nın Türkiye ile daha da yakınlaşma yolunda adım attığının bir göstergesine dönüşmüştür. Türk Akımı projesi, Avrasya alanındaki yeni entegrasyon süreçlerinde Türkiye'ye belirli bir Rus desteğini garanti etmektedir.

2012 yılında Türkiye, Rusya'nın desteğiyle Şanghay İşbirliği Örgütü'nde (ŞİÖ) diyalog partneri statüsü almıştır (TCDB, 4 Şubat 2022). Ahmet Davutoğlu, ŞİÖ'ye ortaklık belgesini Türkiye'nin ve ŞİÖ üye devletlerinin "ortak kaderinin" teyidi olarak değerlendirmiştir (Xac, 24 Şubat 2022). 22 Kasım 2013 tarihinde St. Petersburg'da düzenlenen Rusya Federasyonu ve Türkiye Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısında, dönemin Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin Şanghay İşbirliği Örgütü'ne girişi konusunu doğrudan gündeme getirmiştir. Zamanla Türkiye'nin

Avrasya Ekonomik Topluluğu'na (AET), dolayısıyla Avrasya Gümrük Birliği'ne (AGB)³ ilgisi de artmıştır. Türkiye 14 Nisan 1987'de AB'ye katılmak için başvurmuş olmasına rağmen, bu tarihten 35 yıl geçse de ülke henüz AB'ye kabul edilmemiştir (TCDB, 23 Şubat 2022). Buna karşılık, Türkiye çok kısa sürede eşit ortaklık şartlarının sunulduğu Avrasya topluluklarına katılma şansı kazanmıştır.

Rusya-Türkiye arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkiler sisteminde özellikle ticaret, imalat, kredi ve diğer alanlarda hem olumlu hem de olumsuz eğilimler bulunmaktadır. İlişkilerin karşılıklı yarara dayalı istikrarlı gelişimi, büyük ölçüde tarafların yalnızca ticaret hacmini artırma konusundaki karşılıklı çıkarlarına değil, aynı zamanda bir dizi alanda ilişkilerin yapısal olarak yeniden yapılandırılmasına duyulan ihtiyacın anlaşılmasına da bağlı durumdadır. Rusya-Türkiye ticari ve ekonomik ilişkileri, özellikle Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde varılan anlaşmaların uygulanması zamanı entegrasyon süreçleri açısından büyük gelişme umutlarına sahip olmuştur.

Aralık 2014'te Rusya Devlet Başkanı V.V. Putin, Rusya-Türkiye Üst Düzey İşbirliği Konseyi'nin (ÜDİK) Beşinci Toplantısı için Ankara'ya gelmiştir (Taşcı, 2019, 103). Devlet ziyareti sonucunda ekonomi ve enerji alanında işbirliğinin güçlendirilmesi amacıyla sekiz muhtıra ve anlaşma imzalanmıştır. Rusya, Güney Akım projesinin durdurulduğunu ve Türkiye topraklarından geçecek yeni bir doğalgaz boru hattının (Türk Akımı) döşendiğini duyurmuştur. 2015 yılında Mavi Akım üzerinden Türkiye'ye arzı artırmak ve Rus gazının fiyatını %6 oranında düşürmek için çeşitli anlaşmalar yapılmıştır (TCDB, 24 Şubat 2022). Müzakerelerin önemli bir sonucu da Akkuyu nükleer santralının 2022 yılına kadar inşa edilmesi kararı olmuştur (AN, 26 Şubat 2022). Türk nükleer endüstrisi adına Türk personelinin eğitimi için ortak bir program uygulanmaktadır. Proje çerçevesinde ilk etapta Rus üniversitelerinde bu uzmanlık alanında 300'den fazla Türk öğrenci eğitim almıştır (Alieva, 2015, 36). Görüşmenin ardından her iki cumhurbaşkanı, Rusya-Türkiye ilişkilerinin temelinde yatan karşılıklı güvene dikkat çekerek, uluslararası sorunları çözmek için ortak adımlar atma niyetlerini ve iki ülke arasındaki işbirliğinin derinleştirilmesinin bölgesel istikrar için gerekli olduğuna duyulan güveni dile getirmişlerdir. Böylelikle Rusya'nın 2014 sonunda Güney Akım projesini terk etmesi ve Türkiye ile Krasnodar Bölgesi'nden Karadeniz'in dibinden Samsun bölgesine yeni bir gaz

³ Avrasya Ekonomik Birliği Gümrük Birliği (CU EAEU) Mevcut haliyle EAEU ülkelerinin Gümrük Birliği, 2010 yılında Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan tarafından kurulmuştur. Daha sonra bunlara Ermenistan ve Kırgızistan katıldı. 2013'te Suriye ve 2015'te Tunus, Gümrük Birliği'ne katılma niyetlerini açıkladılar.

iletim sisteminin "Türk Akımı" projesinin inşası konusunda anlaşılmıştır. Rusya-Türkiye doğalgaz boru hattının 2016 yılı sonuna kadar inşa edilmesi planlanmıştır. Putin'in 2009'da Türkiye'ye ziyareti sırasında, bu projenin Rus gaz iletim sistemini doğrudan Avrupa Birliği üyesi olan Doğu ve Orta Avrupa ülkeleriyle bağlanması gerekmektedir. Ancak Ukrayna konusunda Rusya ile AB ülkeleri arasındaki çelişkiler nedeniyle oluşan yıkıcı konumu, bu projenin uygulanmasını tehlikeye atmıştır. Bu, Rusya'yı gaz dağıtım şebekelerinin vektörünü büyük ölçüde değiştirmeye zorlamış ve Türkiye'ye Avrupa'ya gaz geçişi konusunda münhasır haklar kazandırmıştır. Bu amaçla, Türkiye topraklarında mavi yakıt dağıtımı için bir gaz dağıtım merkezi kurulması kararına varılmıştır. Böyle bir kombinasyon, Türkiye'nin küresel gaz dağıtım sistemindeki rolünü keskin bir şekilde güçlendirecektir. Bu proje Türkiye'yi sürekli olarak Rusya, İran, Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkaslardan Avrupa ülkelerine petrol ve gaz akışını biriktirmek ve yeniden yönlendirmek için tasarlanmış bir enerji merkezi olarak konumlandırılmaktadır (Belonogov, 2014, 186). Dolayısıyla NATO'nun 2014-2015 yıllarında Karadeniz'deki politikasının Rusya-Türkiye ilişkilerini olumsuz etkilemediği sonucuna varılmaktadır. NATO tatbikatları ile ilgili yerel konularda ilişkilerin netleştirilmesi dışında, Rusya ile Türkiye arasında ciddi bir çelişki görülmemiştir. Rusya ve Türkiye, stratejik ortaklık konusunda yeterli deneyime sahiptirler ve karşılıklı ilişkilerinde farklılıklara değil, anlaşmanın mümkün olduğu ve karşılıklı yarar sağlayan konulara odaklanmaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak, Rusya'nın Karadeniz'de Türkiye çıkarlarına tehlike oluşturmaması ve Türkiye'nin Rus karşıtı yaptırımlara katılmaması ilişkileri dengede korumuştur. Böylece NATO ülkelerine ilerleme kaydeden Türkiye, rotasyon politikasını Rusya'ya karşı iyi niyetli tarafsızlıkla dengelemektedir. Bunu göz önünde bulundurarak, Rusya'nın ABD ve Avrupa ülkeleriyle yüzleşmesi bağlamında, Türk Akımı projesinin durgun Rusya-Türkiye ilişkilerini canlandırması beklenmektedir. Ancak, her şey beklendiği kadar net ve olumlu sonuçlanmamıştır. Türkiye'nin dış politikasında kilit unsur güvenlik paradigması ekonomik bileşenden önce gelmektedir. Türkiye'ye göre Kırım'ın Rusya'ya ilhakı Rusya'nın Karadeniz'deki konumunu keskin bir şekilde güçlendirdiğinden beklenmedik askeri ve siyasi durumlar ilişkilerin bozulmasına neden olabilir. Türkiye'nin Rusya ile olan ekonomik ilişkileri birçok kez siyasal olaylardan etkilenerek şekillenmiştir. Bu anlamda siyaset, Rusya-Türkiye ilişkilerinin ekonomik bileşenine hâlâ hakimdir.

2.3. Kasım 2015 – Haziran 2016: Siyasi temasların "dondurulması" dönemi

23 Haziran 2012'de, Türkiye-Suriye sınırına yakın Suriye hava savunması, uluslararası hava sahasında test ve eğitim görevini sürdüren Türk Hava Kuvvetleri'ne ait bir RF-4E keşif uçağını düşürmüştür (İmanbeyli, 2015, 1). Uçak 100 metre yükseklikte düşürüldüğünden mürettebatın kurtulma olasılığını ortadan kaldırmıştır. Her iki Türk pilot da şehit olmuştur. Ardından Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, askeri uçakların kısa bir süre için yüksek hızda uçarak komşu ülkelerin hava sınırlarını geçmesinin olağandışı bir durum olmadığını belirtmiş ve Türk istihbarat subayının gerçekten Suriye hava sahasında olabileceği ihtimalini dile getirmiştir (Erten, 2017, 103).

Bu olaydan sonra Türkiye Hükümeti, silahlı kuvvet kullanımına ilişkin tüm kurallarını yeniden değerlendirmiş ve angajman kurallarını değiştirmiştir (Habertürk, 12 Ocak 2022). Suriye'den Türkiye sınırına doğru hareket eden, onu ihlal eden veya güvenliğini tehlikeye atan herhangi bir askeri nesnenin deniz, hava veya kara farketmeksizin uyarı yapmadan ateş açacağını ilan etmiştir (BBC, 12 Ocak 2022.). O zamandan beri Türkiye bu yaklaşımı pratikte uygulamıştır. Sonuç olarak, Türk ordusu Mayıs 2015'te Türkiye, ülkenin hava sahasını ihlal eden bir Suriye askeri uçağını düşürmüştür. Bundan önce de Türkiye, Suriye'nin insansız hava araçlarını defalarca düşürmüştür (New York Times, 15 Ekim 2015).

Rus askeri uçakları da Türk hava sahasını iki kez 3 ve 6 Ekim 2015'te ihlal etmiştir. Aynı zamanda Rus tarafı, ihlalin kısa süreli olduğunu ve yanlışlıkla yapıldığını iddia etse bile, bu iddialar NATO tarafından reddedilmiştir. Örgüt temsilcileri ayrıca Rus havacılığının son zamanlarda Türkiye ve diğer NATO ülkelerinin hava sahasını kasıtlı olarak ihlal ettiğini belirtmişlerdir (NATO, 15 Ocak 2022).

Türk Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamaya göre, 3-10 Ekim tarihleri arasında Rus uçakları Suriye sınırında Türk Hava Kuvvetleri'ne 13 kez tehlikeli bir şekilde yaklaşmıştır. 16 Ekim'de Türkiye, ülkenin hava sahasını ihlal eden insansız bir hava aracını düşürmüştür. Türkiye mercilerinin iddialarına göre cihaz Rus yapımı bir cihazdır. Bu olay neticesinde 17 Ekim'de Türkiye Başbakanı Ahmet Davutoğlu, Türk silahlı kuvvetlerinin ülkenin hava sınırlarını ihlal etmeleri durumunda uçakları vuracağını duyurmuştur (Forbes Russia, 18 Ocak 2021).

Türkiye, Suriye semalarında askeri uçaklar arasında olası olayların önlenmesine ilişkin Rusya ile bir mutabakat anlaşması imzalamayı reddetmiştir. Böyle bir muhtıra 20 Ekim

2015'te Rusya ile Amerika Birleşik Devletleri arasında imzalanmıştır. Rusya Savunma Bakanlığı temsilcisi Igor Konaşenkov, ABD ile anlaşmayla varılan kuralların Suriye'de faaliyet gösteren tüm ABD ortaklarına tarafından uygulanması için faaliyet göstermekle bağlı taahhüt aldığını söylemiştir (BBC, 18 Ocak 2022).

19 Kasım'da, ilişkileri durgunlaştıran uçak olayından beş gün önce, Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'a, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda Türkmenlerin yaşadığı Suriye'nin kuzeyindeki Bayırbucak bölgesine Rus hava saldırılarıyla ilgili olarak protesto notası takdim edilmiştir. Rus büyükelçisine, Suriye'deki Rus askeri operasyonunun güvenliğini tehdit eden Türkiye sınırına çok yakın bir yerde gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Türkiye temsilcileri büyükelçiye Türk Hava Kuvvetleri'nin müdahale kurallarına göre hareket ettiğini ve sınırın ihlali durumunda Türkiye'nin bunları mutlaka uygulayacağını söylemiştir. 19 Kasım 2015'te Türkiye Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç yaptığı yazılı açıklamada, Rus uçaklarının Suriye'nin kuzeybatısındaki Bayırbucak bölgesinde Türkiye Yayladağ Sınır Kapısı yakınlarındaki Türkmen köylerini ağır bir şekilde bombaladığını açıklamıştır (TCDB, 12 Şubat 2022).

Suriye Türkmenleri Meclis Başkanı Abdurrahman Mustafa, Rus havacılığının desteğiyle Suriye hükümet güçlerinin, Türkmenlerin yaşadığı Bayırbucak'a kara saldırısının daha da şiddetli bir karakter aldığını bildirmiştir (BBC News Türkçe, 14 Şubat 2022). Mustafa'ya göre B. Esad ve Putin, IŞİD'e karşı savaş bahanesiyle Türkmenlere ve ılımlı muhaliflere saldırmıştır. 24 Kasım 2015'te Türkiye tarafından bir Rus uçağının hava sahası ihlalleri nedeniyle düşürülmesi olayı, gelişen Rusya-Türkiye ilişkileri algısına son vermiş ve tüm alanlarda yeni bir soğuk dönemi başlatmıştır. Olay yerel saatle 09:24'te meydana gelmiştir. Türk Hava Kuvvetleri'nin keşif amaçlı uçuş gerçekleştiren F-16 tipi savaş uçağı tarafından Su-24M Rus taktik bombardıman uçağı Suriye-Türkiye sınırına yakın bölgede AIM-9X Sidewinder füzesi ile vurulmuştur (Çopuroğlu - Karpuzcu, 2017, 467). Uçaktan paraşütle atlayan pilotlar muhalif güçler tarafından ateşe tutulmuştur. Uçak ve pilotlardan biri mürettebat komutanı yarbay Oleg Peshkov Türkmen Dağı'na, diğer pilotun Kürt Dağına düştüğü bildirilmiştir (Kurban - Cabbarlı, 2019, 111). Suriye Türkmen Ordusu her iki pilotun öldüğünü iddia etmişse de, Rus mercileri pilot Konstantin Murachtin'in kurtarıldığını belirtmiştir. Pilotu kurtarmak için Rus arama kurtarma grubuyla birlikte iki Mi-8 helikopteri gönderilmiştir. Helikopterlere hafif silahlarla ateş açılmış ve bu nedenle uçağın düştüğü yere ulaşamamışlardır. Ayrıca helikopterlerden biri hasar görmüş ve

tarafsız bölgeye acil iniş yapmak durumunda kalmıştır. Daha sonra, bu helikopter isyancılar tarafından ABD yapımı BGM-71 TOW tanksavar füze sistemi tarafından imha edilmiştir. Helikopter ekibinin geri kalan üyeleri ve arama ekibi Suriye ordusunun yardımıyla tahliye edilmiştir (İmanbeyli, 2015, 3).

NATO, bombacının Türk hava sahasını ihlal ettiğine ilişkin Türkiye tarafından yapılan açıklamaları desteklemiştir. BBC'ye göre, Türk tarafının sağladığı verilerin sonuçlarına istinaden, düşürülen uçak yaklaşık altı saniye Türk hava sahasında kalmıştır (BBC News Russia, 18 Ocak 2022). Siyasi ortamın karmaşıklaşması nedeniyle Türkiye Genelkurmay Başkanlığı tarafından bir süre sonra Rus uçaklarının on kez uyarıldığını ispatlayan deliller sunulmuştur. Türkiye tarafının yayımladığı ses kaydında Rus uçağına 10 kez İngilizce "Hemen yönünüzü güneye doğru çevirin" uyarısı yapıldığı ortaya çıkmıştır (İmanbeyli, 2015, 3-4). Türk tarafı, sabah saatlerinde kimliği belirsiz iki uçağın Türk hava sahasına yaklaştığını ve kontrolörün güneye dönmek için 5 dakika boyunca 10 kez uyarı gönderdiğini iddia etmiştir. Her iki uçak da Türk hava sahasını ihlal etmişlerdir. İlk uçak Türk hava sahasını terk etmiş ve ikinci uçak bu uyarılara uymadığı için bölgede devriye gezen Türk F-16C'leri tarafından ateşlenmiştir. Uçak sınırın Suriye tarafında düşmüştür. ABD askeri departmanı temsilcileri, aldıkları bilgiye göre uçağın Türkiye sınırını ihlal ettiğini ve uyarıldığını tastiklemişlerdir. Türkiye'ye göre, Rus uçakları Hatay'ın Yayladağ bölgesinde Türk hava sahasını ihlal etmiştir. Türkiye'den BM'ye yapılan açıklamaya göre, 24 Kasım'da Hatay'ın Yayladağ bölgesinde uyuğu bilinmeyen iki Su-24M uçağı Türk hava sahasına yaklaşmıştır (Hürriyet, 19 Ocak 2022). Uyarılara rağmen, her iki uçak da Türk hava sahasını 19.000 fit (5.800 m) yükseklikte ihlal etmiş ve yerel saatle 09:24:05'te 17 saniye içinde 1.15 mil (1.85 km) ve 1.36 mil (2.19 km) derinlikte uçmuştur (BBC, 18 Ocak 2022).

Rusya Savunma Bakanlığı, uçağın bir askeri görevden Hmeymim Hava Üssüne dönerken Suriye toprakları üzerinde vurulduğunu ve tüm uçuş boyunca sadece Suriye toprakları üzerinde olduğunu iddia etmiştir (Kurban - Cabbarlı, 2019, 111). Vladimir Putin'e göre, uçak Türkiye sınırına 1 km uzaklıkta vurulmuş ve sınırdan 4 km uzağı düşmüştür. Rusya Savunma Bakanlığı ayrıca, Hmeymim Hava Üssünün ve önde gelen uçakların nesnel kontrol araçlarının, Türk uçaklarının mürettebatı tarafından Rus pilotlarına yönelik tek bir talep kaydedilmediğini iddia etmiştir. Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı'na ve Hmeymim havaalanının radar keşif verilerine göre, aksine

Türk Hava Kuvvetleri'ne ait bir uçağın Rus Hava Kuvvetleri'ne ait bir uçağa saldırarak Suriye hava sahasını ihlal ettiğini tespit ettiklerini iddia etmişlerdir (TASS, 23 Ocak 2022).

Düşen Su-24 ile yaşanan olay, Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin keskin bir şekilde bozulmasına neden olmuştur. İlk zamanlarda Türk makamları pilotların ailelerinden özür dilemeyi, tazminat ödemeyi reddetmiş ve her iki taraftaki söylemlerin tırmanması, hem ikili ilişkileri hem de bir bütün olarak bölgedeki durumu etkileyen bir takım sonuçlara neden olmuştur. Sonuç olarak, iki ülke arasında siyasi, ekonomik, askeri alanlarda gerginlik yaşanmıştır.

28 Kasım 2015'te Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, "Rusya'nın ulusal güvenliğini sağlamaya ve Rus vatandaşlarını suç ve diğer yasadışı eylemlerden korumaya yönelik önlemler ve Türkiye'ye karşı özel ekonomik önlemlerin uygulanmasına ilişkin Kararnameyi" imzalamıştır (TASS, 24 Ocak 2022). Bu kararnameye göre, belirli türdeki Türk mallarının ülkeye ithal edilmesi yasaklandı, Rusya topraklarında geçici olarak dış ekonomik operasyonlara yasak veya kısıtlama getirilmiştir. Türkiye'nin yetki alanına giren kuruluşların Rusya'da belirli iş türlerini yapmaları ve hizmet vermeleri yasaklanmıştır. Türkiye ile vizesiz rejimin askıya alındığı duyurulmuştur. 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren işverenlere Türk vatandaşları arasından işçi çalıştırma yasağı getirilmiştir.

Olayların ardından Rusya, Yunanistan, Bulgaristan ve İtalya'da protesto gösterileri düzenlenmiştir. Moskova'da Türk büyükelçiliği yakınındaki grevde polislin pasif davranışı gözlemlenmiştir. Türkiye'de de Rusya'nın Suriye'deki eylemlerine karşı protestolar düzenlenmiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı, Rusların Türkiye'yi ziyaret etmesini tavsiye etmediğini belirterek, bunu "Türkiye topraklarından gelen terör tehditlerinin artması" olarak açıklamış, bu nedenle Federal Turizm Ajansı'nın tavsiyesi üzerine tur operatörlerinin Türkiye turlarının satışını askıya almıştır (Kurban - Cabbarlı, 2019, 112).

24 Kasım 2015'te Rusya Savunma Bakanlığı'nın duyurusunda, Fort deniz tabanlı uçaksavar füze sistemi ile donatılmış "Moskva" isimli füze kruvazörünün Lazkiye'nin kıyı kesimine gönderileceği bildirilmiştir (Aljazeera Türkiye, 10 Şubat 2022). Böylece Rus askeri havacılığı için potansiyel tehlike oluşturan tüm hedeflerin imha edileceği düşünülmüştür. Duyuruda Türkiye ile tüm askeri temasların sonlandırılacağı, Rus savaş

uçaklarının devriyesinin artık bombardıman uçağının eşliğinde düzenleneceği belirtilmiştir. Askeri durum da giderek karmaşık bir hal almaya başlamıştır. 26 Kasım 2015'te, askeri nakliye havacılığı tarafından nakledilen S-400 uçaksavar füze sistemi, Lazkiye'deki Rus Himeymim hava üssünde konuşlandırılmıştır. 27 Kasım 2015'te Rusya, Karadeniz Donanma İş Birliği Görev Grubuna (Blackseafor) katılımını askıya almıştır. 12 Aralık 2015'te Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, askeri operasyonlarda son derece sert davranmayı ve Suriye'deki Rus Silahlı Kuvvetlerine yönelik her türlü tehdidi ortadan kaldırmayı emretmiştir (BBC News Türkçe, 11 Aralık 2015).

21 Haziran 2016'da Türkiye'de iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi genel başkan yardımcısı Yasin Aktay Rus Su-24 uçağını düşüren Türk pilotun bağımsız olarak taarruz kararı aldığını belirtmiştir (Sputniknews, 19 Ocak 2022). Benzer açıklamalar Türkiye üst düzey siyasetçiler tarafından da yapılmıştır. Haziran 2016 sonunda, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan, vurulan uçakla ilgili durumu çözmekle ilgilendiğini ifade ettiği bir mesaj almıştır. 27 Haziran 2016'da Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olaydan duyduğu derin üzüntüyü dile getirmiş ve Türkiye ile Rusya arasında geleneksel olarak dostane ilişkileri yeniden kurmak için mümkün olan her şeyi yapmaya hazır olduğunu vurgulamıştır (RGRU, 27 Haziran 2016). Bu olaylardan sonra iki ülke arasındaki siyasi ortam normalleşmeye başlamış ve Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov, Rusya ve Türkiye'nin Suriye meselesinin çözümünde ortak çalışmalara devam edeceklerini belirtmiştir.

2.4. İkili İlişkilerin Normalleşmesi Süreci

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2016 yılında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'e özür mektubu göndermesinin ardından ilişkiler normale dönmüştür. Ancak ikili ilişkilerin tam olarak normale döndüğünü söylemek yeterli değildir. Bu varsayımın en çarpıcı örneği Rus uçağının düşmesinden önce işleyen ülkeler arasındaki vizesiz rejimdir. Olaydan hemen sonra iki ülke arasında olan vizesiz rejim durdurulmuş, yalnızca resmi ve hizmet pasaportu sahipleri ile uluslararası araç sürücüleri için geçerli kılınmıştır (Ozdal vd., 2021, 3). İkili ilişkilerin devam ettiğini gösteren açık kanıtlara rağmen, her iki taraf bazı zorluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Başka bir ifadeyle, geri dönüşü olmayan çelişkilerle dolu yoğun bir işbirliği durumu ortaya çıkmıştır. Türkiye ile

Rusya'yı yakınlaştıran, ilişkileri normalleştiren temel faktörün politik, ekonomik ve ticari alanda mühim işbirliği imkanlarının varlığının olduğunu söylemek mümkündür.

Son dönem Türk-Rus ilişkileri esas olarak işbirlikçi rekabet olarak tanımlanmaktadır (Ozdal vd., 2021, 4). Bu, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki kurmaya yönelik parçalı yaklaşımın sona erdiğini, farklılıkların ve sorunların hiçe sayılmadığını göstermektedir. Rusya ile Türkiye'yi bir araya getiren faktörlerin ve ortak sorunlarının hala önemli bir rol oynaması nedeniyle, kısa ve orta vadede ülkelerin uzun süredir takip ettikleri yolu yeniden izlemeleri kuvvetle muhtemeldir. Ancak kurumsallaşma eksikliği ikili ilişkiler açısından halen zayıf bir noktayı temsil etmektedir. Siyasi liderlik düzeyindeki yakın ilişkiler, doğrudan diyalog gerektiğinde etkin bir şekilde çalışmaktadır.

Mevcut aşamada Rus-Türk ilişkilerinde belirli istikrarsızlık, Rusya ve Türkiye'nin dış politikasının bir geçiş aşamasında olmasından kaynaklıdır. Her iki devlet hem medeniyet hem de dış politika öncelikleri açısından ciddi bir tercihle karşılaşmıştır. 21. yüzyılda Rus-Türk ilişkilerinin şekli büyük ölçüde buna bağlıdır. Uluslararası yaşamın hızlı dinamikleri ve yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin oluşması da bu ilişkilere istikrarsızlık ve tutarsızlık katmaktadır.

Ağustos-Aralık 2016'da ilişkilerin normalleşmesi amacıyla birtakım üst düzey ikili temas gerçekleşmiştir. 9 Ağustos 2016 R.T. Erdoğan'ın St. Petersburg'a çalışma ziyareti (The Guardian, 09 Ağustos 2022). 3 Eylül 2016 Hangzhou'daki (Çin) G20 zirvesi başkanları toplantısı (Diplomatik Gözlem, 19 Ocak 2022), 10 Ekim 2016'da İstanbul'daki Dünya Enerji Kongresi'nde (Sputniknews Türkiye, 20 Ocak, 2022) Türkiyeli yetkililer Rusyalı meslektaşlarıyla görüşmüşler. 5-7 Aralık 2016 tarihlerinde Türkiye Başbakanı B.Yıldırım, Tataristan ziyareti çerçevesinde V.V. Putin, D.A. Medvedev ile görüşmüştür (KB, 19 Ocak 2022). İkili ilişkilerin düzenlenmesi parlamentolar arası ilişkilerin normalleştirilmesi süreci ile yeniden başlatılmıştır. 15 Eylül 2016'da Strazburg'da, Avrupa Parlamentosu Başkanları Konferansı'nın oturum aralarında, Rusya Federasyonu Federal Meclisi Federasyon Konseyi Başkanı V.İ. Matvienko ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı İ.Kahraman arasında bir toplantı gerçekleşmiştir (Sputniknews Türkiye, 21 Ocak 2022).

İlişkilerin düzenlenmesi aşamasında beklenmedik bir olay yaşanmıştır. 19 Aralık 2016'da Ankara'da Rusya Federasyonu'nun Türkiye Cumhuriyeti Nezdindeki Olağanüstü ve Tam Yetkili Büyükelçisi A.G. Karlov terör saldırısı sonucu hayatını kaybetmiştir (Yeltin,

2021, 52). Türk liderleri bu suçu, Türkiye'ye, Türk devletine ve halkına yönelik bir provokasyon olarak değerlendirmiş ve ayrıca Rus-Türk ilişkilerinin kademeli olarak normalleşmesini baltalamak olarak kınamışlardır (Erşen, 2017, 10). Taraflar, suçun koşulları hakkında kapsamlı bir soruşturma yürütmek, suçu düzenleyenleri tespit etmek ve cezalandırmak ve ayrıca Rus vatandaşlarının güvenliğini sağlamak, en etkili önlemleri almak için iki ülkenin soruşturma makamları arasında yakın işbirliği kurma konusunda anlaşmışlardır.

İkili ilişkilerin kademeli olarak restorasyonuna ilişkin ortak anlayış doğrultusunda, Rus askeri uçağının Türk Hava Kuvvetleri tarafından imha edilmesinin ardından Rusya'nın Türkiye'ye karşı aldığı özel ekonomik önlemler kademeli olarak iptal edilmeye başlanmıştır. 30 Haziran 2016 tarihinde 314 sayılı Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Kararı ile tur operatörleri tarafından Rusya vatandaşlarına Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret etmeyi sağlayan bir turistik ürünün satışına ilişkin yasak kaldırılmıştır. 27 Ağustos 2016 tarihinde Rusya Federasyonu Hükümeti'nin Türkiye ile hava taşımacılığının yeniden başlamasına izin veren 846 Sayılı Kararnamesi ve 9 Ekim 2016 tarihinde ise 1020 Sayılı Hükümet Kararı'nı kabul ederek uçuş yasağını kaldırmıştır (Sputniknews Türkiye, 21 Ocak 2022). Belirli tarımsal ürün kategorilerinin Rusya'ya ithalatı yeniden başlatılmıştır. Türk mallarının Rusya'ya ithalatına karşı özel ekonomik tedbirlerin kaldırılması veya hafifletilmesi konusunda bakanlıklar arası müzakereler olumlu sonuçlanmıştır.

2015 uçak krizi, ortak stratejik projelerin ve yakın insani bağların varlığının (ekonomi, kültürel, turizm ilişkileri ve Rus-Türk karma aileler) tek başına Rus-Türkiye ilişkilerinde her hangi bir krizin çıkmamasının garantisi olmadığını göstermiştir. Ancak, tam da bu faktörler, Rusya-Türkiye krizini mümkün olan en kısa sürede, yedi ayda bitirmeyi mümkün kılan dengeyi sağlamaya çalışmıştır.

2.4.1. Politik İlişkiler

Türkiye son yıllarda bölgesel ve dünya siyasetindeki rolünü artırmaya çalışmaktadır. Kuşkusuz Türkiye'nin dış politika öncelikleri, Türkiye'nin hazırlıksız yakalandığı bir dizi uluslararası olaydan etkilenmiştir. Her şeyden önce, Arap ülkelerinde (Libya, Mısır, Tunus'ta) Türkiye'ye dost birçok rejimin iç muhalefet ve dış müdahale darbeleri altında çökmüştür (İvanova, 2014, 23). Komşu Suriye ve Irak'ta korkunç sonuçları olan bir savaş çıkmıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin Yunanistan, Kıbrıs ve Ermenistan gibi temel dış

politika sorunlarını temsil eden ülkelerle ilişkilerindeki durgunluk bu durumu keskinleştirmiştir. Bir zamanlar dış politikasının ana önceliği olarak görülen Türkiye'nin AB'ye katılım süreci de durgun bir duruma gelmiştir. Bir kaç yıl önce yaygın olarak duyurulan "komşularla sıfır sorun" programı ile bu yönde izlenen politikanın önemsiz pratik sonuçları arasındaki çelişkilerde derinleşmiştir.

Türkiye Rusya ile olan tüm sorunları kısa bir sürede yapıcı bir ruhla çözmeyi başarmıştır. Her şeyden önce Rusya'nın Türkiye için büyük ekonomik öneme sahip olduğunu unutmayan Türk yetkililer ilişkilerin normalleşmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu nedenle, Suriye ihtilafı ve Rusya'nın Kırım'ı ilhakı gibi konulardaki anlaşmazlıklara rağmen, bu anlaşmazlıklar hiçbir zaman keskin bir şekil almamıştır.

Soğuk Savaş dönemine kıyasla durumdaki önemli bir değişikliğe rağmen, Türkiye geleneksel olarak Rusya'dan korkmaya ve onu potansiyel bir tehlike kaynağı olarak algılamaya devam etmektedir. Bunun bir kaç önemli nedeni bulunmaktadır. Birincisi, yeniden canlanan bir Rusya'nın Balkanlar'da veya Ortadoğu'nun çevresinde Batı ile rekabet edebilmesi olasılığının bulunmasıdır. Bu rekabet, Türkiye'nin komşularına artan silah ve askeri teknoloji tedariki biçimini alabilir ve bu nedenle Türk devleti için acil bir tehdit oluşturabilir. İkinci olarak; Çeçen, Karabağ, Ukrayna, Suriye sorunları Türkiye için açık bir tehlikeyle, gelecekte çok sayıda kontrolsüz mülteci akını, yasadışı silah ithalatı ve terörizmle karşı karşıya kalma olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Son olarak tüm bunlar, Türkiye'nin enerji arzı ve genel olarak ekonomik kalkınması için hayati önem taşıyan yeni enerji projelerinin (Mavi Akım, Trans-Hazar, Bakü-Ceyhan) uygulanması üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabilir (Boldyrev, 2014, 44-46).

Bölgesel ve küresel olayların analizine dayanarak, Türkiye'nin Rusya karşıtı yaptırımlara katılmayacağı sonucuna varılmaktadır. Türkiye'nin bu konudaki tutumu, çıkarları çerçevesinde hareket etmeyi gerektirmektedir. Mevcut koşullar altında en olası senaryo, Türkiye'nin bölgesel ve küresel çatışma taraflarını diyaloga ve Ukrayna'nın bütünlüğünü korumaya çağırmasıdır. Bu siyaset hem Türkiye'nin NATO üyesi olarak mevkisini koruyacak, hem de Rusya ile ilişkilerini bozmayacaktır. Rusya ve NATO arasındaki bu eşit mesafe, Türkiye için en uygun seçenektir. Bu durumda Türkiye'nin Kırım Tatarları üzerindeki etkisi değişmeyecek ve Rusya ile ilişkiler aynı düzeyde tutulacaktır. Ayrıca, Kırım'ın Rusya'ya ilhakı, Türkiye'nin Boğazların düzenleyicisi olarak NATO'daki rolünü güçlendirmektedir (Özel, 2015, 81-87).

Türkiye son yıllarda kendi iç siyaset fikrini ve dış siyaset ideolojisini arayış içinde olmuştur. Bu karmaşık konumdaki yeniden yapılanma süreci, Atatürk'ün ilkelerinden yola çıkarak, güncel siyasi sorunların çözümü, ülkenin dünyadaki rolü ve NATO içindeki konumuyla devam eder ve Cumhuriyet için sorun teşkil eden birçok konu etrafındaki gerilimin radikalleşmesinde kendini göstermektedir. Nasıl ki radikal Avrasyacılık fikri kabul edilemezse, Sovyet veya İran tecrübesi gibi katı ideolojik kurgular da Türk egemen rejimi için kabul edilemez. Ancak bu durum Rusya-Türkiye işbirliğinin uzun süredir devam eden sorunlarının üstesinden gelme olasılığını dışlamaz. Aksine, katı bir ideolojik çerçevenin olmaması ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarına yönelik yeni bir yol çizme girişimi iki ülke arasındaki siyasi durumu normalleştirme şansı vermektedir.

Eski Türk Savunma Bakanı Fikri Işık'ın 14 Mayıs 2020'de Amerika'nın Sesi'ne verdiği röportajda, Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin “stratejik değil, taktiksel” olduğunu ve Türkiye'nin Kuzey Atlantik İttifakı üyeliği konusundaki kararlılığını sürdürdüğünü belirtmiştir (Toroğlu, 18 Şubat 2022).

İkili ilişkileri zorlaştıran bir diğer konu “Suriye Meselesi”nin çözümü olmuştur. Rusya ve Türkiye, Suriye çatışmasını farklı değerlendirdiğinden, karşılıklı ilişkilerinde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'nin özellikle Kürt sorunu başta olmak üzere bir dizi durumda bölgedeki çıkarlarını teşvik etme eylemleri ABD politikasıyla çelişmektedir. Bu nedenle, bağımsız bölgesel lider statüsünü savunmak, fikir ayrılıklarını gidermek isteyen ve Rusya ile işbirliğine ilgi duyan Türkiye, 2017 yılında başlayan ve Suriye sorununun şiddetini azaltmaya yardımcı olan Astana müzakere sürecine İran ve Rusya ile birlikte taraf olmuştur. Bu durum etkili bölgesel güç merkezlerinden biri olan Rusya'nın Türkiye ile ilgili başarılı siyasi ve diplomatik eylemlerini kolaylaştırmıştır. Böylece Rusya, Suriye'de “Libya senaryosunun” tekrarını önlemeyi ve Suriye devletliğini korumayı başarmıştır (Avatkov, 2015, 34).

Rusya'nın Suriye ihtilafında Türkiye'ye karşı tutumu, Türkiye'nin İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kontrol etmesi gibi faktörlerden de etkilenmektedir. Boğazlardan Rusya'nın Suriye'deki Hmeymim ve Tartus'taki Rus askeri üsleri ile iletişiminin geçmesi ve aynı zamanda iç hatlardaki malların taşınmasını gerçekleştirmesi sebebiyle Türkiye ile hesaplaşmak zorundadır. Aynı zamanda Türkiye, boğazlara uluslararası statü kazandıran 1936 Montrö Sözleşmesi'nden çekilme konusunu tartışmaktadır. Türkiye'nin boğazlar üzerindeki kontrolünü sağlama arzusu, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da desteklediği

Karadeniz ve Marmara Denizi'ni Boğaz'a paralel olarak birleştiren yeni İstanbul Kanalı projesinin hayata geçirilmesiyle doğrulanmaktadır (Raimbaud, 2015, 551-553).

Amerika ve Türkiye siyasi ilişkilerinde oluşan çok boyutlu gerginlik, 2017 yılının ilk aylarında Türkiye'nin Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi alma kararını ortaya çıkarmıştır. ABD, Türkiye'nin almak istediği Patriot sistemlerini satmadığı için, Türkiye alternatif yollar aramıştır. 11 Nisan 2017'de Türk hükümetinin yaptığı resmi açıklamada, fiyatı 2.5 milyar dolar olan S-400 anti-balistik füze sistemlerini Rusya'dan temin edileceği bildirilmiştir. Türkiye ve Rusya arasında imzalanan protokole göre, S-400 sistemlerinin 2019 ortasında Türkiye'ye getirilmesi planlanmıştır. Türkiye'nin Rusya'dan gelişmiş bir hava savunma sistemine sahip olması başta ABD olmak üzere bir çok NATO müttefik ülkesinde kaygı yaratmıştır. Basında yayılan ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın doğruladığı haberlere istinaden, 16 Ekim 2020'de hava savunma sistemlerinin Sinop'ta test edildiği bilinmektedir (BBC News Türkçe, 23 Ocak 2022).

Rusya-Türkiye ilişkileri için bir başka zor durum, Dağlık Karabağ'ın yönetimi konusunda Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmazlığın şiddetlenmesidir. Ayrıca, Türkiye burada Suriye ihtilafındaki etkisini kullanmasında olduğu gibi önemli bir rol almıştır. SSCB'nin dağılması sonucunda bağımsız devletler haline gelen Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çekişme, 30 yılı aşkın bir süre durgun bir çatışma şeklinde devam etmiştir. Bununla birlikte, 27 Eylül 2020'de, iki ülke arasında modern silah türlerinin kullanıldığı aktif savaş operasyonları başlamıştır. Bunun sonucunda her iki taraf da askeri personel ve sivil nüfus arasında önemli kayıplara uğramıştır.

R. T. Erdoğan başkanlığındaki Türkiye Hükümeti, Azerbaycan halkına olan güçlü desteğini derhal bildirmiştir. Türk devlet-siyaset kurumu ve medya temsilcileri, “iki devlet - bir millet” sloganını ilan ederek, Türkiye-Azerbaycan etnik yakınlığını vurgularken, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakın ekonomik ve askeri-politik işbirliğini teyit etmektedirler. Böylece, çatışmanın şiddetlenmesinden birkaç hafta önce, Azerbaycan-Türk ortak askeri tatbikatları gerçekleşmiş ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı I. Aliyev'in teyit ettiği gibi, Türk askeri teçhizatının, özellikle savaş uçaklarının bir kısmı Azerbaycan topraklarında kalmıştır (Asker - Özpınar, 2021, 95-96). Üstelik Türkiye, Ermeni tarafının Dağlık Karabağ bölgesindeki yasadışı işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını geri vermesini talep etmiştir. Aynı zamanda, Ermeni tarafı ve bir dizi medya kuruluşu Türkiye'yi, Suriye'deki İdlib bölgesinden Türkiye'ye bağlı İslamcı gruplardan

önemli sayıda Suriyeli militanı transfer etmek ve Türk askeri danışmanları ve Türk silahlarıyla birlikte düşmanlıklar kullanmakla suçlamıştır.

Batı'nın önde gelen ülkeleri savaşın derhal durdurulması ve çatışmaya siyasi bir çözüm bulunmasından yana oldukları belirtmişlerdir. Benzer bir açıklama, Rusya, ABD ve Fransa'yı içeren Dağlık Karabağ'daki ihtilafı ilgili uluslararası Temas Grubu tarafından yapılmıştır. Buna karşılık Azerbaycan, Türkiye'yi sorunun çözümü sürecine resmi olarak dahil etmeyi teklif etmiştir (Hasanoğlu vd., 2020. 523-524). Bununla birlikte Ekim 2020'de Rus liderliğinin önerisiyle Moskova'da Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları arasında müzakereler başlamıştır. 10 Kasım 2020'de, Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan liderleri arasındaki müzakereler sırasında savaşın durdurulması, daha önce uluslararası anlaşmalarla Azerbaycan'a ait olarak tanınan bir takım bölgelerin Azerbaycan'a devredilmesi konusunda bir anlaşma imzalanmıştır (Zengin, 2021, 46-47). Azerbaycan ve Ermeni birlikleri arasındaki temas hattına beş yıl içinde Rus barışı koruma birliğinin konuşlandırılması yönünde anlaşılmıştır. Aynı zamanda, Azerbaycan topraklarında, ateşkes anlaşmasının hükümlerinin uygulanmasının izlenmesi için bir Rus-Türk ortak merkezi oluşturulmuş, bu merkezin faaliyet süresi bir yıl olarak belirlenmiştir. İmzalanan ateşkes anlaşması, çatışma durumunun ciddiyetinin azaltılmasına yardımcı olmuştur.

Ukrayna krizi, Kırım'ın 2014'te Rusya tarafından ilhak edilmesinden bu yana Türkiye ile Rusya arasında bir tartışma konusu haline gelmiştir. Türkiye ilhakı eleştirmiş ve Kırım'ı Rus toprağı olarak tanımamıştır. Ancak Ukrayna'daki kriz, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri önemli ölçüde etkilememiştir. Böylece kriz ikili ilişkilerde ciddi bir soruna neden olmamıştır. Son dönemde Türkiye ile Ukrayna arasındaki ilişkiler özellikle askeri alanda yoğunlaşmıştır. 2019 yılında Ukrayna, Dağlık Karabağ ihtilafı sırasında Azerbaycan tarafından da kullanılan insansız hava araçlarını Türkiye'den satın almıştır (Ukranews, 27 Ocak 2022). Ayrıca Ukrayna ve Türkiye, ortak savunma üretimi konusunda görüşmelerde bulunmaktadır. Rusya bu işbirliğini yakından takip ederek ve Mart 2021'in sonundan bu yana, Ukrayna sınırındaki askeri hareketliliğini arttırmıştır.

Rusya ile Ukrayna arasında artan gerilimle bağlantılı olarak, doğrudan bir çatışma durumunda Türkiye'nin konumunu nasıl belirleyeceği tartışılmaya başlanmıştır. Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısı Yuri Borisov, Türkiye ile Ukrayna arasındaki askeri işbirliğinin genişletilmesine yanıt olarak, Türkiye'nin İHA tedarik etmeye devam etmesi

halinde Türkiye ile askeri işbirliğini yeniden gözden geçirebileceğini bildirmiştir (Fukuyama, 2021, 20). Bu nedenle Rus siyasetçilere göre, Türkiye ile Ukrayna arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesinin belirli sınırlamaları olmalıdır. 24 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna topraklarına saldırısının ardından Türkiye'nin tutumlu tavırlarının yanı sıra Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklediği gözlemlenmektedir (BBC News Türkçe, 4 Mart 2022).

Rusya ile Ukrayna arasında artan gerilimle bağlantılı olarak, Kiev ile Moskova arasında doğrudan bir çatışma durumunda Türkiye'nin konumu tartışılmaya başlanmıştır. Son dönem Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi temasların derinleşmesi ve ticari, ekonomik bağların büyümesi, bu iki ülkenin çok yönlü ortak çıkarlarının olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, her bir ülkenin ulusal çıkarları genellikle Kafkaslardan Orta Doğu ve Karadeniz'e kadar olan bölgelerde birbirinden farklılıklar göstermiştir.

2.4.2. Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile ABD, Türkiye ile AB ve Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler karşılaştırıldığında, büyük ölçekli stratejik projelerin uygulanmasıyla karakterize edilen Rusya-Türkiye ilişkileri dikkati çekmektedir. Rusya'nın Akkuyu projesi sayesinde Türkiye, barışçıl nükleer enerji kullanan sınırlı ülkeler sırasına girmektedir. Türk Akımı projesi sayesinde Türkiye, Rus gazının Avrupa'ya geçişini sağlayarak bölgesel öneme sahip bir enerji merkezi statüsünü yükseltmiştir. S-400 sistemlerine ilişkin Rusya-Türkiye anlaşması, mevcut Türk yönetiminin odaklandığı bağımsız bir Türk askeri-sanayi kompleksinin geliştirilmesine yol açmıştır. Böylece, Türkiye'nin geleceğe dönük stratejisi olan isansız hava araçları, roket teknolojisi ve hava savunma sistemleri, uzay ve uydular teknolojilerini üretmek, geliştirmek alanındaki siyaseti gerçekleştirilmektedir.

Rusya ve Türkiye, 21. yüzyılın ilk yirmi yılında karşılıklı yarar sağlayan ortaklıklar geliştirmek için birçok çalışma yapmıştır. Bu projelerin her biri, Batılı ülkelere Türkiye'ye genellikle eşi benzeri olmayan, gözle görülür bir muhalefet ve baskısı ile karşılanmıştır. Batı siyaseti Türkiye ile ilişkilerde elde edilenleri gözden geçirme ve Türk devletini Batı'nın siyasi beklentilerinin ana akımına döndürme eğilimindedir. Rusya, yalnızca bireysel Rusya-Türkiye anlaşmalarının kalitesini iyileştirmekle kalmayıp, aynı zamanda ticari ve ekonomik ilişkilerin tamamının hacmini artırarak böyle bir revizyonist senaryoya hazırlıklı olmaya çalışmaktadır. Hem Astana sürecinin hem de Avrasya

Ekonomik Birliği'nin gelişme potansiyeli olmasına rağmen, Rusya ve Türkiye arasındaki askeri-politik ve ticari-ekonomik işbirliğinin kurumsallaşmamış olması ikili ilişkilerdeki önemli bir boşluk olarak kabul edilmelidir (Abidulin, 2015, 20).

AB ve NATO faktörlerini dengelememiş olsalar da Rusya-Türkiye ilişkilerinde kurumsal bir temelin artık ortaya çıkması pek de küçümsenemez. Stratejik işbirliği için geleneksel çok taraflı platformlar zamanının yavaş yavaş geçmişte kalması, yerini mikro formatlara ve ikili anlaşmalara bırakmasıyla birlikte, günümüz Türkiye'si hem siyasi hem de ekonomik olarak gözle görülür şekilde güçlenmiş, uluslararası arenada giderek daha bağımsız bir şekilde ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin gelecek Avrupa güvenlik sisteminde özel bir yere sahip olacağı belirginleşmiştir. Türkiye, sadece avantajlı jeostratejik konumu nedeniyle değil, aynı zamanda aktif dış politikası ve askeri potansiyeli nedeniyle küresel askeri ve ekonomik yapılarda daha fazla rol oynamaya başlamıştır. J. Lesser'a göre “Türkiye, bölgelerarası siyasette daha aktif, daha etkili ve daha bağımsız bir aktör olmaya kararlıdır” (Lesser, 2000, 195-198). Bütün bunlar Türkiye'nin Batı'daki geleneksel ilişkilere alternatif ittifaklar ve müttefikler aramasını gerektirmektedir. Bu durum Rusya'nın güney sınırlarındaki stratejik çıkarlarına dayalı olarak, Batı ile paralel şekilde karşılıklı işbirlikçi ilişkilerini inşa etme fırsatı vermektedir.

Dış politika konularında ortaya çıkan anlaşmazlıklara rağmen, Türkiye'nin ekonomik alandaki kilit ortaklarından biri Rusya'dır. Bunun nedeni hem ekonomik faydalar hem de coğrafi konum ve ayrıca siyasi faktörlerdir. Rusya ve Türkiye Üst Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin 3 Nisan 2018 tarihli toplantısında, V.V. Putin, 2017 sonunda iki ülke arasındaki ticaretin %40 gibi etkileyici bir artışla 22 milyar dolara yükseldiğini belirtmiştir (Mir24, 23 Ocak 2022).

2020 itibarıyla Türkiye, Rusya'nın yedinci en büyük ticaret ortağıdır. 2020'de Türkiye ile Rusya arasındaki toplam ticaret cirosu 20 milyar doları bulmuştur. Bu göstergeye göre Türkiye, Belarus, Kazakistan ve Ukrayna'yı geride bırakmıştır (TC RFB, 12 Şubat 2022). Rusya ise, Türkiye'nin üçüncü büyük ticaret ortağıdır (Almanya ve Çin'den sonra). 2019'da ikili ticaretin toplamı 26,5 milyar dolara ulaşmıştır. 2020'de küresel Kovid-19 pandemisi sonucunda karşılıklı ticaret azalmıştır. Rusya'nın Türkiye'ye ihracatı 17 milyar doları, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 4 milyarı bulmuştur. 2021'de ticaret göstergeleri hızlı bir şekilde yükselmiştir.

	2017	2018	2019	2020	2021
İthalat	19.514	21.989	22.453	17.086	27.598
İhracat	2.734	3.399	3.852	4.164	5.291
Saldo	16.780	18.590	18.691	12.922	22.307

Tablo 3: 2017-2021 Arasında Türkiye - Rusya Ticaret Göstergeleri (milyon dolar)

Kaynak: (TÜİK, 21 Şubat 2022).

İkili ilişkilerde önemli bir faktör, enerji sektöründeki büyük ölçekli projelerdir. Mavi Akım gaz boru hattı yıllık 16 milyar metreküp kapasitesine, Türk Akımı yılda 31,5 milyar metreküp kapasitesine sahiptirler ve yapım aşamasındaki Akkuyu nükleer santralinden beklentiler de oldukça yüksektir. Rusya, Türkiye'nin en büyük doğal gaz tedarikçisidir, böylece, Aralık 2020'de Türkiye'nin gaz ithalatının %47'sini gerçekleştirmiştir (İnterfax, 24 Ocak 2022). Ayrıca Rusya, Türkiye'yi sadece bir ihracat pazarı olmaktan çok, enerji kaynakları açısından bir geçiş ülkesi olarak görmeye başlamıştır. Türkiye üzerinden Rus gazı şu anda Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Kuzey Makedonya'ya ihraç edilmektedir. Ocak 2021'den itibaren Sırbistan ve Bosna-Hersek'e teslimatlar başlamıştır. Macaristan doğalgaz boru hattına bağlantı için de çalışmalar sürmektedir.

Rusya'nın, Akdeniz'in Mersin kenti yakınlarında inşa etmekte olduğu Akkuyu nükleer santrali, Türkiye'nin ilk nükleer santrali konumundadır. Oluşturulduktan sonra enerji güvenliğinin artacağı ve ülkenin ekonomik büyümesinin hızlanacağı düşünülmektedir. Bu anlamda Rusya projesi Ankara için stratejik öneme sahip ve ikili ilişkileri önemli ölçüde güçlendirmektedir. Tam kapasite ile kurulacak nükleer santral, Türkiye'nin elektrik ihtiyacının %10'unu karşılayacak ve ülkenin gaz ve kömüre olan bağımlılığını azaltacaktır. Nükleer santralin işletmeye alınmasının, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yıl dönümünün kutlanacağı 2023 yılında gerçekleşeceği beklenmekteydi (AN, 26 Şubat 2022). Söylenildiği gibi 27 Nisan 2023'te yakıt çubukları getirilmiş ve yağı nükleer tesis olarak anılmaya başlamıştır. İlk elektirğin 2024 yılında üretilmesi beklenmektedir (NTV, 28 Mayıs 2023).

Türkiye, Ruslar için en popüler turizm merkezi olmaya devam etmektedir. 2019'da Rus turistlerin Türkiye'ye katılımları rekoru düzeye ulaşarak 7 milyarı aşmış ve bu da Rusya'yı

ilk sıraya getirmiştir (Sputniknews Türkiye, 24 Şubat 2022). Küresel pandemi turizmi olumsuz etkilese de, kısa süre içinde turizmin yeniden canlanacağı beklenmektedir.

Sonuç olarak, tarihi 500 yılı aşan Rus-Türk ilişkilerinin gelişiminin oldukça karmaşık ve muğlak olduğu söylenebilir. Bir yandan jeopolitik ve bölgesel hedeflerin farklılığından dolayı çatışma ve savaş dönemleri yaşanmıştır. Öte yandan, ortak ekonomik ve siyasi çıkarlarla bağlantılı ortaklık ve işbirliği aşamaları da olmuştur. Modern tarihin modern döneminde, uluslararası politikadaki ekonomik faktör, Rus-Türk ilişkilerine de yansarak giderek daha önemli bir rol oynamaktadır.

2.5. Rusya Federasyonu'nun ve Türkiye'nin Dış Politikasında Güney Kafkasya

Güney Kafkasya bölgesi geleneksel olarak dünya siyasetinde önemli bir rol oynamaktadır. Yüzyıllar boyunca bu bölge, komşu devletlerin ve büyük güçlerin jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarının karşı karşıya geldiği, ulaşım yollarının kesiştiği, farklı kültürlerin, ve dinlerin temas ettiği bir arena olmuştur. Mevcut aşamada, uluslararası ilişkilerin dönüşümü bağlamında, Güney Kafkasya bölgesi, jeostratejik konumu ve Hazar Havzası'nın önemli enerji kaynakları rezervleri nedeniyle, bölgesel ve bölgesel olmayan aktörlerin dış politikasının öncelikli alanlarının odak noktası haline gelmiştir.

Güney Kafkasya'da aktif bir politika izleyen ülkelerden biri de Türkiye'dir. Ülkenin 20. yüzyılın sonu - 21. yüzyılın başındaki enerjik sosyo-ekonomik politikası, dünyanın en gelişmiş yirmi ülkesi arasına girmesine etki etmiş ve Türkiye'nin bölgesel liderlik kurma iddialarının ciddi bir temeli haline gelmiştir. Kafkasya enerji ve demiryolu ulaşım projelerinde Türkiye'nin dış politikasında önemli bir bölge niteliğindedir (Topal, 2015, 753-756).

Bu noktada, Orta Avrasya'daki uzlaşmaz çelişkilerin ve çatışmaların merkezinde bulunan Kafkasya'nın tarihsel önemi hakkında birtakım bilgiler vermek gerekmektedir. Bzhezinskij, Avrasya'yı “büyük satranç tahtası” olarak adlandırmıştır (Bzhezinskij, 2000). Sir Halford Mackinder, kitabın önemini şu şekilde tanımlar: “Doğu Avrupa'yı kontrol eden, Heartland'i⁴ de yönetir; Heartland'i kim kontrol ederse, Dünya Adası'na da

⁴ Heartland (eng. “çekirdek”, orta dünya;) Avrasya'nın güneyden ve doğudan dağ sistemleriyle sınırlanan büyük bir kuzeydoğu bölgesidir, ancak sınırları farklı araştırmacılar tarafından farklı şekilde tanımlanmıştır. İngiliz coğrafyacı ve Oxford Üniversitesi profesörü Halford J.Mackinder buranın Avrasya'nın 15 milyon km²'den fazla bir alanını kapsadığını iddia etmiştir. Arktik Okyanusu havzasının konturları (Beyaz Deniz havzaları ve Barents Denizi'nin güneybatı kısmı hariç) ve Orta Avrasya'nın kapalı

(Avrasya ve Afrika) hakim olur; Dünya Adası'nı kontrol eden, dünyaya hakim olur” (Mackinder, 1919, 104). Bu tür açıklamalar, Kafkasya'nın jeopolitik önemini vurgulamakta ve Kafkasya'nın jeopolitik konumu ile bu bölgedeki ülkelerin bariz rolü arasındaki bağlantıya tanıklık etmektedir. Kafkasya'nın eşzamanlılık ve artzamanlılık içindeki nesnel önemi bu sebepten kaynaklanmaktadır. Bölge, öncelikle Hazar Denizi'nin devasa petrol ve gaz rezervleri ve transit ülkeler olarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın gerçek veya potansiyel önemi nedeniyle jeopolitik ve jeo-ekonomik açıdan son derece önemlidir.

Güney Kafkasya özel ve benzersiz bir bölgedir. Kuzey Kafkasya ile birlikte, Kafkasya bölgesinin bir parçasıdır ve üç bağımsız cumhuriyetten Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'dan oluşmaktadır. Avrasya kıtasının merkezini işgal eden ve dünya iletişiminin en yoğun kavşaklarından biri olan Güney Kafkasya, antik çağlardan beri dünyanın en önemli jeostratejik bölgelerinden biri olarak kabul edilmekteydi. Doğu ve Batı ülkeleri arasında bir köprü görevi gören bu bölge, dinlerin, medeniyetlerin, milletlerin ve devletlerin çarpışma yeri haline gelmiştir.

Hazar ve Karadeniz'e erişimi olan Güney Kafkasya, yüzyıllardır jeopolitik rekabet bölgesinde yer almakta ve imparatorluklar arasında kanlı bir mücadelenin arenasını temsil etmektedir. Bölgenin zengin toprakları ve stratejik konumu, bölgeyi kendi sınırlarına dahil etmeye çalışan güçlü komşuların sürekli ilgisini çekmiştir. Çağımızın ilk bin yılında stratejik olarak önemli bir bölge olan Kafkasya için verilen mücadelede Roma ve Part İmparatorlukları ve ardından Bizans'ın çıkarlarıyla çatışılmıştır (Əliyev, 2009, 146-149). 7. yüzyılda Araplar tarafından Güney Kafkasya topraklarının fethinden sonra bölgenin siyasi konjonktürü büyük değişikliklere uğramış, bir nevi Doğuyla Batı, Güneyle Kuzeyin arasındaki bir sınır hattına dönüşmüştür.

11. yüzyılın başlarındaki Selçuklu istilaları da Güney Kafkasya'nın siyasi haritasına damgasını vurmuş ve bölgeye büyük zarar vermiştir. Bu bölgede Orta Asya'dan bir Türk unsurunun ortaya çıkması, ardından Tatar-Moğol (XIII. yüzyıl) ve Timur (XIV. yüzyıl)

kısmını (Hazar ve Aral Denizi havzaları dahil) tekrarlayan ve toplam yüzölçümü eskiden Rusya İmparatorluğu ve daha sonra Sovyetler Birliği toprakları ile neredeyse çakışan bölümünü karakterize etmektedir. 25 Ocak 1904'te Mackinder tarafından Kraliyet Coğrafya Derneği'ne sunulan bir raporda dile getirilen ve daha sonra "Tarihin Coğrafi Eksenini" adlı ünlü makalesinde yayınlanan jeopolitik kavram bölgenin coğrafi önemini ifade eder. Bu kavram, klasik Batı jeopolitiğinin ve jeostratejisinin gelişimi için başlangıç noktası oldu. Bununla birlikte, yazar "Heartland" teriminini “Avrasya'nın ana vatani” olarak değerlendirmiştir. (Mackinder, 1904, 421-437).

istilaları bölgenin gelecek jeostratejik konumunu belirlemiştir. 14. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkması ve 14. yüzyılda Kafkasya'nın kontrolü için İran ile rekabet etmesinin ardından bölge, kendisini yeni jeopolitik gelişmelerin merkezinde bulmuştur. Kanlı Türk-İran savaşları sırasında, Güney Kafkasya toprakları dönüşümlü olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun veya İran'ın kontrolü altında bulunmaktaydı. Buna karşılık bölgenin etnik ve dini çeşitliliği, feodal beyler arasındaki amansız mücadele, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran'ın politikalarını hayata geçirmesi için elverişli koşullar yaratmıştır. Doğu Gürcistan hariç tüm Güney Kafkasya bölgesi, 1639'da Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması'na göre İran'ın etkisi altında girmiştir (Əliyev, 2009, 223; 247; 275; 318).

Güney Kafkasya bölgesinin siyasi kavramının önemi, 18. yüzyılın ortalarından itibaren artmıştır. Bu dönemde bölge Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Rus İmparatorluğu'nun çıkarlarının kesişme noktası haline gelmiştir. Rusya'nın İran-Rus (1813 ve 1828) ve Türk-Rus savaşlarında (1812 ve 1829) elde ettiği zaferler, Rusya'nın bölgenin tüm toprakları üzerinde kontrolünü kurmasını sağlamıştır (Məmmədov, 2005, 311-312). Güney Kafkasya'nın Rusya'ya dahil olması, bölgenin uluslararası ilişkilerdeki önemini azaltmıştır.

19. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya, bölgedeki çıkarlarını gerçekleştirerek Rusya'nın Basra Körfezi ve Hindistan'a ulaşmasını engellemeye çalışan İngiltere'nin Doğu politikasının merkezinde kendini bulmuştur. Buna ek olarak, İngiltere ticari genişleme yolunu Doğu'ya kaydırarak güvence altına almaya çalışmıştır. Rusya ve İngiltere'nin farklı çıkarları, aralarında sadece Güney Kafkasya'da değil, Orta Asya'da uğruna da rekabetin artmasına neden olmuştur. İki imparatorluk arasındaki şiddetli rekabet, Afganistan ve Orta Asya da dahil olmak üzere Hazar Denizi ile Hint Okyanusu arasında bulunan bölgelerin kontrolü sağlamak için devam etmiştir. Jeopolitik rekabet, Fransa'nın ve ardından Almanya'nın bu alana artan ilgisinden sonar giderek tırmanmıştır (Degoev, 2018, 191-192). Mayıs 1918'de Rus İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bağımsız Güney Kafkas devletleri kurulmuştur. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan halkları, yüz yıllık yabancı egemenliğinin ardından kendi bağımsızlığını ilan etmişlerdir (Məmmədov, 2005, 328). Bu devletlerin ortaya çıkması ve Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, dünya güçlerinin bölgedeki çıkarlarını gerçekleştirmeleri için uygun koşulları sağlamıştır. Güney Kafkasya devletlerinde bir yanda dünya güçlerinin çıkar çatışması, diğer yanda

sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin düşük olması ve etnik gruplar arası sorunlar bölgeyi krize sürüklemiştir. Mayıs 1920'de bolşevikler tarafından Kafkasya'nın bağımsız devletleri işgal edilmiştir.

Mart 1921'de SSCB ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında imzalanan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması, Güney Kafkasya'da ve Orta Asya'da yaşayan Türk kökenli halklara destek anlamına gelen “Türk dışı” Türkler ifadesini Türk siyasetinin kullanımından tamamen silmiştir (Gusterin, 2015, 135-137). Antlaşmada Türk tarafı, Turan hareketini desteklememeyi ve Orta Asya ile Kafkasya topraklarında oluşumunu teşvik etmemeyi taahhüt etmiştir. Bu durum Türkiye'nin bu bölgelerden gönüllü olarak çıkarılması anlamına gelmekte ve antlaşmanın imzalandığı zamanlarda Türkiye derin iç değişimler geçirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki ilk yıllarda, Türkiye Komünist Partisi ivme kazanmış, bununla bağlantılı olarak SSCB ile ilişkileri bozmanın ülke için zararlı olabileceği düşünülmüştür. Böylece 1980'lerde Gorbaçov'un başlattığı yeniden yapılanma dönemine kadar Türkiye ile Güney Kafkasya halkları arasında hiçbir ilişki kurulmamıştır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, dünyada çalkantılı değişimlere, Türkiye'nin eski dış politika önceliklerinin ve dünyadaki konumunun gözden geçirilmesine neden olmuştur. Dünya sistemindeki değişiklikler, 15 farklı yeni cumhuriyetin bağımsızlığını sağlamış, işbirliğine yeni ufuklar açmış ve nüfuzlarını genişletmiştir. Ancak aynı zamanda bölgesel çatışmaları önlemeye yardımcı olan Soğuk Savaş mekanizmalarının yıkılması, yeni kurulan devletlerin topraklarında bölgesel savaşlar, istikrarsızlık, yerel ve bölgesel çatışma risklerini arttırmıştır.

2.5.1. Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Güney Kafkasya, bölgedeki Rus etkisinin zayıflamasını ve ortaklarını daha da güçlendirmek için köprü oluşturulmasını savunan Batılı ülkelerin stratejisinde önemli bir yer almaktadır. Batılı ülkeler, Güney Kafkasya'nın jeostratejik konumundan yararlanmaya, Azerbaycan hidrokarbonlarının üretimi ve çeşitlendirilmesi üzerinde kontrol kurmaya çalışmışlardır. Bu hedeflere ulaşmak için Batılı ülkeler, Güney Kafkasya bölgesinde çıkarlarını takip eden müttefikleri olan Türkiye'ye güvenmişlerdir. 1990'ların başından itibaren Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkelerine yönelik politikasında bir yoğunlaşma olmuştur. Türkiye'nin nüfuzunu genişletme politikası uygulayabilmesi

için koşullar sağlanmıştır. Türkiye'nin Kafkasya politikası, hem ekonomik, hem de enerji ve kültürel bileşenleri içeren karmaşık bir politika olmuştur (Oran, 1996, 364).

Rus siyasi düşüncesine göre Türkiye, Güney Kafkasya'yı tarihsel olarak kendi münhasır ulusal çıkarlarının oluşturduğu bir bölge olarak görmektedir. Kemalizm ilkelerine ve büyük siyasi projelerin reddine rağmen Türkiye; Güney Kafkasya'da yayılmacı bir dış politika geliştirmiş, sadece orada bulunan devletleri kendi siyasi nüfuz alanına dahil etmekle kalmamış aynı zamanda onun doğasını da belirlemeye çalışmış ve orada gerçekleşen siyasi süreçler, ulus-devlet inşasının doğası, bölgede var olan “donmuş çatışmaların” çözümünü koşullandırmıştır (Eremeev, 2007, 88). Rusya, bölgedeki askeri-politik etkisini pekiştirmek için Güney Kafkasya devletleri arasındaki mevcut çelişkileri kullanmıştır. Bu sebeple, Türkiye'nin bölgede nüfusunun güçlenmesinden endişlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, uluslararası ilişkilerin dönüşümüne ve Kafkasya'da bağımsız devletlerin -Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan- oluşumuna yol açmıştır. Yeni jeopolitik gerçekliklerde bölgenin yeni statüsünü belirtmek için "Güney Kafkasya" terimi ortaya çıkmıştır. SSCB'nin çöküşüyle bağlantılı jeopolitik değişimler, bölgesel ve bölge dışı devletlerin Güney Kafkasya'daki siyasi süreçlere katılımı için elverişli koşullar yaratmıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, yalnızca Güney Kafkasya'da eski cumhuriyetlere bağımsızlık kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin yayılmasının önündeki engeli de kaldırmıştır. Bu andan itibaren, Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki dış politikasında yeni bir aşama başlamıştır. Sonuç olarak Güney Kafkasya, Türkiye'nin modern politikasında öncelikli yerlerden biri haline gelmiştir. Bu aynı zamanda Türkiye için Kafkas yönünün Türk etkisinin neredeyse sınırsız bir şekilde genişleyebileceği tek yön olması gerçeğini ortaya çıkarmıştır (Alpargu - Şahin, 2017, 333-334).

Dolayısıyla Güney Kafkasya, Güney Kafkasya ülkeleriyle işbirliğini geliştiren ABD başta olmak üzere Rusya ve Batı'nın çıkarlarının çatıştığı bölgelerden birine dönüşmüştür. Genel olarak, Rusya ile Batı arasındaki gerilimler bölgenin güvenliğini olumsuz etkilemekte ve çatışmaların çözümünü zorlaştırmaktadır. Bu durum Güney Kafkas devletlerinin dış politika, ekonomi ve güvenlik konularında farklı bir yönelime sahip olmalarına yol açmıştır.

Güney Kafkasya'daki jeopolitik durum, aynı zamanda kilit bölgesel aktörlerin, Türkiye ve İran'ın hırslarından da etkilenmektedir. Sovyet sonrası dönemde Türkiye, Batı'nın tam

desteğiyle Güney Kafkasya bölgesinde etkili bir aktör olarak hareket etmiştir. Bir zamanlar NATO'nun Avrupa çevresinde uzak bir ileri karakolu olan Türkiye, SSCB'nin dağılmasından sonra sorunlu uluslararası siyasetin merkezi haline gelmiştir. Yeni dünya düzeni bağlamında Türk politikacılar, Türkiye'nin stratejik önemini Batı'ya kaptırabileceğinden korkmuşlardır. Sovyet sonrası alanda yeni bağımsız Türkçe konuşan devletlerin ortaya çıkması, Türkiye'nin etkisini bir bütün olarak Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde yayması ve Batılı devletler gözünde Doğu ve Batı arasındaki köprü olma özelliğini yeniden kazanması için yeni fırsatlar açmıştır (Aydın, 2000).

1990'larda ise Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yönelik politikası Batılılaşma ve statükoyu korumaktan ibarettir, ancak 2002'den itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ortaya çıkmasıyla ülkenin Güney Kafkasya kursu yoğunlaşmış ve iddialı hale gelmiştir. Türkiye, tüm bölgede bir etki alanı oluşturmayı hedeflemektedir. Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki çıkarları, mal ihracatı için yeni pazarlar edinilmesi, Orta Asya ve Hazar bölgesinin enerji kaynakları pahasına artan iç yakıt talebini karşılama arzusu ve aynı ülkeyi Avrupa ve Asya arasında bir enerji merkezine dönüştürme planları ile bağlantılıdır. Türkiye'nin hedefi sadece bölgesel bir lider değil, aynı zamanda bir dünya gücü olmaktadır (Özkan, 2010, 120).

Türkiye'nin bölgedeki stratejik müttefiki, Türkiye'nin etnik, dini, kültürel ve dilsel bir toplulukla bağlantılı olduğu Azerbaycan'dır. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri en üst düzeydedir ve Türkçe konuşulan bir entegrasyon alanı yaratmada Türkiye'nin pan-Türk politikasının özünü yansıtmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, Gürcistan'ı Azerbaycan'a ve Orta Asya ülkelerine giriş için bir sıçrama tahtası olarak değerlendirerek Gürcistan'a özel önem vermektedir. Gürcistan, Dağlık Karabağ sorunu bağlamında, Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan bölgesel enerji taşımacılığı projelerinin topraklarından geçtiği bir ülke konumundadır. Türkiye, bu gerçekleri göz önünde bulundurarak, Gürcistan ile yüksek düzeyde işbirliği sağlayacak şekilde ilişkilerini geliştirmektedir. 2012 yılından itibaren Türkiye, Azerbaycan-Türkiye-Gürcistan üçlü ilişkileri kurumunu başlatmış ve böylece bölgede etki alanını genişletmiştir (Sarıkaya, 2019, 586).

Türkiye, Güney Kafkasya politikasına da Dağlık Karabağ sorununun prizmasından bakmaktadır. Bu nedenle Ermenistan ile ilişkileri karmaşıktır. 1993 yılından bu yana Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını tek taraflı olarak kapatmıştır. İkili ilişkilerde karmaşık bir diğer mesele sözde 1915 Ermeni Soykırımıdır. 2009 yılında, diplomatik

ilişkilerin kurulması ve sınırın açılması konusunda bir Ermeni-Türk protokolü imzalanmış, ancak karşılıklı güvensizlik sonucunda süreç daha da gelişmemiştir. Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik dış politikası, ülkenin izolasyonunun derinleştirilmesi ve bölgesel projelerden dışlanmasına yol açmıştır (Gökçe, 2011, 1145-1147).

Bugün Güney Kafkasya devletleri arasında donmuş çatışmalar şeklinde önemli çelişkiler bulunmaktadır. Güney Kafkasya'yı kendi yöntemleriyle yeniden biçimlendirmeye çalışan Türkiye; İran, ABD ve NATO karşısında bölgeye gelen herhangi bir dış güç çelişkileri daha tehlikeli hal alır. Buna karşılık, bu ülkelerin bölgedeki devletlerle kendi çelişkileri bulunmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği Türk-Ermeni ilişkileridir. Ermenistan ve Türkiye arasındaki karşılıklı şüphe, düşmanlık ve çatışmanın uzun tarihsel kökleri vardır. Geçmişte topraklar için verilen şiddetli mücadele, etnik gruplar arası ve inançlar arası düşmanlık bu ilişkileri zorlaştırmaktadır. Bu çelişkilerin geçerliliğini koruduğunu, henüz üstesinden gelinmediğini ve her an yeni bir uluslararası çatışmanın nedeni olabileceğini belirtmek önemlidir. Çatışmaların keskin bir şekilde alevlenmesi, büyük güçlerin Hazar bölgesinin işlerine doğrudan müdahalesinin bir nedeni olabilir ve bu Rusya'nın çıkarlarıyla çatışmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu nedenle Güney Kafkasya'daki dış politikası, tarihi çelişkileri ve "donmuş" çatışmaları bahane ederek Türkiye, Rusya ve diğer güçlerin bölge devletlerinin içişlerine karışma girişimleri, uluslararası ve bölgesel güvenlik için doğrudan bir tehdit oluşturmaktadır. Tüm bu olumsuz yönleriyle beraber Güney Kafkasya, Türkiye'nin politik konumunun güvenliğinin yanı sıra, büyük ekonomik ve ticari ehemmiyete de sahiptir.

2.5.2. Sovyet Sonrası Devletlere İlişkin Türkiye'nin Dış Politika İdeolojisinde Pantürkizm'in Rolü

Pantürkizm veya Türkizm; ortak etnik, kültürel ve dilsel topluluğun siyasi konsolidasyon ihtiyacı fikrine dayanan, Türk halklarının yaşadığı devletlerde yaygın olan laik milliyetçi bir doktrindir (Çotuksöken, 1987, 8). 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan hareket, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkleriyle birleşmeye çalışan Kırım Türkleri arasında başlamıştır. Ancak Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü yoğunlaştırmış, daha geniş coğrafyaları etkisi altına almıştır. Pantürkizm ideolojisi bir asırdan fazla bir tarihe sahiptir ve Pers kültürünün egemen olduğu bir ülke olan "İran" a bir karşıt olarak ortaya çıkan "Turan" kavramıyla yakından bağlantılıdır. İran'ın

kuzeyinden ve Kafkaslardan Sayan Dağları'na kadar uzanan uçsuz bucaksız "Turan" bölgesi, Ural-Altay dil ailesinin tüm etnik gruplarını içeren "Turan" halklarının atalarının evi olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda, Türk dünyası bu uçsuz bucaksız "Turan"ın eksenini olarak tasavvur edilmiştir. Buna göre pantürkizm, daha geniş ve daha belirsiz bir pan-Turancılığın yoğun bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Landau, 1995, 7-13). Pantürkizm'in kökleri, 1883'te Bahçesaray'da aydın, eğitimci ve yayıncı Gaspıralı İsmail bey tarafından yayınlanmaya başlayan Tercüman gazetesine kadar uzanmaktadır (Erkan, 2019, 768). Gazete Rusya'nın tüm Türk ve Slav halklarının aydınlanma ve konsolidasyon fikrini ortaya atan ve geliştiren ilk gazetedir. Tercüman Gazetesi 1918'de Bolşevikler tarafından kapatılmış ve bu güne kadar yayınlanmamıştır. Gaspıralı'nın aydınlanma fikri Kırım, Volga-Ural, Orta Asya ve Azerbaycan Türkleri ve Rus aydınları arasında cevap bulmuştur. Gaspıralı o zamanki Türkçenin sadeleştirilmiş biçimini Farsça ve Arapça alıntılardan arındırarak tüm Türk dillerinin birleşmesi yolunda ilk adımları atmıştır. Planına göre bu dil, dünyadaki tüm Türk halklarının ortak dili olacaktı. Gaspıralı'nın bu projesinin fikirleri, Kemal Atatürk döneminde Osmanlı dilinin yerini alan modern Türk dilinin temelini oluşturmuştur (Vasilijeva, 2011, 75).

19. yüzyılın sonunda, Rusya ile son savaştaki yenilgiye rağmen, Osmanlı İmparatorluğu toprak iddialarından vazgeçmekle kalmamış, tam tersine Kafkas yönünde aktif bir ekonomik zayıflamasının yanı sıra, en önemlileri pantürkist hareketin ortaya çıkması ve gelişmesi olan bir dizi ideolojik faktörü ortaya koymuştur.

19.-20. yüzyılların başında pantürkizm ideolojisinin ortaya çıkışı ve siyasi doktrininin oluşumu. Türkiye'nin sonraki jeostratejisini önceden belirlemiştir. Pantürkizm, gelişiminin ilk döneminde (1879-1908), Türkçe konuşan halkların Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında bütünleşmesi için ideolojik, sosyal, ulusal ve kültürel temelleri oluşturma görevini üstlenmiştir. Pantürkistler, ilgilerini Türk halklarının yaşadığı topraklarla Sibirya, Orta Asya, Volga bölgesi, Karadeniz bölgesi, Kafkaslar, İran ve Türkiye sınırlarında geliştirmişlerdir. Türk halklarında milli benlik bilinci ve belirli bir milli gruba ait olma bilinci ancak 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştır. O zamana kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir ulusal fikir bulunmamakta, halkların dini aidiyeti her zaman ön plana çıkmaktadır. Pan-Türkizmin, daha sonra Anadolu Türkleri, Kırım, Kafkas, Volga Tatarları, Orta Asya Özbekleri ve Kırgızlar arasındaki etno-kültürel ortaklığın anlaşılmasına yol açan ulusal özbilinç düzeyini belirlemesi

gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın sonunda, önemli sayıda Türk halkının yaşadığı ve Orta Asya'ya bir nevi köprü olan Kafkasya bölgesi, böyle bir merkezin işlevine kavuşmuş ve bu merkezler üzerinde hâkimiyet kurmayı mümkün kılmıştır. Aynı zamanda Ortadoğu bölgesinin etnik gruplar arası siyaseti ve ekonomisinin yanı sıra rakip ülkelere göre öncelikli bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu, pan-Türkizm ideolojisinin ve stratejisinin oluşumunun hemen başlamasıyla birlikte, her zaman özellikle gergin bir ulusal durumun olduğu Güney ve Kuzey Kafkasya'da fikirlerini yaymaya başlamıştır (Vasiljeva, 2011, 76).

XX. yüzyılın başında Kafkasya bölgesinin topraklarında, başlangıçta Rus İmparatorluğu'nun küçük halklarının ulusal hareketlerinden çok az farklı olan pan-Türk hareketleri ortaya çıkmaktadır. Miilli birlik duygusu ilk önce Türk toplumunun sadece üst eğitilmiş katmanlarını ele geçirdiğinden, o zamanın pantürkizm fikirleri kültür ve eğitim çalışmalarına yansımıştır. Tataristan'da, Orta Asya'da, Azerbaycan'da, Dağıstan'da, her yerde ulusal yönelimli edebi çevreler ortaya çıkmıştır. Türk-İslam hareketinin Kafkasya'daki yoğun faaliyeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle yeni cami, mektep ve medreselerin inşası geniş bir kapsam kazanmıştır.

Rusya, Türkiye'nin tarihsel yenilgilerin intikamını almak ve ülkesini eski eyaletlerinden kurtarmak suretiyle Balkanlar'dan Kazakistan'daki Balkaş Gölü'ne kadar neo-Osmanlı etki alanını yeniden kurmak istediğine inanmaktaydı (Burashnikova, 2013, 67). Türk katılımı olmadan Çeçenistan, Tataristan ve Kırım'da halk hareketlerinin mümkünlüğüne şüphe ile yaklaşmaktalardı. Türkiye'nin Ukrayna, Azerbaycan ve Gürcistan ile ittifak kurması ve Moskova'nın Ukrayna, Gürcistan ve Moldova ile ittifak kuramaması bu algıyı tetiklemiştir. Rusya ile Türkiye arasında jeostratejik konular da bir başka tartışma alanını oluşturmuştur. 1990'ların sonuna doğru Karadeniz ve Güney Kafkasya'da bölgesel askeri güç dengesi Türkiye lehine değişmiştir. Rusya'nın Ukrayna ile resmen ilan ettiği stratejik işbirliği yolu başarısız olmuştur. Rus kuvvetlerinin Gürcistan'daki varlığı da Abhazya ihtilafındaki açmaz nedeniyle sorunlu hale gelmiştir. Azerbaycan, BDT üyesi olmasına rağmen, Türkiye'nin bölgedeki en yakın müttefikidir. Rusya'nın Güney Kafkasya'da güvenilebileceği tek müttefiki ortak bir sınırı bile olmayan Ermenistan'dır. Son dönemlerde yaşanan olaylarda Ermenistan'da Rusya karşıtı gösterilerin olması, Rusya'nın Ermenistana da güvenini azaltmıştır. Birçok sıcak çatışma bölgesinde Rusya, herkes için kabul edilebilir bir çözüm yolu sunmayı başaramamış ve bu nedenle her iki taraftan da

eleştirilerin çapraz ateşine yakalanmıştır. Diğer bir sorun jeopolitik ve ekonominin iç içe geçmesiyle ilgilidir. Rusya ve Türkiye, Hazar ve Orta Asya'nın petrol ve gaz kaynakları üzerinde şiddetli bir rekabete girmişlerdir. Tüm bunlar Rusya'yı Türkiye'nin pantürkizm ideolojisini kullanacağı düşüncesine yönlendirmiştir.

Pantürkizm konusu son zamanlarda gerek bilim alanında gerekse gazetecilik alanında giderek daha az konuşulmaktadır. Gerçekten de, Türkiye'nin 1990'lardaki aktif pantürkist faaliyetleriyle karşılaştırıldığında, artık bu konuya ilginin azaldığı bir dönem gözlenmektedir. Bazı yazarlar bunu, Ankara'dan mali yardım kabul ederken, Ankara'yla herhangi bir siyasi entegrasyon istemeyen yeni Türk devletlerinin davranışlarıyla açıklamaktadır. Diğerleri, ılımlı İslamcı Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesi nedeniyle Türkiye'nin dış politika yöneliminin değiştiğine inanmaktadır (Vasiljeva, 2011, 76).

Batılı araştırmacılar, Türkiye'nin mevcut Kafkasya ve Orta Asya'ya nüfuz etme arzusundaki tarihi arka planı ve "emperyal" bileşeni vurgulamayı tercih etmiştir (Landau, 1995, 18). Pantürk ve pan-İslam ruhunun yeniden canlanması için nesnel bir temel olarak sunulan kültürel, dilsel ve mezhepsel bağlar da göz ardı edilmemektedir. Ancak, bu yaklaşımda önemli değişiklikler gözlemlenmektedir. Bu nedenle, bazı uzmanlar pantürkizm ve pan-İslamizm'in yeniden canlandığının işaretlerini inkar etmeden, bu ideolojinin yeni versiyonunda artık eski emperyal ve müdahaleci doğanın olmadığını, sadece kültürel ve ekonomik motiflerin olduğunu savunmaktadır (Burashnikova, 2013, 69).

Türk politikacıların Güney Kafkasya ve Orta Asya halkları ile ilgili faaliyetleri üzerinde Pantürkizm'in çok büyük bir etkisi bulunmaktadır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne kabul edilmemesi ve ekonomik olarak Batı yönünde genişleyememesinden sonra, gelişme yönü Doğu'ya ve her şeyden önce Türk dünyasına doğru dönmüştür.

Türkiye'nin işgal altındaki topraklarının kurtarılmasında Azerbaycan'a verdiği açık destek, Rus medya-politik alanında yeni bir "modanın" doğmasına neden olmuştur. Türkiye'nin Arap dünyasındaki siyasi süreçlere aktif katılımı, hem Suriye'deki hem de Libya'daki çatışmalar, Rus uzmanlarına neo-Osmanlılık hakkında konuşmak için bir neden vermiştir. Son zamanlarda Türkiye'nin Azerbaycan yanlısı taraf tutması sonucunda Pantürkizmin canlanması ve Rusya'ya yönelik tehditten bahsetmek moda haline gelmiştir (TRT Russia, 2 Mart 2022). Rusya'yı tehdit eden bu pantürkizm imajı, ya marjinal

grupların hayallerinin ya da bireysel politikacıların alıntılarının bağlamından kopararak Türkiye'nin jeopolitik planları olarak sunulduğu komplo teorilerinden ve propaganda entrikalarından oluşmaktadır. Pantürkizmin reel siyasetteki rolü abartılmaması gerekirken bu fikirlerin Türkiye'de her zaman birçok destekçisi olmuştur. Ancak bu fikirler günümüz gerçeklikleriyle uyuşmamaktadır.

Bugün Türkiye politikasında “Pantürkizm” unsurlarını içeren “neo-Osmanlılık” fikirleri bulunmaktadır. Bu fikrin temel amacı, bölge ülkelerinde Türk yanlısı gençlerin eğitimi ve aynı zamanda nüfusun çeşitli kesimleri arasında Türkiye'yi destekleyecek olumlu bir Türkiye imajının oluşturulması yoluyla Türkiye'nin etkisini artırma politikasıdır.

2.5.3. Güney Kafkasya'da Türkiye'nin Dış Politika Öncelikleri

Türkiyenin Güney Kafkasya'daki dış politika önceliklerinin bir kaç başlık altında toplamak ve incelemek mümkündür. Bunlar arasında en temel meseleler, coğrafi yakınlık, enerji güvenliği, transit olanakları, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan üçgeninde Dağlık Karabağ çatışmasının çözümü, Rusya ile ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi, AB ile Güney Kafkasya arasında bağlantı kurma fikirleri yer almaktadır (Çelikipala, 2010, 95-99).

Ülkenin büyüklüğü ve bölgesel jeopolitik bağlamın karmaşıklığı göz önüne alındığında, Kafkas sorunu Ankara'nın en önemli dış politika öncelikleri listesinde yer almamaktadır. Şu anda bölgenin göreceli önemi, esas olarak coğrafi yakınlığına göre belirlenmektedir. Türkiye, büyük bir komşu olarak bölgede meydana gelen olaylara kayıtsız kalmamaktadır. Sınırlarının yakın çevresinde istikrarsızlık faktörlerinin ortaya çıkması Türkiye'yi etkilemektedir (Winrow, 2009, 23).

1990'larda geliştirilen stratejik düşünce, bölgenin ana rolünün geçiş bölgesi olarak potansiyeli ile ilişkili olduğu fikri hala geçerliliğini korumaktadır. 1990'larda BTC etrafındaki “enerji paradigması” çerçevesindeki siyasi tutkular, akaryakıt, enerji kompleksi temsilcilerini ve iş dünyasını Azerbaycan ile daha yakın ilişkiler kurma fikrine teşvik etmiştir. Bugün, Avrasya ile ilişkilerle ilgilenen iş çevrelerinin ve akaryakıt ve enerji kompleksinin temsilcilerinin ana bakışı Rusya'ya doğru çevrilmiştir.

Enerji faktörü, Türkiye'nin bölge politikasının önemli bir unsuru haline gelmiştir. Güney Kafkasya'nın enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi konusunda Türkiye, topraklarından

geçen boru hattı projelerini hayata geçirerek önemli başarılar elde etmiştir. Böylece Türkiye enerji taşıyıcısı statüsüne ulaşmıştır. Türkiye'nin politikasının özelliği, hem ekonomik bütünleşmeyi, hem enerji işbirliğini hem de etnik ve dilsel benzerliklere dayalı kültürel etkileşimi önemseyen yumuşak ve etkili bir politikayı içeren çok taraflı ve esnek bir politikadır.

Güney Kafkasya bölgesi, transit imkanları, mevcut altyapısı ve elverişli coğrafi konumu ile Orta Asya ve Büyük Ortadoğu'nun petrol üreten devletleri, Rusya, Hazar ülkeleri ve Ortadoğu ülkeleri arasında stratejik bir bağlantıdır. Stratejik geçiş projeleri burada (Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu - CPC, Bakü-Tiflis-Ceyhan - BTC petrol boru hattı) ve ayrıca bölgesel petrol boru hatları Bakü-Supsa (Gürcistan), Bakü-Novorossiysk (Rusya) uygulanmıştır. Aynı zamanda yeni güzergahlar üzerinde (Nabucco gaz boru hattı vb.) çalışılmaktadır (Akyüz vd., 2018, 337-340). Böyle bir altyapının oluşturulması, önde gelen Batılı ülkelerin Hazar Denizi bölgesindeki stratejik varlığının sağlamlaştırılmasına ve Güney Kafkasya devletlerinin politikaları üzerindeki etkilerinin güçlendirilmesine yol açmaktadır. Bütün bunlar bölgenin stratejik önemini belirlemekte ve bölgeye belirleyici bir siyasi güç olarak yerleşmek isteyen önde gelen dünya ve bölgesel güçlerin çıkarlarını çekmektedir.

İnsani ve coğrafi yakınlık açısından Türkiye, Rusya'nın Güney Kafkasya halkları arasında nüfuz sahibi olma konusundaki tek rakibi konumundadır. Coğrafi yakınlığı ve bölgenin büyüklüğü nedeniyle Türkiye, bölgedeki gelişim süreçlerine çok önemli destek sağlamaktadır.

2.6. Rusya'nın Dış Politikasında Güney Kafkasya

21. Yüzyılda Rusya, diplomatik, ekonomik, insani ve askeri tüm mevcut araçları kullanarak Kafkasya'daki ulusal çıkarlarını aktif olarak savunmaya devam etmektedir. Mevcut zorluklara ve sorunlara rağmen, Rusya'nın bu yöndeki siyasi ve diplomatik faaliyeti çok yönlü ve sürekli ve yapıcı niteliktedir.

Rusya Federasyonu'nun en istikrarsız bölgesi olan Kuzey Kafkasya'ya yakınlığı, Güney Kafkasya'yı ülkenin hayati çıkarları açısından önemini arttırmaktadır (Sönmez, 2011, 97). Böylece, Rusya Federasyonu'nun ulusal güvenlik sorunları nedeniyle Güney Kafkas devletleri Rusya'nın dış politikasındaki özel öneme sahip konumdadır. Bu siyaset, ülkenin bölgedeki jeopolitik konumlarının korunmasını ve güçlendirilmesini talep

etmektedir. Kısa bir süre sonra Rusya bölgedeki konumunu geri kazanmayı başarmış ve Gürcistan'la 2008'deki beş gün savaşında baskın rolü öne çıkmıştır. 2014 yılında Ukrayna'dan Kırımı ayırması yalnızca bölgesel değil, küresel bazda da dengeleri tamamen değiştirmiştir. Böylelikle bölgede güç dengesi yine Rusya lehine sonuçlanmıştır. Rusya'nın politikası bölgesel liderlik kurmayı amaçlamaktadır. Buna göre, ABD'nin herhangi bir eylemi veya NATO, AB ile ilgili Güney Kafkasya'daki istenilen değişiklik Rusya hükümeti tarafından ülkenin baskın rolüne bir meydan okuma olarak görülmektedir (Adanmış, 2019, 109-110).

Rusya, bölgenin hidrokarbon kaynakları ve bunların Avrupa'ya ulaşım yolları üzerinde kontrol sağlamakla da yakından ilgilenmektedir. Rusya Güney Kafkasya'da liderliğini sürdürmek için BDT, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) gibi Avrasya entegrasyon yapılarını oluşturmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur (İsmayıl, 2016, 131-135).

Güney Kafkasya bölgesinde, Türkiye'ye ek olarak, ABD ve NATO müttefikleri de bölgeyi kendi ulusal çıkarları bölgesi olarak kabul ederek aktif olarak faaliyet göstermekte ve faaliyetleri Rusya'nın bu alandaki ulusal çıkarlarına ve güvenliğine en ciddi stratejik tehdit oluşturmaktadır. Hazar bölgesinde, ABD ve NATO'nun Rusya'nın doğrudan muhalifleri olarak hareket ederek küresel bir çatışmaya dönüşme şansı olan bölgeyi yeni bir askeri-politik çatışmaya itmektedirler. Güney Kafkasya'nın zengin petrol ve gaz kaynakları ve transit potansiyel üzerindeki kontrol potansiyeli uğrunda büyük güçlerin rekabeti ortaya çıkarmaktadır.

Transkafkasya bölgesine dünya güç merkezlerinden gelen ekonomik ilgi, burada yüzyıllar boyunca biriken çelişkilerin üstesinden gelmedeki yetersizlikler nedeniyle kısmen kısıtlanmıştır. Bölgedeki farklı çıkarlara rağmen, Türkiye ve Rusya Kafkaslarda çatışmadan kaçınmayı başarmıştır. Bu gerçek, iki ülke arasındaki devletlerarası diyalogdaki önemli yapıcı potansiyele ve Rusya ile Türkiye'nin bölgede oldukça koordineli bir politika izleme olasılığına tanıklık etmektedir. Bütün bunlar göstermektedir ki, Rusya-Türkiye dış politika ilişkileri yavaş yavaş dış etkilerden kurtulmaktadır. Böylece enerji kaynakları ve siyasi nüfuz açısından dikkatlerini Kafkaslar ve Orta Asya bölgesine çevirmek isteyen ülkeler mutlaka Rusya ve Türkiye arasında gelişen ilişkileri hesaba katmak zorundadırlar.

2.6.1. Sovyet Sonrası Alanda Rusya'nın Dış Politikası: Güney Kafkasya'nın Yeri ve Rolü

Modern tarihçiler tarafından 20. yüzyılın en önemli olayı olarak kabul edilen Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Rusya'yı güvenlik ve dış politikası için yeni bir temel bulma ihtiyacıyla baş başa bırakmıştır. Bu, Türkiye de dahil olmak üzere komşu devletleri, eski SSCB cumhuriyetlerine, şimdiki Kafkasya ve Orta Asya'nın bağımsız devletlerine karşı tutumlarını yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır (Ogan, 2009, 62).

Türkiye ve Rusya, ortak jeopolitik zorluklar nedeniyle yüzyıllardır doğal rakip konumunda olmuştur. Bu durum, Karadeniz, Balkanlar ve Kafkaslar'da birçok büyük savaş ve sayısız küçük çatışmalarla sonuçlanan kaçınılmaz çelişkilere yol açmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesini takip eden dönemde Güney Kafkasya'daki durum Rusya-Türkiye ilişkileri açısından özel önemini yeniden kazanmıştır. Her iki ülke de birbirini bölgedeki çıkarlarına ve varlığına tehdit olarak algılamışlardır. Karşılıklı güvensizlik, Moskova ve Ankara'nın Rusya-Türkiye diyalogunu yapıcı bir şekilde geliştirmesini engellemiştir.

Güney Kafkasya, SSCB'nin çöküşünün ve sonuçlarının en açık şekilde yansıtıldığı bir bölgedir. Bu bölge, Sovyet sonrası alanın diğer alt bölgelerinden farklı olarak, Batı ideolojisinin ilkelerini demokrasi, ticaret, ifade özgürlüğü, yani yeni bir sivil toplumun oluşumu ilkelerine dayanan ekonomik ve sosyal ilişkilerdeki yeni eğilimleri açıkça yansıtmaktadır (Belonogov, 2014, 1184).

Derin jeopolitik değişimlerin yaşandığı bu çalkantılı dönemde ve kurulu dünya düzenindeki değişim bağlamında Güney Kafkasya da dünya merkezlerinin uğrunda mücadele ettiği önemli bölgelerden biri haline gelmiştir. Ayrıca, büyük petrol ve gaz rezervleri nedeniyle Güney Kafkasya daha önemli bir konuma gelmiştir.

Rusya'nın Güney Kafkasya devletlerine yönelik politikası önemli farklılıklarla karakterize edilmektedir. Rusya Federasyonu'nun bölgedeki stratejik müttefiki, askeri-politik, askeri-teknik ve ekonomik işbirliğinin üst düzeyde olduğu Ermenistan'dır. 1995'ten beri ortak bir hava savunma sistemi bulunan 102. Rus askeri üssü Ermenistan'da bulunmaktadır (Asker, 2012, 95-96). Rus-Ermeni ortak kuvvetleri, Ermeni-Türk ve Ermeni-İran sınırlarını ve Ermenistan hava sahasını ortak bir şekilde korumaktadır. Rusya'nın Ermenistan ile özel ilişkisi baskıcı olsa da, Rusya Ermenistan için önemli bir silah tedarikçisi olmaya devam etmektedir. Ermenistan BDT, KGAÖ ve EAEU üyesidir. Böylece Rusya, Ermenistan ile yüksek düzeyde bir müttefik etkileşimi sağlamaktadır. Bu

etkileşimin asıl amacı, Ermenistan ile Batı arasında herhangi bir yakınlaşmayı önlemektir. Ermenistan, Güney Kafkasya'da stratejik bir rol oynamaktadır ve Sovyet sonrası Avrasya'nın Türkçe konuşan dünyasında (Azerbaycan, Orta Asya Türkçesi konuşan devletler) Türk etkisinin yayılmasını önlemek açısından Rusya için bir platformdur konumundadır. Ermenistan için Rusya ile ilişkilerini korumak her şeyden önce güvenlik açısından gereklidir. Rusya Dışişleri Bakanı S. Lavrov'a göre, "Ermenistan, Rusya ile ilişkileri her yönde geliştirmenin hiçbir şekilde anlamsız olmadığını ve bunun kendisi için kazançlı ve faydalı bir politika olduğunu göstermektedir" (MİD RU, 8 Mart 2022).

Azerbaycan da bölgede Rusya'nın stratejik ortağıdır. Rusya, ülkeyi KGAÖ ve EAEU'nun entegrasyon projelerine dahil etmeye çalışmaktadır. İlk bakışta Kafkasya bölgesindeki Rusya'nın stratejisinin hem Ermenistan hem de Azerbaycan ile iyi ilişkiler sürdürmek ve ateşkese uymak olduğu görülmektedir. Rusya hükümeti, amacının Ermenistan ile Azerbaycan arasında hassas bir denge kurmak olduğunu iddia etmektedir. Rusya bölgede dengeleyici gibi görünse de, asıl amacı her iki devleti kendi siyasi nüfuzu altında yönlendirmek olduğu açık gerçektir.

Petrol zengini Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en güçlü ve en büyük nüfusa sahip ülkesidir. Göreceli serveti ve Türkiye ile özel ilişkisi, ona Rusya Federasyonu ile istikrarlı bir ilişki içeren dengeli ve çok vektörlü bir dış politika izleme özgürlüğü vermektedir. Gabala'daki erken uyarı radar istasyonunun Rusya tarafından kiralanmasına ilişkin anlaşmanın yenilenmesinin başarısız olmasının ardından, Azerbaycan'dan Rus askeri tesisi çıkartılmıştır (Məmmədov, 26 Şubat 2022). İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Karabağ'da barış ve güvenliği sağlamak amacıyla Rusya'nın barış gücü askerleri gönderilmiştir.

Azerbaycan'ın Moskova ile kurduğu iyi ilişkileri Dağlık Karabağ sorununun çözümünde hayati bir unsur olmuştur. Bakü, büyük ölçekli modern Rus silahları satın alarak ordusunun modernizasyonuna büyük önem vermektedir. Azerbaycan, Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisinin seviyesini de göz önünde bulundurmaktadır. Dış politikasında Rusya ile müttefik ilişkilerini derinleştirmeye odaklanan Ermenistan'ın aksine Azerbaycan, hem Rusya hem de Batılı devletlerle ilişkiler kurarak dış politika ilkelerini dengelemeye çalışmıştır.

Rusya'nın Azerbaycan ile ilişkileri giderek gelişmekte, ancak ülke AB ve Türkiye ile ekonomik etkileşim alanlarını korumaktadır. Moskova, Bakü'yü ABD'nin aksine otoriter

siyasi geleneği nedeniyle eleştirememiştir. Azerbaycan Rusya tarafından tehdit edilmemiş, aksine Avrasya Ekonomik Birliği'nin son derece arzu edilen potansiyel bir üyesi olarak görülmüştür. Ancak bu ilişkilerin Azerbaycan için olumlu sonuç vermesi pek olası görülmemiştir. Azerbaycan'ın çıkarları, Rusya'nın bölgesel çıkarlarıyla katı bir uyumsuzluk politikasını dikte etmektedir.

Rusya'nın üçüncü Güney Kafkas devleti Gürcistan ile ilişkileri oldukça karmaşık olarak izlenmektedir. SSCB'nin çöküşünün ilk günlerinden itibaren, bu ilişkiler zorluklarla karşılaşmıştır. 2008'deki beş günlük savaştan sonra Gürcistan ile diplomatik ilişkilerin kopmasına kadar kötüleşmiştir. Abhazya, Gürcü-Güney Osetya ihtilafları, Abhazya ve Güney Osetya'nın Rusya tarafından Gürcistan'dan kopartılarak Ağustos 2008'de bağımsızlığının tanınması, Gürcistan'ın Rusya Federasyonu'nun etki alanına girmesine engel olmuştur (Yılmaz, 2010, 26-34).

Dış politikada, Gürcistan açıkça Batı yanlısı bir yol izlemiş, Avrupa-Atlantik yapılarına entegre olmaya ve Rusya'dan uzaklaşmaya çalışmıştır. Gürcistan'ın, Başkan M. Saakashvili (2004-2013) yönetimi altında açıkça ifade edilen Rus karşıtı tutumu, 2012'de Gürcistan'da yapılan parlamento seçimlerinden sonra değişikliğe uğramıştır. Kazanan Gürcü Rüyası koalisyonu, Batı yanlısı önceliğini korurken, ülke, yine de, öncelikle Rusya, İran ve Ermenistan ile ilişkilerin yoğunlaştırılması yoluyla dış politikasını düzeltmeye başlamıştır (Bezhanishvili, 2009, 20). Bununla birlikte, Gürcistan geleceği AB, ABD ve NATO lehine stratejik tercihlerini güçlendirmede görmeye devam etmektedir. Gürcistan, NATO ile işbirliği mekanizmaları oluşturmuş, 2014 yılında AB ile bir ortaklık anlaşması imzalamış ve 2017 yılında AB ile vizesiz bir rejimin getirilmesini sağlamıştır. Bu nedenle, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ulusal çıkarları, Gürcistan üzerinde nüfuz manivelaları aramaya ve ülkenin Abhazya ve Güney Osetya'daki konumunu güçlendirmeye ve korumaya odaklanmıştır. Azerbaycan ile iyi ilişkiler sürdürürken, Ermenistan ile müttefik ilişkileri güçlendirmek ve derinleştirmek yönünde faaliyet göstermektedir. Bu ortaklardan birinin kaybı, bölgedeki güç dengesini Rusya'ya karşı değiştirecektir.

2.6.2. Güney Kafkasya'da Rusya'nın Dış Politika Öncelikleri

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya, Güney Kafkasya'daki süreçlerde önemli bir rol oynamıştır ve hala bu önemli rolünü sürdürmektedir. Moskova, bölgeyi stratejik çıkarları

için önemli bir bölge olarak algılanmaktadır çünkü öncelikle Rusya'nın kendisinin bir Kafkas devleti olduğu bilincindedir. Ülkenin bu bölgesindeki hem açık hem de gizli çatışmaların çoğu, Sovyet Transkafkasya'nın eski cumhuriyetlerindeki çatışmalarla yakından ilişkilidir.

Kafkasya bölgesi tarihsel olarak istikrarsızlığını sürdürmektedir. Etnik rekabet ve durgun milliyetçilik, istikrarsızlığın önemli kaynakları olmaya devam etmektedir. Sadece Kuzey Kafkasya'da 40'tan fazla yaşayan dil ve 100'e yakın ayrı etnik topluluk bulunmaktadır. Sovyet sonrası göç kalıpları çeşitliliği azaltmış olsa da, Güney Kafkasya'nın tüm devletlerinde önemli azınlık nüfusları bulunmaktadır. Bölge, Sovyet sonrası çatışmanın yavaşlattığı bir süreç olan modernleşme ve kalkınmanın zorluklarıyla boğuşmaya devam etmektedir. Özellikle dışarıdan dayatılan jeopolitik rekabet tehlikeli bir kutuplaşma yaratmaktadır (Tetuev, 2006, 171-174).

Son dönemde, Batı literatüründe Güney Kafkasya'daki Rus politikasıyla ilgili bazı fikirler gelişmiştir. Bu odak genellikle üç konu üzerindedir (Nejshn, 2015);

- Sovyet sonrası alanda Batı ve Rusya arasındaki çatışma önemli çatışma alanlarından biri olarak Kafkasyanın konumu,

- Rus "revizyonizmi" ve Moskova'nın Güney Osetya ve Abhazya'yı desteklemekle Gürcistan'ın NATO umutlarını engellemedeki rolü,

- Ukrayna'nın Batı yönlü siyasetine karşı Rusya'nın agresif siyaseti, "Kırım senaryosu".

Bu yaklaşım, Soğuk Savaş söylemlerine atıfta bulunmanın yanı sıra, siyasi durumu büyük ölçüde basitleştirmekte ve Rusya Federasyonu'nun Kafkasya'daki politikası gibi önemli bir konuyu ele alma konusunda tam bir resim sunmamaktadır. İlk olarak, Kafkasya'nın konumu hakkında konuşurken, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki tüm dönem boyunca bölgenin konumunun değişmediği akılda tutulmalıdır. Sovyet sonrası yılların başlarında, Rusya, Güney Osetya (1992), Abhazya (1993-1994), Dağlık Karabağ'da (1994) silahlı çatışmalar sırasında ateşkes sağlanmasında ve Gürcüler arası iç savaşın sona ermesinde ve Gürcistan topraklarında barışı koruma operasyonlarının sağlanmasında bir destekçi olarak göstermeye çalışmaktadır. Ancak tarihi gerçeklik Rusya'nın bu çatışmalardan kendi iç ve dış politika önceliklerini gerçekleştirmek amacıyla kullanmasıdır. Kafkasya'nın sıcak noktalarında savaşı tetikleyen de, kendi çıkarları çerçevesinde barış sürecinin siyasi ve yasal biçimlerini oluşturan da Rusya'nın kendisi olmuştur (Nejshn, 2015, 12). Bu çerçevede Güney Osetya ile ilgili 1992 Dagomys

anlaşmaları ve Abhazya ile ilgili 1994 Moskova anlaşmaları, Dağlık Karabağ ihtilafında ateşkese ilişkin 1994 Anlaşması imzalanmıştır. Moskova'nın Transkafkasya çatışmalarının çözümünde ana arabulucu olarak rolü hem Batı hem de uluslararası kuruluşlar tarafından bölgesel politik güç olarak kabul edilmiştir. Rus hükümetinin ne etno-politik çatışmalara ne de Güney Kafkasya'daki devletlerine, halklarına evrensel bir yaklaşımı yoktur. Her Kafkas ülkesi ve her çatışma durumu için özel bir algoritma seçilmektedir (Oran, 1996, 359).

Rusya, Kafkasya'da bölgeyi Rusya'nın tarihinin ve kaderinin ayrılmaz bir parçası ve çağdaş jeostratejik çıkarlarının bir nesnesi olarak gören tarihi geleneklere uygun, iddialı bir bölgesel politika izlemektedir. Bu arada, bölgede önemli bir oyuncu olarak uzun süredir devam eden rolü, algılarını ve önceliklerini şekillendirmeye devam etmektedir. Rusya Federasyonu'nun Kafkasya'daki hedefleri, her iki tarafın da önemli çıkarlarının olduğu bir bölgede güvenlik açısından Batı toplumunu karşısına almıştır. Bu hedefleri yönetmek önemli bir güvenlik sorunu haline gelmiştir. Rusya, Kafkasya'yı her zaman ülkenin ulusal güvenliği için kritik stratejik öneme sahip hayati çıkarlar bölgesi olarak görmüştür, ancak Sovyet sonrası dönemin ilk yıllarında bu öncelikler ikinci plana itilmişlerdir.

1994'te petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyumun Hazar Havzasında hidrokarbon rezervleri geliştirmek için Azerbaycan ile anlaşma imzalamasıyla bölgenin, özellikle Azerbaycan'ın konumu değişmiştir (Aras, 2016, 43). ABD'nin bölgeye ilgisi 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra artmıştır. Kafkasya, Teröre Karşı Küresel Savaş için önemli bir bölge haline gelmiştir. Vladimir Putin'in 2000'den sonra Rus politikasını şekillendirmesi, Çeçen ayrılıkçılığını ezmek için yeni bir savaş yürütmesi ve Rusya'nın gücünü ve nüfuzunu geri kazanmaya adanmış olmasıyla, Kafkasya bölgesi yeniden geleneksel olarak Rusya güvenlik çıkarları alanında yerini almıştır (Vostrikov, 1999, 78). Enerji güvenliği rekabetin önemli bir itici gücü olmuştur. Hazar bölgesinin bir enerji üreticisi olarak önemi ve Kafkasya'nın hidrokarbonların Batı pazarlarına geçişi için bir koridor olarak statüsü, onları jeopolitik rekabetin odağı haline getirmiştir. Rus politik çevrelerde yaygın olan bir akıma göre, 1990'ların ortalarından beri ABD politikası sürekli olarak "Kafkas-Hazar bölgesinin enerji rezervlerinin kontrolünü ele geçirmeye" çalışmıştır (Panin, 2006, 59). Washington, Hazar kaynaklarına erişimin genişletilmesinin herkesin yararına çalıştığını ve hiçbir şekilde ruhen Rus karşıtı olmadığını öne sürerek bu

yoruma katılmamaktadır. ABD Enerji Enformasyon İdaresi, yakın zamanda Hazar Denizi havzasını açık denizde doğal gaz üretimini genişletme potansiyeli olan giderek daha önemli bir küresel enerji üretimi kaynağı" olarak tanımlamıştır (Rumer vd., 19 Ekim 2023).

Rusya Federasyonu, SSCB'den Hazar Denizi'nin hidrokarbon rezervlerine erişim konusunda pratik bir tekel devralmış, ancak bu bölge üzerindeki kontrolü sırasında bazı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 2006 yılında hizmete giren Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Azerbaycan ve Gürcistan'ı Batı'ya yakından bağlayan bir ekonomik bağ olarak görülmüştür. 2009'da Rusya ile Ukrayna arasında gaz fiyatları konusunda çıkan ve kışın ortasında Avrupalı müşterilere yapılan arzın geçici olarak kesilmesine yol açan bir anlaşmazlık, çeşitlendirme çağrılarını güçlendirmiştir. Hazar bölgesi şu anda Avrupa Birliği tarafından doğal gaz arzı için (Norveç, Rusya ve Afrika'dan sonra) "dördüncü eksen" olarak görülmektedir ve kıtanın ihtiyaçlarının yüzde 20'sini karşılama potansiyeline sahiptir.

Hazar Havzası'ndan Avrupa pazarlarına doğal gazın taşınması için Güney Koridoru oluşturma konusundaki zorlu girişim, Azerbaycan'daki Şah Deniz doğalgaz sahasının ikinci etabından Trans Anadolu Boru Hattı'nın (TANAP) inşası sonuçlanmıştır. İtalya ve ötesine ulaşan yeni Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile bağlantı kurmak için Yunanistan ve Arnavutluk üzerinden transit geçiş ile Güney Kafkasya üzerinden mevcut bir boru hattını kullanmak ülkeye büyük imkanlar açmaktadır. Proje iddialı orijinal Avrupa Nabucco projesinin oldukça sadeleştirilmiş bir versiyonu olsa da, Rusya için hala bir meydan okuma olmaya devam etmektedir. Moskova'nın Rusya ve Hazar Havzası'ndan Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Avrupa pazarlarına doğal gaz ulaştırmak için tasarlanan Güney Akımı projesi, Ukrayna kriziyle bağlantılı olarak Bulgaristan ve AB arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Aralık 2014'te iptal edilmiştir. Bunun yerini, Türkiye üzerinden Yunanistan'a doğal gaz gönderecek ve yine potansiyel olarak Ukrayna'yı bir transit ülke olmaktan çıkaracak daha mütevazı bir seçenek almıştır (Mehdiyev, 2018, 241-245). Rusya, Batı'nın alternatif transit altyapı inşa ederek gaz arzını güvence altına alma girişimlerini çıkarlarına bir meydan okuma olarak görmektedir. Böylece enerji sektöründe jeopolitik rekabet yoğun olmaya devam etmektedir.

Rusya'nın Güney Kafkasya'ya ilgisinin en önemli sebebinin jeopolitik çıkarlar oluşturmaktadır. Rusya, Güney Kafkasya'yı Kuzey Kafkasya ile Rusya'nın Krasnodar ve

Stavropol Topraklarını kapsayan tek bir varlık olarak görmektedir. Bölgedeki Rus karşıtı duyguların yoğunluğu, bu yoksullaşmış ve sosyal olarak sarsılmış bölge üzerindeki kontrolü sürdürmenin bedeliyle birleştiğinde, Rus sivil toplumu arasında geri çekilme çağrılarına yol açmış, ancak bu çağrılarının yönetici algıları üzerinde görünür bir etkisi olmamıştır. Rus seçkinleri Kafkasya'yı bir çevre bölgesi olarak değil, Karadeniz, Azak ve Hazar Denizlerini birbirine bağlayan ve daha geniş anlamda Avrupa dünyasını Orta Asya, İpek Yolu ve Güney ve Doğu Asya'ya bağlayan kritik bir Avrasya kara köprüsü olarak algılamaktadır (Nejshn, 2015, 13). Bölgedeki durum, Rusya'nın Orta Asya ve daha geniş Orta Doğu'ya nüfuz etme potansiyeli açısından kritik kabul edilmektedir. Kuzey Kafkasya'daki siyasi şiddet, Moskova'yı özellikle sosyal ve ekonomik eğilimlere ve istikrarsızlığın kuzeye yayılma potansiyeline karşı hassas kılmaktadır. Kafkasya, Rus dış ve güvenlik politikası için öncelikli bir bölgedir ve bölgedeki niyetleri nettir. Ancak Rusya'nın bunları etkili bir şekilde uygulayacak araçlara sahip olup olmadığı açık değildir.

Kafkasya, Rusya'nın çıkarlarının Batı'da hüküm süren bölgenin geleceği vizyonuyla bağdaşmayacak şekilde tanımlandığı bir çatlak olmaya devam etmektedir. Ukrayna çatışması da bu uyumsuzluğun boyutlarını göstermektedir. Rusya'nın bu bölgedeki çıkarlarının gerçekleşmesini sağlama potansiyeli sınırlıdır, ancak aynı zamanda küçümsenmemelidir. Ukrayna konusunda devam eden çatışmalar nedeniyle bölgesel işbirliği zeminleri tamamen yok edilirse, bu bölge tehlikeli jeopolitik ve jeostratejik durumların içine girebileceği unutulmamalıdır.

3. BÖLÜM: DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASININ GELİŞİM RETROSPEKTİFİ VE ETNOPOLİTİK KÖKENLERİ

3.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Retrospektifi ve Aşamaları

Modern haliyle Dağlık Karabağ çatışması, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarından itibaren radikal Ermeni milliyetçilerinin Karabağ bölgesini Azerbaycan'dan koparmaya yönelik planlı faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Çatışma, 1980'lerde SSCB halklarının tarihi geçmişinin birçok meselelerinin yeniden gözden geçirilmesine güçlü bir ivme kazandırmıştır. Ülkede siyasi iklimin ısınmasına neden olan perestroyka ve glastnost politikaları bağlamında uzun süredir bastırılan çatışma yeniden canlanmış, önemli ölçüde Kafkasyayı ve bir nebze de olsa Doğu Anadolu'yu etkilemiştir (Morozov, 2021, 68). Bu olaylardan en çok etkilenenler, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çevre bölgelerinde yaşayan barışçıl Azerbaycanlılar olmuştur. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesine yönelik toprak iddiası, binlerce insanın öldürülmesine, 1 milyona yakın sivilin yerinden edilmesine, yüzlerce tarihi yerleşim yerinin yıkılmasına, yerel halkın kültürel mirasının yok edilmesine neden olmuştur (Abdullayev, 2004, 3).

Dağlık Karabağ Çatışmasının uzun süre zarfında çözülmemiş olması ve hala önemini korumasının altında birçok tarihi, etnik, siyasi, ekonomik sebepler bulunmaktadır. Çatışmanın önemini, sebeplerini ve gerçek boyutlarını anlamak için öncelikle bölgenin taşıdığı önem değerlendirilmelidir. Bu kadar küçük bir alanın, Kafkasya bölgesinde uzun bir tarihsel süre boyunca, XIX-XXI yüzyıllar arasında tartışma nedeni, anlaşmazlık sebebi rolünü üstelenmesinin ve buna devam ediyor olmasının nedenleri sorgulanmalıdır. Çatışmanın kökenleri, sebepleri ile ilgili olan sorulara genellikle siyasi ve etnik yanlılık ve önyargı damgasını taşıyan cevaplar dizisi ile yanıtlar verilmektedir. Bunlar arasında, etnik sorunların her iki halkın tarihsel hafızasına etkisi ve genelde dış politik güçlerin doğrudan veya dolaylı olarak bu sorunların belirli aralıklarla yeniden büyümesi, bölgede yaşayan etnik gruplar arasında anlayışın, ihtilatın ve temasların olmamasından kaynaklanan güçlü etno-politik çelişkinin varlığı, toprak bütünlüğü ilkesine saygı ve halkların kendi kaderini tayin hakkı varsayımlarında ortaya çıkan uluslararası hukuk ilkelerinin paradoksu, bir devletin diğerine karşı saldırganlığı, esassız toprak talepleri, modern dünya siyasetinin önde gelen önemli oyuncularının neo-emperyalist faaliyetleri,

çatışmanın jeopolitik etkileri, siyasi ve ekonomik hedeflerine ulaşmak için çatışmayı başlatan etnik seçkinlerin ve klan gruplarının çıkarları vb. önemli fikirler nedenler arasında gösterilmektedir (Allahverdiev, 2009, 71).

Konuyla ilgili olan araştırma yaklaşımlarına ve etnopolitik önyargılara bağlı olarak, sorulan soruya verilen bu cevaplar listesi oldukça uzun bir şekilde devam ettirilmektedir. Bununla birlikte, bu tür soru ve cevapların önemi, Karabağ ihtilafının doğasının ve oluşumunun tanımının belirlenmesi ve gerçek zamanlı olarak çözülmesine yönelik beklentilerin değerlendirilmesini doğrudan etkilemektedir.

Politikacılar, sosyologlar, tarihçiler vd. bilim adamları tarafından ortaya konulan çatışmanın çeşitli yorumlarının sonucunda sorunun doğasının birkaç paradigmaya indirilebileceği belirtilmektedir. Bunlar bölgesel tarihsel, kültürel, etnopolitik, jeopolitik nedenlerin ortak sonuçları şeklinde yorumlanmaktadır. Konunun analizi yalnızca modern uluslararası siyasetin aktörlerinin son dönem jeopolitik çıkarları üzerinde yoğunlaşmamalı, son zamanların olay taslağıyla sınırlı kalmamalı, özellikle olayların tarihi arka planı gözardı edilmemelidir. Tüm bunların yanı sıra bölgenin iç jeopolitik durumu ve etnik bileşeninin karşılıklı etkileşimi dikkate alınmalıdır. Çatışmanın bu yönlerini göz önünde bulundurarak, çalışmanın bu bölümünün araştırma perspektifi, Dağlık Karabağ sorununun geriye dönük etnik sebepleri ve jeopolitik etkileri bağlamında ortak analizinin önemi belirginleşmektedir.

Böylece, jeopolitik ve etnopolitik açıdan değerlendirilebilecek bir araştırma paradigmasından bakış açısı bize Azerbaycan ve Ermeni etnik gruplarının zihinsel uyumsuzluğu mitolojisinden uzaklaşma ve Karabağ'daki baskın derin jeopolitik ilişkileri, etnopolitik tezahürleri belirlemeye odaklanma fırsatı vermektedir. Birkaç yüzyıldır bölgenin etnik gruplar arası bir çatışma alanına dönüştürülmesi ve Karabağ'ın özel bir etno-jeopolitik kavşak olarak nitelendirilmesi gibi nedenler, Sovyet sonrası alanda ilk ortaya çıkan ve en uzun süren Dağlık Karabağ ihtilafının temel nedenlerini büyük ölçüde açıklamaktadır.

Çatışmanın geçtiği tarihi arka planın değerlendirilmesi açısından belirli önemli aşamalar özellikle gözden geçirilmelidir. Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafının kökenleri, temel olarak aşağıdaki gibi karakterize ettiğimiz dört ana referans noktasına bağlanabilir:

- 1826-1828 arasında Rus-İran savaşı ve ondan sonraki dönem. İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kafkasya'ya ilk toplu Ermeni göçü dalgasının başladığı dönemde yaşanan tarihi olaylar sorunun etno-tarihsel açıdan yorumlanmasına yardımcı olmaktadır.
- 1918'den 1923'e kadar devam eden dönemdeki olaylar çatışmanın yeni ve daha kanlı boyutlara ulaştığı görülmektedir. Dönemin karışık siyasi olayları zemininde çatışmanın keskinleşmesi, sorunun kapsamlı bir etno-politik yorumunu gerektirmektedir. Sovyetler Birliği'nin oluşumundan çökmesine kadar geçen süre zarfında Ermeni tarafı Karabağ'a yönelik toprak iddialarını korumuş, hatta daha da güçlendirmiş, komünist ideoloji çerçevesinde bölgeyi Azerbaycan'ın yetkisinden çıkartmak için Azerbaycanlılara yönelik planlı göç politikaları uygulamış, güçlü propoganda çalışmaları sergilenmiş, Moskova'da olan üst yönetimle konuyla ilgili farklı şekillerde anlaşmalar yapmaya çalışmıştır.
- 1980'lerin sonu – 1990'ların başı, çatışmanın ana odak noktasının Azerbaycan nüfusuna karşı gerçekleştirilen etnik temizlenme, Azerbaycanlıların çeşitli yollarla bölgeden kovulması ve katledilmesi zemininde Dağlık Karabağın ve etrafındaki bölgelerin Azerbaycan'dan koparılması siyaseti, sorunun geniş etno-politik yorumlanmasını gerekli kılmaktadır.
- 2016'dan 2020 sonlarına kadar devam eden pozisyonların değiştirilmesi, toprakların geri alınması yönünde Azerbaycan tarafının iç ve dış politikasının değişim eğilimleri gözlemlenmiştir. Bölgenin gelecek siyasi ve sosyo-ekonomik gelişim yönlerinin belirlenmesi ve bölgesel perspektiflerin değerlendirmesi açısından Karabağın geri alınması sürecinin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen aşamaların her birinin derinden incelenmesi, çatışmayı tetikleyen etnik ve politik faktörlerin incelenmesi çalışma konusunun derinden anlaşılması, sorunun ortaya çıkışı, bugünkü durumu, bölgeye etkilerinin değerlendirilmesi açısından özel önem taşımaktadır.

3.1.1. Dağlık Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı

Eski zamanlardan 19. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu tarafından fethedilene kadar Dağlık Karabağ çeşitli Azerbaycan devletlerinin bir parçası konumundadır. Karabağ

bölgesi M.Ö. 4. yüzyıldan M.S. 8. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'ın Albanya devletinin, VIII-XII yüzyıllarda Saciler, Salariler, Ravvadiler, Selçuklu İmparatorluğu, Eldeniz (Atabeyler) devleti, Elhanlılar (Hulakiler) devletinin, 13-15. yüzyıllarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, 1501-1730'larda Azerbaycan Safevi devletinin bir parçası olmuştur. 1748 yılında Panahali Han bölgede Karabağ hanlığını kurmuş, Şuşa şehrini ve Şuşa kulesini inşaa ettirmiştir (Hüseynov, 2012, 6-12).

Tarihsel olarak, bu çatışmanın kökleri doğrudan Rus İmparatorluğu'nun sömürge politikası ile ilgilidir. Ermeniler ilk kez I. Petro'nun Hazar bölgesini işgali sırasında Rusya'ya bağlılıklarını gösterme fırsatı bulmuşlardır. Petro, Hıristiyan nüfusun güçlendirilmesini ve işgal altındaki topraklardaki Müslümanların sayısının azaltılmasını Rusya'nın konumunu güçlendirmenin iyi bir yolu olarak görmüş ve bu nedenle işgal altındaki Hazar topraklarına Ermenilerin yerleştirilmesine özel önem vermeye başlamıştır (Mahmudov - Şükürov, 2009, 138-139).

I. Petro'nun 1725'te ölümünden sonra, halefi I. Katerina da selefinin Ermenilerle ilgili politikasını sürdürdü ve 22 Şubat 1726'da Ermenilerle ilgili kararname yayınladı. Kararnamede Ermeni halkının yüce merhamete ve özel korumaya layık olduğu belirtilmişti (Kocharli, 2009, 21).

18. yüzyılın ikinci yarısında, II. Katerina döneminde, Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'da yeniden canlandırılmasıyla, İran ve Osmanlı sınırlarında Ermenileri toplamak ve bir Hristiyan devleti kurma projeleri başlatılmıştır. II. Katerina'dan sonra Rusya'da imparatorluk tahtına çıkan Pavel Güney Kafkasya'yı işgal politikasından vazgeçmesine rağmen, daha önceki Ermenileri koruma politikası onun hükümdarlığı döneminde de devam etmiştir. Böylece 1 Ekim 1797'de Pavel'in fermanıyla İran'dan olan Ermeni melikleri ve onlara bağlı olan iki bin kişilik Ermeni nüfusunun Rus vatandaşı olarak kabul edilmesine ve Kafkas hattına yerleştirilmesine karar verilmiştir. Bunu takiben, benzer bir kararnameyle Çar Azerbaycan'ın Kazah bölgesine de Ermeni melikleri ve onlara bağlı Ermenileri yerleşimlerine yardım edilmesi talimatını vermiştir (Kazımbəyli, 2018, 206-207). Bu ve benzeri kararnamelerle Ermeniler sadece Karabağ değil, civar bölgelere yerleştirilmişlerdir.

18. yüzyılın ortalarından itibaren bölge üç komşu siyasi güç Osmanlı, İran ve Rusya arasında çekişme ve strateji yolların yönetilmesi açısından önemli alana dönüşmüştür. Bölge bu tarihlerden itibaren Karabağ toprakları Rus İmparatorluğu için bir entrika

kaynağına dönüşmüştür. Kafkasya'da kendisini güçlendirmek ve bölgeyi tam olarak kontrol altına almak için Ermenileri müttefik olarak seçen çarlık hükümeti, Ermenilerin bu topraklara yeniden yerleştirilmesini teşvik etmiştir (Aslanlı, 2009, 12). Bu nedenle, o dönem siyasi ve askeri yükselme yaşayan Rusya'nın önündeki görev sadece bölgeyi fethetmek olmamış, aynı zamanda Kafkasya'yı ele almak siyasetinin bir parçasına dönüşmüştür. 1780'lerde, Kafkasya'daki Rus birliklerinin başkomutanı G.P. Potemkin, hayata geçirilmesi Karabağ ve İrevan ile başlayacak olan sözde bir "Büyük Albanya" yaratmak için bir proje yürütmüştür (Eliseeva, 2000, 2-8).

Rusya'daki Ermeni piskoposluğu başkanı İosif Argutinsky (Hovsen Argutyan), Osmanlı ve İran sınırlarının kavşağında bir Ermeni devleti kurmak için Rus hükümet yetkilileriyle görüşerek 1783'te "Ermeni-Rus Antlaşması" taslağını hazırlamıştır. 18 maddelik bu projeye göre Azerbaycan topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kurulacak ve bu devletin topraklarında asker bulundurma hakkı yalnızca Rusya'ya ait olacaktır. Bu planı uygulamak için G.A. Potemkin, 6 Nisan 1783'te Kafkas komutanı P.S. Potemkin'e gönderilen gizli bir emirde şunları yazmıştır: "Bu yeni eyaleti düzenlemek için her fırsatı değerlendirmelisiniz. Bu sayede diğer illerden Ermeniler buraya akın edecektir" (Hüseynli, 6 Şubat 2015, 7). Bu amaçların gerçekleştirilmesi için 1787'de yerel Hristiyan hükümdarları olan ve önceleri İran'dan getirilen Karabağ'ın küçük Ermeni melikleri, Gürcü Çarı II. İrakli ile birlikte Rus ordusunun desteğiyle ayrı bir paralı asker alayı bile örgütlemeyi başarmışlardır. Birleşik güçleri Gence'ye yaklaşmış, ancak 1787-1791 Rus-Osmanlı savaşının başlaması bu planların uygulanmasını durdurmuştur.

Rus destekli Hristiyan meliklerin iletişimi dönemin Karabağ hanı İbrahimhalil Han'dan, özellikle I. Argutinsky aracılığıyla gizli ve dikkatli bir şekilde yapılmaktaydı. Ancak Rus ajanı Y. Reinegs'in melik Abov'a gönderdiği "Rus birliklerinin yürüyüşü ve Ermeni krallığının restorasyonu sonucu İbrahimhalil Han'ın iktidardan yoksun bırakılması" hakkında bilgi veren bir mektup Karabağ hanının eline geçmiştir (Dədəyev vd., 2014, 37-43).

1783 baharında, Rus ordusunun Güney Kafkasya'ya doğru yürüdüğü haberi yayılmıştır. Bu yürüyüşün esas olarak Karabağ hanlığına yönelik olduğunu anlayan İbrahimhalil Han, aynı yılın 6 Nisan'ında P.S. Potemkin'e bir mektup göndererek, hanlığa yaklaşan tehdidi püskürtmek için siyasi manevralar yoluyla "Rus devletinin himayesine girmek" arzusunun dile getirmiştir. II. Katerina, İbrahimhalil Han ile sorunun çözümünü tamamen G.A.

Potemkin'e emanet etmiştir. 19 Mayıs 1783'te G.A. Potemkin, II. Katerina'ya yazdığı mektubunda uygun koşullar ortaya çıkar çıkmaz, İbrahimhalil Han'ı tahtan devirmek ve eyaletin yönetimini Hristiyan meliklere vermek gerektiğini bildirmiştir (Qasımlı, 2010, 6-7). Bu yolla bölgede Ermenilerin teslim edileceği bir Hristiyan devleti oluşturmak amaçlanmıştır.

24 Temmuz 1783'te imzalanan Georgievsk Antlaşması'na göre, Kartli-Kakheti İmparatorluğu'nun Rus himayesini kabul etmesi, Azerbaycan hanlıklarının siyasi durumunu daha da ağırlaştırmıştır. Rus himayesine geçen Gürcü kralı II. İrakli, Karabağ hanlığı topraklarındaki ayrılıkçı hareketler gösteren Hristiyan meliklerine desteğini yoğunlaştırmıştır. Gürcistan'daki Rus birliklerinin komutanı S. Burnashev ve II. İrakli'nin birleşik kuvvetleri, hızla Karabağ hanlığı üzerine yürüyüşe hazırlanmışlardır. Bu bağlamda Ermeni rahip I. Argutinsky, Prens Potemkin'e, Rus ordusunun Gence'ye ilerleyebilmesi halinde Ermeni krallarının onlara katılacağını ve birlikte sadece Karabağ'ı değil, Şuşa şehrini de ele geçirebileceklerini yazmıştır (Nəcəfli, 2003, 79-83). Karabağ'ı ele geçirmek isteyen Ermeni meliklerinin yanı sıra Gence ve İrevan topraklarını işgal planlarını destekleyen II. İrakli, Azerbaycan topraklarını bir bütün olarak Rusya tarafından ele geçirilmesi ve bu bölgelerinin yönetiminin de kendine verilmesi yönünde niyetlerini mektuplarında açıkça dile getirmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi 1787 yılında Rus-Osmanlı Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Rus birlikleri Kafkas hattına çağırılmış ve Azerbaycan'dan geri dönmek zorunda kalmışlardır. Eylül 1787'de, birleşik kuvvetlerin geri çekildiğini görünce Karabağ Han'ından korkan Hristiyan melikler onları takip etmek zorunda kalmıştır (Hüseynli, 6 Şubat 2015, 7). Böylece 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus İmparatorluğu, Ermeni misyonerlerin ve Karabağ'ın Hristiyan meliklerinin doğrudan yardımıyla, Karabağ hanlığı da dahil olmak üzere Azerbaycan hanlıklarını ele geçirme ve bölgede "Ermeni devleti" kurma yolundaki düzenledikleri projeyi henüz gerçekleştirememişlerdir. Ancak çarlık hükümeti Azerbaycan'da yerleşmeye çalışmaktan vazgeçmemiş ve bölgenin etnik yapısını değiştirmek için özel tedbirler almıştır.

18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başlarına kadar Rusya'nın Azerbaycan'daki işgal faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Gürcistan'ın Rusya'ya birleştirilmesinin ardından Azerbaycan'ın Çar-Balaken bölgesinin ve Gence hanlığının büyük zorluklarla işgali, hiç şüphesiz Karabağ hanlığının geleceğini belirlemiştir. Büyük bir imparatorluğa karşı koyamayan Karabağ hanı İbrahim, 14 Mayıs 1805'te imparatorluk birliklerinin komutanı

P. Sisianov ile Kurakçay anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre Karabağ hanlığı, Azerbaycan toprağı olarak Rusya'ya ilhak edilmiştir (Mahmudov - Şükürov, 2009, 366). Bu anlaşma, tarihsel açıdan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kanıtlayan en güvenilir belgedir. Çünkü belge Ermeni melikleri ile değil, Azerbaycan hanı ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanmıştır. Belgenin imzalanması 1805'te hanlığın iç siyasi özgürlüğünü koruması şartıyla Rus İmparatorluğu yönetimine geçmesini belirlemiştir. Ancak anlaşma Karabağ Han sülalesinin tüm üyelerinin Ruslar tarafından haince öldürülmesinin ardından 1822'de Karabağ hanlığı kaldırılması için temel belge olarak kullanılmıştır.

Ermeniler İran ve diğer bölgelerden Azerbaycan'a, öncelikle Karabağ'a yerleştirilmiştir. İskân sürecinin sonunda bölgedeki demografik durum değişmiş ve bölgedeki Ermenilerin suni şekilde çoğalmaları, 20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'a karşı toprak iddialarına ve işgal politikalarına yol açmıştır (Kazımov, 2005, 89-90).

Petro'nun 18. yüzyılın başlarında Hazar bölgesine yürüyüşü sırasında, Azerbaycan hanlıklarının topraklarındaki Ermeni unsurlarının sayısının artırılması konusu Rus sarayının odak noktalarından biri olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'ya yayılması sürecinde bölgenin Hristiyanlaştırılmasına özel bir önem verilmiştir. Güney Kafkasya'da Ermenilerle birlikte Hristiyan Gürcüler olmasına rağmen, Rusya, Azerbaycan hanlarına boyun eğdirmek ve Azerbaycan halkının Rus karşıtı protestolarını bastırmak için Ermenilere güvenmeyi daha uygun görmüştür. Zira Rus hükümeti Ermeniler arasında hem şahsiyetleri hem de ahlâkî nitelikleri itibariyle Müslümanlara karşı daha güçlü kin beslediklerini çok çabuk fark etmiştir (Süleymanov, 2008, 369). 19. yüzyılın başlarında (1804-1813 ve 1826-1828) İran ile Çarlık Rusyası arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarına göre, Azerbaycan'ın kuzeyi Rus İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir (Süleymanov, 2015, 29-30). 1828-1829 Rus-Türk Savaşı, Çarlık Rusyası ile Osmanlı arasında imzalanan Edirne Antlaşması (Adrianople) ile sona ermiştir. Böylece Çarlık Rusyası, İran'dan ve Osmanlı'dan korkması ve kuzeydeki Müslüman çoğunluğa güvenmemesi nedeniyle yavaş yavaş bir dizi Hristiyan millet (Rus, Alman, Ermeni, Polonya vb.) temsilcilerini gelecekte tampon bölge olarak kullanacağı Güney-Batı Azerbaycan'a doğal bir müttefik olarak yerleştirmeye başlamıştır.

3.1.1.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Etnik Kökleri

Dağlık Karabağ konusunda Ermeni-Azerbaycan ihtilafının tarihinden bahsederken, Ermenilerin Azerbaycan'a yerleşmesine dikkat etmek gerekmektedir. Ermenilerin İrevan bölgesi de dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarına ilk göç süreci, 1441'de Ermeni Katolikosluğunun Kilikya'dan Azerbaycan'ın Karakoyunlu devletinin Uçkilse (Eçmiadzin) topraklarına taşınılmasından sonra başlamıştır. Gregoryen Kilisesi'nin çeşitli yollarla Azerbaycan Türklerine ait toprakları ele geçirmesine ve zaman zaman buraya Ermenileri yerleştirmesine rağmen, uzun bir süre boyunca Ermeniler İrevan bölgesinde her zaman küçük bir azınlık olarak kalmıştır (Mahmudov, 2010, 375).

Tarihsel gerçekler ermenilerin bölgeye esaslı bir şekilde yerleştirilmesinin Rus İmparatorluğu'nun özel siyasi çıkarlarına hizmet ettiğini göstermektedir. Rus İmparatorluğu, Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmek ve gelecekteki işgal planlarını uygulamak için Türkmençay ve Edirne anlaşmalarının hükümlerine dayanarak İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Azerbaycan topraklarına toplu olarak yerleştirilmiştir. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi siyaseti, 18. yüzyılın başlarından beri Rus İmparatorluğu'nun Azerbaycan topraklarında bir Ermeni devleti kurma planlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. İran ve Osmanlı sınırlarında bir tampon Hristiyan bölge oluşturmak isteyen Rusya Ermenileri, esas olarak Azerbaycan'ın İrevan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına yerleştirilmiştir.

19. yüzyılda Rusya dahil tüm Doğu Avrupa'da yaşanan olaylar (Rusya-Osmanlı, Rusya-İran savaşları) Azerbaycan'ın bölgedeki kuzey komşusunun giderek zayıflamasına neden olmuştur. Rusya güney sınırında bir Müslüman ve Türk ülkesinin varlığından ciddi şekilde endişe duymuş ve bu nedenle kuzey Azerbaycan'a Ermenileri yerleştirme fikrini gerçeğe dönüştürmeye başlamıştır. Petro'nun Ermenilere güvenme stratejisinin rehberliğinde çarlık hükümetinin, İran ve Osmanlı Türkiye'sinden Ermenileri tehcir ettiğini belirtmek gerekir. Rus araştırmacı Shavrov, 1826-1828 Rus-İran savaşını takip eden iki yılda 40.000'den fazla İran Ermenisinin ve 84.600 Türk Ermenisinin Yelizavetpol ve İrevan vilayetlerinin en iyi topraklarına resmen yerleştirildiğini belirtmiştir. Araştırmacıya göre toplam sayısı 200.000'den çok daha fazla olan Ermeniler gayri resmi şekilde buraya yerleştirilmiştir (Hüseynli, 6 Şubat 2015, 7). Böylece, Çarlık Rusyası'nın neredeyse yüz yıl boyunca izlediği, 19. yüzyılın büyük bir kısmını ve Birinci Dünya Savaşı yılları da dahil olmak üzere 20. yüzyılın başlarını kapsayan iskân politikası

sonucunda bölgede Ermeni nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Böylece, 20. yüzyılın başlarında İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeniler Güney Kafkasya'ya ve Azerbaycan'ın farklı bölgelerine yerleştirilmiştir. Shavrov, yirminci yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşayan 1.3 milyon Ermeni'den 1 milyondan fazlasının yerel olmadığını, Rusya tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler olduğunu belirtmiştir (Kazımbəyli, 2018, 230-231).

19. yüzyılın başlarında, Güney Kafkasya'nın işgali sırasında, yeni işgal edilen topraklardaki Albanya kiliseleri, 1809'da Rus İmparatoru I. Aleksandr'ın bir kararnamesi ile Ermeni Katolikosluğu'na bağlı hale getirilmiş ve 1815'te Ermeni Katolikosluğu'nun terkinde Albanya Patrikhanesi kurulmuştur. 11 Mart 1836 tarihli tüzükle, Ganzasar Alban Kilisesi ve tarihi Alban topraklarında bulunan diğer kiliselerin temelinde Eçmiadzin Katolikosluğu'nun Karabağ ve Şamahı piskoposlukları kurulmuştur. Böylece, 11 Mart 1836 tarihli Tüzükle Ermeni Kilisesi'nin hakları bir miktar sınırlansa da, Alban Kilisesi'nin bağımsızlığına da son bir darbe indirmiş ve Alban Kilisesi'ni rakip olarak gören Ermeni Katolikosluğu Rusya hükümetinin eli ile Alban Kilisesini ortadan kaldırmıştır (Ələsgərov-Səmədov, 2020, 239-242). Ancak mesele bununla da kalmamış, Ermeni Katolikosluğu, Alban Kilise mirasını benimsemiş ve böylece üzerinde hak iddia etmek için Azerbaycan'a karşı dini-ideolojik ve siyasi mücadeleyi genişletmiştir (Əsədov, 25 Haziran 2009, 7). Bu tarihten itibaren Ermeni Katolikosluğu, Çarlık Rusyası ile birlikte hareket ederek, Azerbaycan halkına karşı toprak iddiaları ve etnik temizlemeye odaklanmıştır.

Ermenilerin Dağlık Karabağ ve İrevan bölgesine toplu yerleşimleri ve bu sürecin 19. yüzyıl boyunca devam etmesi, bölgedeki demografik durumu suni olarak Ermeniler lehine değiştirmiştir. Rusya'nın Ermeniler için yarattığı elverişli koşullar ve sağladığı kapsamlı destek ile Ermeniler bölgede güçlenmeyi başarmıştır. Böylece Rusya, Kuzey Azerbaycan topraklarında, Azerbaycan ile İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırda Ermenilerden oluşan bir tampon bölge oluşturmuş ve aynı zamanda eski Azerbaycan toprakları olan İrevan'da Ermeni toprak iddialarının zeminini hazırlamıştır. Kuzey Azerbaycan'ın işgali sırasında Ermenilerin çarlık ordusuna yaptıkları hizmetler karşılığında Rusya, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında, özellikle İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında "Ermeni vilayeti" adı verilen bir alan oluşturmuş ve bu topraklarda Ermeni devleti kurmayı amaçlamıştır (Dadaşov, 2020, 123-128). Böylece

Ermeniler, Çarlık Rusyası'nın himayesi ve yardımıyla Güney Kafkasya'da kendileri için yeni bir alan kurmuştur. Sonraki aşamada, Rus İmparatorluğu'nun İrevan bölgesinde uyguladığı iskân politikası, idari, ekonomik ve siyasi reformlar, bölgedeki Ermenilerin sayısını artırmaya, güçlendirmeye ve bölgeyi tamamen Ermenileştirmeye hizmet etmiştir. Çarlık, Ermenileri Azerbaycan ve Türkiye karşıtı politikalarını sürdürmek için bir araç olarak kullanmıştır. Dönemin arşiv belgeleri ve malzemelerinin analizi, Rus İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'da uyguladığı iskân politikasının ve idari reformların önceden hesaplandığını göstermektedir. Bu politika, Azerbaycan'ın en verimli topraklarının ele geçirilmesine neden olmuş ve Ermenilerin yanı sıra Gürcülerin de Azerbaycan'a karşı toprak iddialarının yolunu açmıştır (Hüseyinli, 6 Şubat 2015, 7).

Çarlık Rusyası'nın tam desteğiyle Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarında çılgın bir "Büyük Ermenistan" fikrini gerçekleştirmek için açık bir mücadeleye başlamışlardır. Bu fikrin ana bileşenlerinden biri İrevan bölgesindeki yerel Azerbaycanlı nüfusu yok etmek ve topraklarını tamamen ele geçirmektir. Birçok eserde Dağlık Karabağ sorunu, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki "tarihi düşmanlığın" bir tezahürü olarak yorumlanmaktadır. Sorunun gerçek siyasi, jeopolitik nedenleri dikkate alınmadan tüm meselenin iki halk arasındaki etnik çatışma olarak yorumlanması, çatışmanın çözülmemiş kalmasına ve daha da derinleşmesine yol açmıştır. Çatışmanın böyle bir ilkel yorumu, sayısız tarihsel olaylar tarafından doğrulanmış gibi görünmektedir. Bölgenin Hristiyan ve Müslüman nüfusu arasındaki karmaşık ilişkilerin tarihini hesaba katılmasa bile, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki etnik şiddetin tarihi en azından geçen yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.

1905-1906'da Kafkasya'daki devrimci hareketlere karşı koymak için çarlık hükümeti tarafından birçok çağdaş tarihçiye göre sözde "Ermeni-Türk katliamı" kışkırtılmıştır. Ancak bunun yanı sıra, çatışmanın ortaya çıkmasında ve bu doruklara tırmanmasında tarihsel düşmanlık tezi ile ilgili tarihsel anlatıların önemli bir rol oynadığını ve sonradan çözülmesini engellemeye devam ettiğini inkar etmek zordur.

1918-1920 yıllarında Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsız devletlerinin kısa süreli varlığı, Dağlık Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan gibi bölgeler üzerindeki toprak anlaşmazlıklarının yanı sıra, silahlı çatışmalar ve sivil nüfusa yönelik saldırılarla gölgelenmiştir. Bununla birlikte, ilkelcilerin yorumlarında "tarihsel düşmanlık"

paradigması, Sovyet milliyet politikasının ilkelerinin ve pratik uygulamasının etkisi altında oluşan çatışmanın ortaya çıkmasına neden olan en önemli siyasi ve sosyal ön koşulları görmezden gelmektedir. Resmi Sovyet ideolojisinin açıkça milliyetçilik karşıtlığına ve milliyetçi hareketlerin acımasızca bastırılmasına rağmen, Sovyet sistemi paradoksal bir şekilde ulus inşası süreçleri için oldukça fazla fırsat sağlamış ve böylece etnik çatışmalara katkıda bulunmuştur.

3.1.1.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Siyasi Kökenleri

Mevcut haliyle Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışması, Rusya İmparatorluğu'nun dağılması ve Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Güney Kafkasya'da meydana gelen büyük çaplı jeopolitik dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Karabağ, 28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne dahil olan vilayetlerden biri konumundadır (İsgändərov, 2018, 15-16). 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ulusal Konseyi İrevan'ı taviz olaak Ermenistan'a idari merkez şeklinde verdiğinde, Ermenilerin Karabağ'a yönelik iddialarının geri çekilmesi şartı ana taleplerden biri olmuştur (Nağı, 2009, 14). Bir süre sonra Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti liderleriyle yapılan anlaşmayı ihlal etmiş ve yine Karabağ'a karşı asılsız iddialarda bulunmuştur.

Bu dönemde Karabağ sorunu sadece Azerbaycan ve Ermenistan arasında değil, bölgede çıkarları olan diğer ülkeler arasında da tartışma konusuna dönüşmüştür. O andan itibaren ve 20. yüzyıl boyunca, Dağlık Karabağ çevresinde taraflar arasında alevlenen çatışma, bir çok evrelerden geçerek defalarca alevlenmiştir.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışma 20. yüzyılın başlarından itibaren yeniden alevlenmiştir. Mayıs 1918'den Kasım 1920'ye kadar süren aşamada bölgesel etnik sorunlar belirginleşmiştir. Yeni bağımsız devletlerin ulusal sınırları ile Rus İmparatorluğu'nun eski eyaletlerinin sınırları arasındaki tutarsızlıkların sonucunda Ermenistan'ın Azerbaycan'a toprak iddiaları artış göstermiştir. Temel olarak, iddia olunan topraklar Ermeni ve Azerbaycan nüfusun karışık ikamet ettiği sınır bölgelerinden oluşmaktadır. Bu bölgelerden en önemlisi, Rus İmparatorluğu'nun çöküşünün hemen öncesinde, Elizavetpol eyaletinin bir parçası olan ve dört ilçeyi Şuşa, Zengezur, Cevanşir

ve daha sonradan Cebrail olarak adlandırılacak olan Karyagin bölgelerini içeren Karabağ olmuştur.

Bölgesel çatışmanın en başından beri her iki taraf sorunu çözmek için kendi seçeneklerini sunmuşlardır. Azerbaycan hükümeti, devletler arasında sınırların belirlenmesinde ana kriter olarak tarihi ilkeyi ortaya koymuş olmasına rağmen, Ermeni tarafı 'Ermenilerin yaşadığı yerde Ermeni toprakları vardır' ilkesine göre hareket etmiştir (Kazımbəyli, 2018, 233). Tam da bu aşamada "Dağlık Karabağ" terimi siyasi önem kazanmaya başlamıştır. Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu burada kendi idari makamlarını oluşturarak Ermenistan'a katılmaya çalışmıştır.

Bu aşamada, büyük güçler çatışmanın çözümünde aktif rol almışlardır. Osmanlı İmparatorluğu tarafından temsil edilen Dörtlü İttifak ülkeleri ve İngiltere tarafından temsil edilen İtilaf ülkeleri çatışmanın çözülmesi yönünde kendi çıkarları doğrultusundan çalışmışlardır (Arzumanlı vd., 1995, 55-57).

Türk birliklerinin Ekim 1918'in başlarında Dağlık Karabağ'a girişi, Azerbaycan'ın bu bölge üzerinde bir miktar kontrol kurmasına izin vermiş, ancak olaylar Azerbaycan hükümetinin bölge üzerindeki yargı yetkisinin Ermeni nüfusu tarafından koşulsuz olarak tanınmasını sağlamamıştır. I. Dünya Savaşı'nda Dörtlü İttifak'ın yenilgisi, Ekim-Kasım aylarında Türk birliklerinin Güney Kafkasya'dan çekilmesine ve bölgenin ulusal devlet teşkilatı üzerindeki kontrolün İtilaf ülkelerinin eline geçmesine yol açmıştır (Abışov, 2007, 130-132).

Böylece, iki bağımsız cumhuriyet arasındaki toprak anlaşmazlıklarının çözümünde veya tırmanmasında belirleyici rol, Güney Kafkasya'da İngiliz hakimiyeti döneminin başlaması olduğu gözden kaçırılmamalıdır (Hasanoğlu - Süleymanlı, 2017, 59-60). İngiltere, Ocak 1919'da Karabağ'da Azerbaycan'ın yetkisi altında bir genel vali özel idaresi oluşturarak çatışma bölgesinin toprak izolasyonu için bir model ortaya koymuştur (Gözəlova, 2014, 4-6). İngilizlerin böyle bir karar alması, tam olarak Azerbaycan'a özel sempatiden ortaya çıkmamıştır. Bu durumun sebebi İngiliz komutanlığının İrevan ve Bakü arasındaki karayolu ve ekonomik bağlantıları çözmek ve düzenlemek için Karabağ'ın insani sorunlarının halledilmesinin önemini anlaması olmuştur (Camalova, 2020, 727-730). Karabağ teriminin yeniden kullanılması, Karabağ Hanlığı'nın 1822'de Çarlık Rusyası tarafından tasfiye edilmesinden sonra kaybettiği idari ve siyasi anlamını

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak 1919'da Karabağ Genel Valiliği'nin kurulmasıyla yeniden kazanmıştır.

İngilizlerin kararlı eylemleri, Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun siyasi ruh halini yükseltmiştir. Bu eylemler 22 Ağustos 1919'da Şuşa'da düzenlenen VII. Karabağ Ermenileri Kongresi kararlarına yansıyan belirli bir etkiye sahiptir. Kongre, 26 maddeden oluşan “Dağlık Karabağ Ermenileri ile Azerbaycan Hükümeti Arasında Geçici Anlaşma”yı kabul etmiştir. Bilhassa, Karabağ'da Şuşa, Cevanşir ve Cebrail ilçelerinin Ermenilerin yaşadığı dağlık kesim, Paris Barış Konferansı'nda bu sorun çözülene kadar geçici olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parçası olmayı kabul etmiştir (Mikaelyan, 1992, 323-326).

Karmaşık siyasi olayların devam ettiği 1918 yılında Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen en korkunç soykırımlardan biri Karabağ topraklarında yaşanmıştır. Bu dönemde Gence ilinin Zengezur, Şuşa, Cebrail ve Cavanşir ilçelerinde yerel halka yönelik toplu soykırımlar gerçekleştirilmiştir. 1918-1919 yıllarında Andranik önderliğindeki Ermeni çeteleri sadece Karabağ bölgesindeki 150 Azerbaycan köyünde binlerce insanı katletmiştir. Katliam ve çete baskınları sadece Dağlık Karabağ bölgesiyle sınırlı kalmamış, Azerbaycan'ın tüm bölgelerini içine almış ve haftalarca süren soykırım olarak tarihe yansımıştır (Aşırılı, 2011, 17). 1918'in Mart-Nisan aylarında Bakü, Şamahı, Mugan, Guba, Lenkeran'da binlerce Azerbaycanlı Ermeniler tarafından öldürülmüş ve on binlerce insan yurdundan sürülmüştür. Bu dönemde Bakü ve Şamahı'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen toplu soykırım eylemleri daha da korkunç bir hal almıştır. Bakü'de özel zulüm ve acımasızlıkla yaklaşık 30.000 kişi öldürülmüştür. Şamahı'nın 58 köyü harabeye çevrilmiş, 7 bin kişi öldürülmüş, Guba ilçesinde Müslümanların yaşadığı 122 köy yakılıp yıkılmıştır. Karabağ'ın dağlık bölgelerinde 150'den fazla köy harabe haline gelmiştir. Ermenilerin bu köylerde gerçekleştirdiği kırımlar, trajik boyutları nedeniyle dünya tarihinin en vahşi olaylardan biri olarak anılmaktadır. Ermeniler, Zengezur ilçesine bağlı 115 köyü aynı yöntemlerle vahşice yakıp yıkmış, Erivan vilayetinde 211, Kars'ta 92 köyü yağmalamış ve yakmıştır (Aşırılı, 2011, 18).

Osmanlı ve Azerbaycan askerleri tarafından kurulan Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü özgürleştirdiğinde, Ermeni çetelerinin Karabağ'da, özellikle Gence-Bakü yolu boyunca ve ardından Ekim ayında özellikle Şuşa'da Ermeni çetelerinin

katliamlarını engellemeyi başarmıştır. Ancak Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında 30 Ekim'de imzalanan Mondros Antlaşması'na göre Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ'ı ve ardından Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra Ermeniler bundan yararlanarak Karabağ'da yeniden katliamlar gerçekleştirmişlerdir (İsgəndərov, 2018, 32).

Bütün bunlar, Ermenilerin Azerbaycan'a yerleşmesinin, Azerbaycan halkının tarihi topraklarının bölünmesine, Azerbaycanlıların millet olarak yok edilmesine ve bağımsız devletin varlığının engellenmesine hizmet ettiğini bir kez daha teyit etmektedir. Ermeniler bu süreçte Rus hakimiyetinin kullandığı en acımasız araç olmuştur. Toplu sürgünlerin ve soykırım eylemlerinin tek amacı Güney Kafkasya'da güçlü bir Müslüman ve Türk devletinin kurulmasını engellemektir. Hem Gülistan hem de Türkmençay anlaşmaları bunu teyit etmektedir. Azerbaycan topraklarını etnik olarak bölme girişimleri, ülkenin siyasi ve coğrafi bölünmesine yol açmak üzerine kurulmuştur. Ne kadar acı verici görünse de, olayların analizi ve tarihsel kronoloji, bu planların bir kısmının gerçekleştirildiğini doğrulamaktadır. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da meydana gelen süreçlerin mantıksal sonucu, Sovyet hükümetinin kuruluşunun hemen öncesinde, Azerbaycan topraklarının büyük bir bölümünün Ermenilerin egemenliğine girmesine yol açmıştır. Meselenin garip yanı, bu bölgelerde Azerbaycanlıların henüz çoğunlukta olmasına rağmen ikili standartların olumsuz yönlerinden etkilenmesi yönündeki düşüncelerden oluşmaktadır. Bazı küresel ve bölgesel güçlerin çıkarları Güney Kafkasya'da bir Ermeni devletinin kurulmasını gerektirmiştir. Azerbaycan halkı bunun en kötü sonuçlarına katlanmak zorunda kalmıştır.

1920'lerin sonlarında Ermenistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra Ermeniler, yüzyıllardır hayalini kurdukları Ermeni devletini kurma ve komşularına karşı toprak iddiasında bulunma politikası izlemişlerdir. 70 yıllık Sovyet yönetimi boyunca Azerbaycan toprakları pahasına topraklarını genişleten Ermenilerin iddiaları giderek artmıştır. Moskova'da devlet yönetiminin farklı alanlarına yerleşen Ermeni lobisi güçlenirken, devlet düzeyinde Azerbaycanlılara yönelik bir sürgün politikası uygulanmıştır. 1920'de Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine sahip olan Ermeniler, 1921'de Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a ilhak etmek istemişlerdir (İbrahimova, 2019, 6-8). Azerbaycan'ın önemli sosyo-politik figürü Nariman Narimanov'un ilkeli konumu Ermenilerin planlarını alt üst etmiştir. Ancak Nerimanov 1922 sonunda Moskova'ya gittikten sonra Temmuz 1923'te Ermeniler Dağlık Karabağ'a özerklik istemeye

başarmışlardır (Abdullayev, 2004, 10). Ancak Dağlık Karabağ'ı özerk olarak değil, tam olarak kontrol etme iddialarından vazgeçmemişler ve konuyu defalarca parti gündemine getirmişlerdir.

Sovyet Hükümetinin yönetimi, zaman zaman seleflerinin iradesine bağlı kalarak, Ermenileri mazlum ve yoksul bir halk olarak sunmuş, Ermenistan'ın dirilişine, ekonomik ve siyasi gelişimine ciddi destek vermiş ve Azerbaycan topraklarının bu cumhuriyetle birleştirilmesi için çaba sarf etmiştir. Bu, hem Lenin hem de Stalin yıllarında Güney Kafkasya'daki ana Sovyet politikasından birini göstermektedir. O dönemde Azerbaycanlı personelin yüksek mevkilere atanmasının çok ender olması, halkın önde gelen aydınlarına karşı terör eylemleri ve baskılar yapılması tesadüf değildir. 1930'larda Azerbaycan aydınlarının, bilim adamlarının ve politikacılarının "vatan haini" adı altında öldürülmesi, sürgün edilmesi ve yapılan benzeri haksızlıklar, bu politikaların hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Halklara özgürlük ve beraberlik vaat eden SSCB'nin ilan ettiği ilkelere aykırı olarak Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık politikası izlemiş ve zaman zaman bu halkın gen havuzunu yok etmeye çalışmıştır. Sovyet İmparatorluğu'nun "böl ve yönet" politikası, her şeyden önce Azerbaycan için daha trajik ve daha ciddi sonuçlara yol açmıştır. İlginçtir ki, hem o zaman hem daha sonra Azerbaycan, Kafkasya'da SSCB'nin ekonomik kalkınmasında önemli etkisi olan ve temellerinin güçlendirilmesine daha büyük katkılarda bulunan bir cumhuriyet olmuştur. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının zenginliği ve iş gücü potansiyelinin genişliği burada önemli etkenlerden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda Bakü petrolünün Sovyet Ordusunun II. Dünya Savaşı'nda faşizme karşı kazandığı zaferde kilit bir rol oynadığını söylemek yeterlidir. Çünkü o dönemde üretilen yakıtın %70'inden fazlası Azerbaycan'da üretilmekteydi. Savaşın sona ermesinden sonra, Kasım 1945'te Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin ilk sekreteri G. Arutyunov, Stalin'e hitaben, Dağlık Karabağ'ın Ermeni SSC ile sınırı olduğu ve iddiaya göre ekonomisiyle yakından bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, Ermenistan SSC'ye ilhak edilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Azerbaycan SSC liderliğine yanıt vermesi için bir mektup göndermiştir. Dağlık Karabağ'ın tarihi ve kadim toprakları hakkında detaylı bilgi veren Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Mircafer Bagirov, mektubunun sonunda, Azerbaycan'ın Şuşa bölgesi istisna olmakla beraber teklife itiraz etmediğini bildirmiş, fakat bunun karşılığında Ermenistan SSC,

Gürcistan SSC ve Dağıstan SSC'nin Azerbaycanlıların yaşadığı tüm bölgeleri de aynı şekilde Azerbaycan'a birleştirilmesini teklif etmiştir (Mirişli, 29 Ağustos - 4 Eylül 2023, 7). Bu durumda eğer Ermenilerin yaşadığı her bir bölgenin Ermenistan'a verilmesi gerekliyse, aynı şekilde de tarihsel olarak Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan topraklar da Azerbaycan'a iade edilmelidir. Bu durumda Ermenilerin, Ermenistan'da ve özellikle Azerbaycan'a komşu bölgelerde yaşayan Azerbaycanlıları kovmak için başka bir hileye başvurmaları beklenir (Abdullayev, 2004, 11-12). Mugan-Mil ovalarında Azerbaycan'ın pamuk yetiştiren bölgelerine insan gücü sağlama bahanesiyle, Azerbaycanlıları Ermenistan'dan kovulması ve onların yerine yurtdışından Ermenileri yerleştirmeyi teklif edilmiş ve kabul görmüştür. Sonuç olarak, 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu, "Kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSR'nin Kür-Araz ovasına yerleştirilmesi hakkında" 4083 sayılı Kararı kabul etmiştir (Azadi, 31 Ocak 2023, 6). Şahsen, Stalin tarafından imzalanan ve herhangi bir giriş yapılmadan doğrudan karardan başlayan bu belge, içeriğinden de anlaşılacağı gibi aceleyle hazırlanmıştır.

10 Mart 1948'de SSCB Bakanlar Kurulu'nun bu karara ek olarak ikinci bir karar daha almak zorunda kalması tesadüf değildir. 23 Aralık 1947 tarihli karara ek bir not ilave edilmiştir. Stalin tarafından imzalanan bu ikinci karar, Azerbaycanlıların yeniden yerleştirilmesi için bir eylem planı içermektedir (Səlimov, 2020, 23-26). 23 Aralık 1947 tarihli kararın ilk paragrafında, 1948-1950 yıllarında Ermenistan SSC'de yaşayan yüz binlerce kollektif çiftçinin ve diğer Azerbaycanlıların "gönüllü olarak" Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına yerleştirildiği belirtilmiştir (Tagizade, 2018, 195). Tabi ki, gönüllülük persibi uygulanmamış, yerel nüfus kendi topraklarından kurak ve verimsiz topraklara göç etmeye zorlanmıştır.

1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermeni SSC'ye ilhak edilmesi konusu Kremlin'in kendisinde ve Politbüro'da bile tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. Ermeniler, hamilerinin yardımıyla Azerbaycan topraklarını Ermenistan'a ilhak etme çabalarını sürdürmüştür. Mayıs 1969'da Ermenistan Yüksek Sovyeti, Kazah bölgesine bağlı ve diğer bazı bölgelerdeki köyleri ilhak etmeye karar vermiştir (Qasımlı, 2016, 78). Bu karar SSCB Yüksek Sovyeti tarafından da onaylanmıştır. Ancak Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreteri olarak seçilmesi bu kararın uygulanmasına izin vermemiştir.

SSCB gibi devasa bir ülkede, yasama organının kararını uygulamamanın ne demek olduğunu anlamak zor değildir ancak Haydar Aliyev, halkının ulusal çıkarları için büyük bir risk almış ve Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a ilhakını engellemiştir. Haydar Aliyev'in Moskova'ya çağrılmasının ardından 1986'da Azerbaycan yönetiminin ihmali nedeniyle bu kararda öngörülen bazı topraklar Ermenistan'a ilhak edilmiştir.

Son iki yüz yıldır bölgede yaşanan karmaşık siyasi süreçlerin bir sonucu olarak Azerbaycanlılar zorla yerinden edilmiş, etnik temizlenmiş ve anavatanlarından sürülmüştür. Ermeniler planlarını adım adım hayata geçirmiştir. Başlangıçta, Azerbaycan topraklarını, yani eski İrevan hanlığı topraklarını ele geçirerek küçük bir Ermenistan Cumhuriyeti (9.7 bin km²) kurmuşlar ve topraklarını kademeli olarak 29.8 bin km²'ye kadar genişletmişlerdir (İsgönderli, 2012, 89).

1980'li yılların sonlarından itibaren Ermeniler, Azerbaycan'a karşı açık bir düşmanlık politikası izlemeye başlamışlardır. Karabağ'da Azerbaycanlıların sebepsiz yere öldürülmeye başlanması, Tophana ormanının Ermeniler tarafından tahrip edilmesiyle çatışmanın tırmanması ve ardından askeri operasyonların başlanması sorunun ciddiyetini bir kez daha göstermiştir. Çatışmanın coğrafyası her geçen gün genişleyerek ilerlemiştir. 1989'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ'ın hiçbir yasal dayanağı olmaksızın bu ülkeye ilhak edilmesine ilişkin bir karar almıştır (Paşayeva vd., 2013, 89-93). Bu aslında Azerbaycan topraklarının ilhaki anlamına gelmektedir. Ermeniler zaten mücadele taktiklerini askeri saldırganlık düzeyine kaydırmışlardır ve bu bağlamda Azerbaycan'daki kitlesel protestolar olayların gidişatını değiştirememiştir.

Eski SSCB'nin farklı cumhuriyetlerinde tarih biliminin ve kitle bilincinin gelişmesinde de önemli özelliklerin olduğu açıkça bilinmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan örneğinde, bu özgünlük her şeyden önce etno-politik bir çatışmanın varlığının tarihsel köklerine işaret etmektedir (Allahverdiev, 2009, 73). Azerbaycan ve Ermenistan, bağımsızlık yollarının büyük ölçüde komünizme veya imparatorluğa karşı mücadele ile değil, Karabağ ihtilafı tarafından başlatılmasıyla eski Sovyetler Birliği'nden çıkan ülkelerden farklı olmuştur. Böylece, komünizme veya imparatorluğa karşı belirli bir döneme kadar içlerinde verilen mücadele, aslında karşılıklı bölgesel etnik çatışmanın periferik seyri içinde yer almıştır. Tüm bunların yanı sıra, bu bölgesel çatışmanın Rus İmparatorluk düşünce sisteminin derinden düşünülmüş yeni bir ürünü olduğu da unutulmamalıdır. Her iki cumhuriyetteki ulusal hareketin liderleri, Moskova ile karşı

karşıya geldiklerinde, SSCB çerçevesinde toprak çatışmasına kesin olarak bir çözüm aramışlardır. Sonuç olarak, ana çelişki odağı İrevan-Moskova veya Bakü-Moskova ekseninde değil, İrevan-Bakü ekseninde ilerlemiştir. Nihayetinde, SSCB'nin çöküşünün öncesinde bağımsızlık mücadelesi, Ermenistan ve Azerbaycan'da bilinçli bir ulusal görev olarak gerçekleştirilmemiştir ve büyük ölçüde Dağlık Karabağ'daki çatışmanın sonucunda ortaya çıkan kaçınılmaz tarihi gerçekliktir (Qasımlı, 2016, 68). Güney Kafkasya'da yeni bağımsız devletlerin oluşumu özellikle dramatik şekilde gerçekleşmiştir. 1980-1990'larda bölgede var olan ve artık müttefik merkezin kapsamına girmeyen etnik gruplar arası çatışmalar büyük çaplı ve şiddetli savaşlarla sonuçlanmıştır. Çatışmaların periyodik şiddetlenmesi, Rusya'nın barışı koruma birliklerinin Abhazya, Güney Osetya gibi bölgelerde güçlenmesine, Karabağ bölgesine yeniden nüfuz etmesine olanaklar yaratmıştır. Böylece çatışmaların devam ettiği süre boyunca bölgedeki dış siyasi güçler, özellikle Rusya için açık ve korumasız alan olmaya devam etmektedir.

3.1.2. Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994)

Karabağ Savaşı, Ermenistan Cumhuriyeti ve Karabağ'daki etnik Ermeniler ile Azerbaycan arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneybatısındaki Karabağ bölgesi için 1980'lerin sonundan Mayıs 1994'e kadar olan etnik ve toprak çatışmasıdır. SSCB'de ciddi değişiklikler olacağını hisseden Ermeniler, çatışmayı yeniden alevlendirmek için bir dizi önemli ve sistematik hazırlıklara başlamıştır. 1984-1985 yıllarında Güney Kafkasya tarihini tahrif eden bazı makaleler ve kitaplar yayımlanmış, konferanslar düzenlenmiştir. Ermeniler, propaganda çalışmalarını genişleterek, Güney Kafkasya'nın yanı sıra bir dizi bölgenin yerlisi oldukları iddialarını haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Bazı Ermeni örgütleri 1985'te sözde "soykırım"ın 70. yıl dönümünü "Ermeni sorunu"na dikkat çekmek için anmaya başlamışlardır. Bu etkinliklere yabancı konuklar davet edilmiş, yabancı gazetelere makaleler gönderilmiş, yurtdışındaki Ermenilerin maddi ve manevi destekleri ortak çabaları güçlendirmiştir. Gorbaçov'un 1985'te iktidara gelmesi, Ermeni yanlısı siyasetin destek bulmasına yola açmış ve Ermeni saldırganlığı için geniş fırsatlar yaratmıştır (Guliyeva, 2015, 818-820).

1987 yılının ikinci yarısından itibaren Azerbaycanlılar Ermenistan'da ve Dağlık Karabağ'da baskıya maruz kalmış ve zorla göç ettirilmiştir. Bu süreç yerel Ermeni yürütme ve milis organları, bazen de gayri resmi silahlı gruplar tarafından yürütülmüştür

(Ekici, 2022, 135). Direnmeye çalışan siviller dövülmüş veya öldürülmüştür. Sürekli ölüm tehlikesi içinde olan Azerbaycanlılar, yavaş yavaş anavatanlarını terk ederek Azerbaycan'a sığınmışlardır. 4.000 mülteci den oluşan ilk büyük grup 1988'in başlarında Ermenistan'ın Gugark bölgesinden gelmiştir (Nağı, 2009, 23). Bu, Ermeni liderliğinin izlediği etnik temizleme politikasının başlangıcını oluşturmaktadır.

Ermenilerin Azerbaycanlı nüfusa karşı uyguladığı etnik temizleme politikası 1918-1920 yılları arası ve sonrasında Ermenistan'a bırakılan Azerbaycan'ın tarihi topraklarından başlamıştır. Ermeniler etnik temizleme ile birlikte ilk siyasi adımlarını da atmışlardır. 1988 yılının Ocak-Şubat aylarında Hankendi ve Erivan'da Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasını talep eden mitingler başlamıştır (Hasanov, 2018, 453). 13 Şubat 1988'de Hankendi'nin merkezinde Lenin Meydanı'nda Ermenilerin ilk mitingi düzenlenmiştir. 20 Şubat'ta Dağlık Karabağ Özerk yönetimi, Azerbaycan yönetimine bölgenin Ermenistan'a devredilmesi talebiyle resmi bir çağrı göndermiştir. Bunu silahlı baskınlar ve çatışmalar izlemiştir. Ardından, 22 Şubat'ta Ermeni militanlar, Dağlık Karabağ'ın Askeran kasabasında barışçıl protesto gösterileri yapan Azerbaycanlıları öldürmüşlerdir. Bu kanlı olaylar, Ermenistan'dan gelen şahıslar tarafından gerçekleştirilmiştir (Nağı, 2009, 24).

28 Şubat'ta Erivan ve Moskova'nın özel birlikleri Sumgayıt'ta iki halkın karşı karşıya geleceği kanlı olaylara imza atmıştır. Tanınmış Ermeni politikacılar da sonradan Sumgayıt olaylarının Moskova tarafından organize edildiğini itiraf etmişlerdir. O zamanki SSCB Devlet Güvenlik Komitesi başkanı N. Kryuchkov da bu olayların Moskova tarafından işlendiğini itiraf etmiştir (Qasımlı, 2016, 96). Bakü'ye 30 km. uzaklıkta bulunan Sumgayıt şehri tesadüfen seçilmemiştir. Aynı dönemde Ermenistan'dan zorla sürülen 41.000'den fazla Azerbaycanlının çoğu Sumgayıt'e yerleştirilmiştir. Bu insanlar Ermenilerin kendilerine karşı işledikleri suçlara öfkeyle yaklaşmışlardır. Yerel nüfus karşılaştığı yoksulluk ve sefalet nedeniyle radikal adımlar atmaya meyilli hale gelmiştir. Bu nedenle, burada büyük çaplı isyanlara neden olmak mümkün olmuştur. Soruşturma materyallerinde olaylara Azerbaycanlı Ahmed Ahmadov ve Ermeni Eduard Grigoryan'ın sorumlu olduğu bildirilmiştir (Tuncerli, 2019, 138). Ermeniler, Sumgayıt'taki olaylardan sinsi niyetleri için yararlanmayı amaçlamışlardır. Dolayısıyla bu olaylar hakkında dünya kamuoyunda hemen yanlış bir kanaat oluşturmaya, Azerbaycan karşıtı bir hava yaratmaya başlamışlardır. Öte yandan Ermeni

örgütleri, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmayı geri dönülmez hale getirmeye, ilişkileri ağırlaştırmaya, barışçıl bir çözüm olasılığını baltalamaya çalışmışlardır. Ermeniler kanlı terör eylemlerine devam etmişlerdir. 10 Mart'ta Erivan'ın güneyinde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Mehmandar köyünden 4 kişi öldürülmüş, 25 Mart'ta Ağrı bölgesine bağlı köylerde 100'den fazla ev ateşe verilerek nüfus kovulmuştur (Qasımlı, 2016, 96-97). Böylelikle, Ermenistan'daki Ermenilerin Azerbaycan köylerine saldırıları olağan hale gelmiştir.

Saldırıların çoğalmasında Sovyet yönetimini bazı adımlar atmaya zorlamıştır. Çatışma bölgesine ek birlikler konuşlandırılmıştır. Şubat ayı sonunda Moskova'nın Azerbaycan ve Ermenistan'daki askeri güçlerinin sayısı 13 bini aşmıştır. Bu birlikler Azerbaycan halkının daha da bastırılması için kullanılmıştır. O sıralarda Ermenistan'da ilk militarize gruplar kurulmuştur. Bu gruplar Erivan'da faaliyet gösteren "Karabağ Komitesi"ne bağlıdır ve uluslararası Ermeni terör örgütlerinin desteğiyle kurulmuştur. Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, Ermeni silahlı gruplarına karşı tamamen savunmasız duruma düşmüşlerdir. Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılar, Ermeni militanlar tarafından sürekli saldırıya uğramıştır.

12 Ocak 1989'da Gorbaçov'un kararıyla Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın yetki alanından çıkararak doğrudan Moskova'ya bağlanmış ve bölgeyi doğrudan merkezden yönetmek için Özel Yönetim Komitesi adlı bir organ kurulmuştur (Əhmədov, 19 Ocak 2021, 8). Moskova bu adımı atmakla daha sonraki bir aşamada Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini hızlandırmayı hedeflemiştir. Politbüro temsilcisi olarak Dağlık Karabağ'a atanan A. Volski, Hankendi'ne geldiği günden itibaren Ermenileri ve onların silahlı gruplarını desteklemiş ve Azerbaycanlıları kovmak için elinden geleni yapmıştır (Bayramov, 13 Ocak 2011, 4). Moskova, Ermenileri açıkça desteklemiş ve Azerbaycan halkının ciddi bir şekilde direnmeyeceğini umarak, yalan vaatlerde bulunmuş, Azerbaycan tarafını sakinleştirmeye ve güven vermeye çalışmıştır. Ancak hükümet yetkilileri çok geçmeden yanıldıklarını anlamıştır. Bakü'de ve Dağlık Karabağ'a yakın bölgelerde başlayan ilk hoşnutsuzluklar ve yükselen kitle eylemleri aynı yılın Kasım ayında kalabalık ve kesintisiz mitinglere dönüşmüştür. 18 Kasım - 5 Aralık 1988 tarihleri arasında Bakü'de Azadlıq Meydanı'nda gerçekleştirilen aralıksız mitingde yüz binlerce kişi katılarak halkın iradesini ortaya koymuştur. Miting 4-5 Aralık'ta Sovyet ordusu tarafından

vahşice dağıtılmış, yüzlerce kişi yaralanmış ve binlerce kişi tutuklanmıştır (Nağı, 2009, 26).

16 Temmuz 1989'da halkın en örgütlü organı olarak Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) kurulmuştur. Abulfaz Elçibey Halk Cephesi'nin başkanlığına seçilmiş, çok sayıda tanınmış aydın ve genç bilim adamı kurula katılmıştır. Halk Cephesi hem halk direnişini örgütlemiş hem de gönüllü gruplar oluşturmuş ve onları cepheye göndermiştir. Cephe bölgelerindeki öz savunma grupları da esas olarak Halk Cephesi'nin yerel şubeleri tarafından oluşturulmuştur. Halk Cephesi, o dönemde oluşturulan diğer gayri resmi örgütleri de harekete geçirmiş, kapsamlı propaganda ve açıklama çalışmaları yapmış ve Ermenistan'ın saldırganlığını ve Moskova'nın Azerbaycan karşıtı politikalarını ortaya çıkarmak için her yolu kullanmıştır.

1990 yılı Ocak ayı başlarında Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ'ın kuzey sınırına yakın Goranboy bölgesinin köylerini bombalamıştır. Bu amaçla ilk kez muharebe silahlarıyla donatılmış MI-8 sivil helikopterlerini kullanmaya başlamışlardır. Ermenilerin bu saldırıları durumu ağırlaştırmıştır. Halk Cephesi Partisi tarafından kurulan Milli Savunma Konseyi, Gence-Hanlar bölgesindeki sivil nüfusu korumak için bir grup gönüllüyü seferber etmiştir. 11 Ocak'ta Goranboy bölgesinde çok sayıda silahlı çatışma yaşanmıştır. Bu olayların ardından Moskova, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'ın çevre bölgelerinde olağanüstü hal ilan etmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan-Ermenistan sınırının Nahçıvan kesiminde silahlı çatışmalar yaşanmıştır. 18 Ocak'ta Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Kerki köyü Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edildi. Karabağ ve Nahçıvan'daki çatışmalara paralel olarak Azerbaycan'da siyasi kriz şiddetlenmiştir. Bakü'deki yetkililer adeta felç olmuştur. Bazı güney bölgelerinde, iktidar Halk Cephesi'nin yerel şubelerinin kontrolü altında bulunmaktadır. Sovyet hükümeti 29 Aralık 1989'da Celilabad'da ve 11 Ocak 1990'da Lenkeran'da devrilmiştir. 1989 sonlarında ve 1990 başlarında İran ile 137 kilometrelik bir sınır açılmıştır (Tağıyeva, 2020, 347). Bakü ve diğer büyük şehirlerde toplu sivil itaatsizlik eylemleri düzenlenmiş ve kilit devlet kurumlarının ve askeri birliklerin faaliyetleri askıya alınmıştır. Azerbaycan'da Sovyetler Birliğine karşı nefret yüksek bir düzeye ulaşmıştır. İşgalci Ermenistan'ı destekleyen Moskova hükümetine son verilmesi istenmiştir.

Azerbaycan'da iktidarı kaybedeceğinden korkan Moskova, güç kullanmaya ve iktidarı ele geçirmeye karar vermiştir. 16-19 Ocak 1990'da Moskova liderliği Bakü çevresinde

50.000'den fazla askeri seferber etmiştir. Bu kuvvetler; Transkafkasya, Moskova, Leningrad askeri çevreleri, donanma, İçişleri Bakanlığı'nın iç birlikleri ve diğer askeri birimler pahasına kurulmuştur. 19-20 Ocak gecesi askerler Bakü'yü işgal etmişlerdir. Sovyet birliklerinin müdahalesini protesto eden sivillere her türlü silahla acımasızca ateş açılmıştır. Doğrulanmayan raporlara göre, kanlı saldırıda 131 sivil ölmüş ve 800'den fazla kişi yaralanmıştır (Nəbibəyli, 2018, 41). Bakü'deki kanlı olaylarla eş zamanlı olarak Moskova; İran sınırına iki motorlu piyade tümeni ve Dağlık Karabağ'a iki özel kuvvet tümeni konuşlandırmıştır. Bakü, Karabağ, Nahçıvan, batı ve güney bölgelerinde olağanüstü hal ilan edilmiştir. Bu olaylar tarihe "Kara Ocak" olarak geçmiştir. Ölmekte olan Sovyet iktidarı son suçlarını özel bir zalimlikle işlemiştir. Sovyet birliklerinin cezalandırıcı önlemleri sonucunda, Azerbaycan'ın işgalci Ermenistan'a karşı direnme kabiliyeti önemli ölçüde sınırlı kalmıştır. Azerbaycan'ın ön cephe bölgelerindeki halktan av tüfekleri, eğitim ve askeri eğitim silahları toplanmıştır.

Ermenistan ortaya çıkan bu siyasi durumdan tam olarak yararlanmıştır. 1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti ve Dağlık Karabağ'da kurulan sözde ulusal konsey ortak bir karar almıştır. Kararda, "Ermeni SSC ile Dağlık Karabağ'ın birleştiğini ilan ettikleri ve o andan itibaren Dağlık Karabağ halkının Ermeni SSC vatandaşlarının tüm haklarına sahip olduğu" belirtilmiştir (Ekici, 2017, 68-69). Ermenistan saldırganlık ve ilhak niyetlerini gizlememiş ve kapsamlı hazırlıklara devam etmiştir. Ermenistan'a olağanüstü hal uygulanmamıştır. Bu nedenle Ermeni askeri birlikleri bu durumdan yararlanarak İçişleri Bakanlığı, Güvenlik, İtfaiye, dolu topçu parkları, üniversitelerin askeri birimleri ve diğer tüm kurumların silah ve mühimmatına derhal el koymuştur.

Ermenilerin bölgede bu kadar geniş çaplı bir operasyona başlaması Moskova'nın bölgedeki askeri güçlerinin yönetimini de ciddi şekilde endişelendirmiştir. Bu nedenle, hızla bazı karşı operasyonlar yapılmış ve eticede Ermeni silahlı kuvvetleri ağır kayıplar vermiştir. Bu yenilginin ardından Başkan Ter-Petrosyan, Ermeni Ulusal Ordusu'ndaki buhrandan yararlanmıştır. Bu ordu birçok noktada bağımsızlık göstermiş ve hatta cumhurbaşkanlığı için tehdit oluşturmuştur. Ter-Petrosyan, Ermeni Milli Ordusunu mağlup etme bahanesiyle Erivan'da olağanüstü hal ilan etmiş, askeri birlikleri dağıtmış, etkisiz hale getirmiş ve yönetimindeki Ermeni Ulusal Hareketi'nin silahlı kuvvetlerinin personeline ilave etmiştir (Nağı, 2009, 32-34). Ermenistan resmen Sovyet

imparatorluğunun bir parçası olarak kalsa da tamamen bağımsız bir siyasi varlıktır ve bağımsız bir silahlı kuvvetler kurmuştur.

Bu dönemde Ermeni tarafı Dağlık Karabağ'da geniş çaplı askeri operasyonlar yürütmemiş, daha çok silahlı gruplar oluşturmaya odaklanmıştır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi dışında ve Kuzey Kafkasya'nın yakın bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirmeyi tercih etmiştir. 1990-1991 yıllarında Azerbaycan'ın iç yollarında, Rostov-Bakü karayolunda, Krasnovodsk-Bakü feribot güzergahında Ermeni teröristleri defalarca kanlı terör eylemleri gerçekleştirmiştir (Qəndilov, 19 Mayıs 2009, 6). Tüm bu olaylardan sonra Azerbaycan hükümeti ancak 1990'ların sonunda belirli adımlar atmaya başlamıştır.

Ocak 1991'de Ermeniler Dağlık Karabağ'da yeniden faaliyete geçmiştir. Bu aktivite daha çok Karabağ'ın kuzey kesiminde gözlemlenmiştir. Şamyan-Gulustan-Aterk bölgesinde güçlenen Ermeni birlikleri yaklaşık 5.000 kişilik ordu toplamıştır. Buradaki askeri birliklere Ermenistan topraklarından hava yoluyla insan gücü ve teçhizat sağlanmıştır. Karabağ'ın güneyinde, Hadrut'un batısında başka bir üs bölgesi kurulmuştur (Tərabik, 2017, 176).

1991'in başlarında, Ermeni hükümeti Moskova ile koordine edilmeyen bir dizi siyasi karar almıştır. 17 Mart 1991'de SSCB ile yeniden bir birlik anlaşması yapmak için referandum yapılması planlanmıştır. Azerbaycan yönetimi referandum düzenlemeyi kabul ederken, Ermenistan ve diğer beş müttefik cumhuriyet bu kararı boykot etmiştir. Bu nedenle Kremlin, Ermeni yönetimini cezalandırmak ve etki alanına geri döndürmek için bazı eksik adımlar atmaya karar vermiştir. Karabağ'ın sınırlarına OMON (Özel Tayinatlı Polis Destesi) birlikleri göndermiştir. Bu konumda çıkılmaz duruma düşen Ermeniler, Ermeni birliklerinin Dağlık Karabağ'dan çekilmesi karşılığında Rus birliklerinin bölgeden çıkmasını istemiştir. Parti görevlisi Valery Grigoryan başkanlığındaki bir heyet bu teklifle Hankendi'den Bakü'ye gelmiştir. Grigoryan'ın grubuyla 20 Temmuz'da Bakü'de bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda sorunların SSCB ve Azerbaycan'ın SSCB anayasaları temelinde müzakere edilmesi kararı alınmıştır. Bu, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalması anlamına gelmektedir. Heyet Hankendi'ye döndükten kısa bir süre sonra, 10 Ağustos'ta Grigoryan öldürülmüştür. Ermenistan heyeti ile Azerbaycanlı yetkililer arasında ilişkilerin düzenlenmesi yönünde atılan adımlar sonuçsuz kalmıştır. Bu olaylarla eşzamanlı olarak, 20 Temmuz'da Ter-

Petrosyan, Novo-Ogaryovo'da Gorbaçov ile bir araya gelmiş ve Garbacov yeni birlik anlaşmasından taviz vermeyi kabul etmiştir (Puchenkov, 2019).

Sovyet hükümetinde derinleşen siyasi kriz ve Ağustos 1991 darbesi durumu kökten değiştirmiştir. Moskova bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir. Ağustos ayının sonunda Dağlık Karabağ'daki hükümet kuvvetleri kontrol edilemez hale gelmiş ve komutanların çoğu Ermeni silahlı grupları tarafından ele geçirilmiştir. Bu koşullar altında Ermenistan, Dağlık Karabağ'da yoğun bir şekilde faaliyet göstermeye başlamıştır. 2 Eylül'de burada sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin kurulduğunu açıklamıştır (Mahmudov - Şükürov, 2005, 48).

Ermeniler, "etnik temizleme" politikasının bir sonucu olarak, yüzyıllardır Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 172 yerleşim yeri ve 8.000 kilometrekarelik toprakları ele geçirmiştir. Bazı yerlerde kalan siviller 1991 yılına kadar sınır dışı edilmiştir. Bu zamana kadar Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadığı son köy olan Nuvedi, 8 Ağustos 1991'de boşaltılmıştır (Əliyev, 22 Haziran 2021, 7) İnsanlar sürekli ölüm tehdidi karşısında evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulması ile birlikte Ermeniler, Dağlık Karabağ'ı her ne isim altında olursa olsun Azerbaycan kontrolünden çıkarmaya çalışmış, kısa sürede bu hedeflerine ulaşmışlardır.

Ekim ayı başlarında Azerbaycanlıları Dağlık Karabağ'dan kovmak için geniş çaplı bir operasyon başlatmışlardır. Operasyona halen orada bulunan Moskova askeri güçleri de katılmıştır. 28 Ekim'de Ermeniler Hocavend bölgesindeki yerleşim yerlerine saldırmıştır. 16 Kasım'da Hadrut bölgesinde çeşitli çatışmalar çıkmıştır. Bu saldırılar sonucunda Ermeniler, Dağlık Karabağ'daki Azerbaycan Türk köylerinin büyük çoğunluğunu işgal etmiştir (Azərbaycan tarixi, 2008, 212). 24 Kasım'dan itibaren Şuşa ve Hocalı, Ermeniler tarafından kuşatma altında kalmış, bölgeye sadece havadan sağlanmıştır. Aralık ayının ortalarında Moskova, Dağlık Karabağ'dan askerlerini çekmeye başlamıştır. Nitekim askeri birlikler silah, teçhizat ve mühimmatlarını Ermeni birliklerine vermişlerdir. 81. Harekât Alayına ait sadece 10 zırhlı araç ve 1000'den fazla ateşli silah Ermenilere teslim edilmiştir (Həsənoğlu, 2007, 82).

8 Aralık 1991'de Belavezha Antlaşması, SSCB'nin çöküşünü resmileştirmiştir. 30 Ağustos'ta Azerbaycan bağımsızlığının yeniden sağlanmasına ilişkin bir bildiri yayınlanmış ve 18 Ekim'de "Devlet Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Yasasını" kabul edilmiştir (Ruintən - İsgəndərli, 2014, 136). Ermenistan da bağımsızlığını ilan etmiştir.

Böylece Karabağ sorunu Sovyetler Birliği'nin iç politik sorunu olmaktan çıkmış ve iki bağımsız devlet arasında bir savaşa dönüşmüştür. O zamana kadar Ermenistan, Dağlık Karabağ'a yönelik iddialarını çeşitli isimler altında saklamaya çalışmış ve çatışmayı yerel Ermenilerin bir hareketi olarak sunmuştur. Bundan sonra Ermenistan, Azerbaycan'a karşı saldırı savaşını açıkça sürdürmüştür. Askeri operasyonlar doğrudan Ermenistan Savunma Bakanlığı tarafından yürütülmüş ve Dağlık Karabağ'da özel bir askeri birlik faaliyet göstermiştir. Diğer tüm askeri güçler ve terör grupları bu birliğe tabi tutulmuştur.

Ermenistan silahlı kuvvetleri Rusya'nın yardımıyla oluşturulmuş, tüm önemli siyasi ve askeri kararları Rusya ile koordine edilmiştir. Rusya, bölgeyi kontrol etmek için Ermenistan'a ve Azerbaycan'a yönelik iddialarını kullanmıştır. Ermenistan, toprak iddialarını gerçekleştirmek için bu ilişkilerden en iyi şekilde yararlanmaya çalışmış, politikasını Rusya'nın çıkarlarına uygun hale getirmiştir. Azerbaycan, toprak bütünlüğünü yeniden sağlamak için Rus-Ermeni birliğine karşı savaş açmak zorunda kalmıştır (Qəndilov, 19 Mayıs 2009, 6).

Döneme bakıldığında; Azerbaycan yeni koşullarda silahlı bir çatışmaya hazır değildir. İçişleri Bakanlığı ve ulusal güvenlik yapılarının küçük birliği, büyük ölçekli muharebe operasyonları yürütmektedir. Azerbaycan Halk Cephesi, gönüllülerin yardımıyla birkaç tabur kurmuş ve onları cepheye göndermiştir. Yeni oluşturulan Azerbaycan Savunma Bakanlığı, bölgelerde savunma grupları kurmaya başlamıştır. Ermenistan, Sovyetlerin bölgedeki askeri mirasını sahiplendiklerinden askeri eğitim, mühimmat temini ve ordu inşası bakımından Azerbaycan'ın en az üç yıl önündedir. Bu dönemde Ermenistan ve Dağlık Karabağ'daki Ermeni birliklerinin asker sayısı 30.000'e ulaşmıştır (Nağı, 2009, 35).

Ocak 1992'nin sonunda, Ermeni kuvvetleri Dağlık Karabağ'daki yerleşim yerlerini işgal etmeye başlamıştır. 15 Ocak'ta Karkicahan, 10 Şubat'ta Malibeyli ve Kuşçular köyleri işgal edilmiştir. 17 Şubat'ta Hocavend ilçesine bağlı Karadağlı köyü işgal edilmiştir (Pompeyev, 1996, 17-18). İşgal sırasında köyün 92 savunucusu ve 100'den çok insan öldürülmüş, 117 sivil rehin alınmıştır. Ermeniler, köyün yakınındaki bir çiftlikte altı kişiyi diri diri yakmıştır. Ermeniler geçtikleri her köyün arkasında benzer sahneler bırakmıştır. Şubat ayının ilk yarısına kadar Ermeniler Şuşa-Hocalı yolunu ve Şuşa çevresindeki yerleşim yerlerini ele geçirmişlerdir. Hocalı şehri tamamen kuşatılmış ve hava yoluyla iletişim kesilmiştir. 25-26 Şubat 1992 gecesi, Ermeni birlikleri ve 366. Motorize Piyade

Alayı birlikte Hocalı şehrine ve yakındaki havaalanına saldırmışlardır (Qırxqızlı, 1999, 3-4). Ermeni silahlı kuvvetleri Hocalı sakinlerine karşı korkunç bir soykırım gerçekleştirmiştir. Hocalı, Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin toplu yaşadığı en önemli yerleşim yerlerinden biri konumundadır. Bu yerleşim, Ağdam-Şuşa, Hankendi-Askeran yolu üzerinde stratejik olarak önemli bir konuma sahiptir. 1991'de Hocalı'nın nüfusu 7.000'dir ve buraya Ermenistan'dan, Hankendi'nden ve Dağlık Karabağ'ın diğer bölgelerinden sürülen Azerbaycan Türkleri ile Özbekistan'dan göç eden Mahsati Türkleri yerleşmiştir (Aşırılı, 2005, 35).

Resmi istatistiklere göre Hocalı Soykırımı sırasında 63'ü çocuk, 106'sı kadın ve 70'i yaşlı olmak üzere 613 sivil katledilmiştir. Hocalı'ya yapılan saldırı Binbaşı Seyran Ohanyan (2008-2016 arasında Ermenistan Savunma Bakanı), Yevgeny Nabokikh Valery Chitchian ve 50'den fazla Ermeni asıllı subay tarafından yönetilmiştir. Bu süreçte Hocalı'dan Ağdam'a getirilen cesetlerin çoğunun kafa derisinin soyulduğu belirlenmiştir (Əhmədov, 26 Şubat 2011, 4). Ermeniler, Hocalı'ya askeri operasyon yapmak amacıyla saldırmamışlardır. Amaçları sivil nüfusu ele geçirmektir. Çünkü Ermeniler Hocalı'da ciddi bir askeri güç olmadığını çok iyi bilmektedir.

Hocalı soykırımı ve Ermenilerin yaptığı diğer mezalimlerden sonra uluslararası kuruluşlar Karabağ sorununa daha fazla ilgi göstermişlerdir. Birleşmiş Milletler 2 Mart 1992'de Azerbaycan'ın üyeliğini kabul etmiş, böylece Karabağ dahil ülkenin bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü resmen tanımıştır (Əliyev -Budaqov, 2003, 35).

1992 baharında Ermenistan askeri güçlerini Şuşa yönünde yoğunlaştırmıştır. İşgal kuvvetleri profesyonel bir subay Ter-Tatevosyan tarafından yönetilmektedir. Ermeniler Azerbaycan başkentindeki siyasi olayları kendi amaçları için kullanmaya çalışmışlardır. Merkezdeki iktidar krizi, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin durumunu olumsuz etkileyerek savaş yeteneklerini azaltmıştır (Sadıqov, 2012, 67-75). Nisan 1992'de Yarıbay Elbrus Orucov yeni bir Şuşa Tugayı oluşturmak üzere güçlerini birleştirmesi için Şuşa'ya gönderilmiştir. Ayrıca Şuşa, Laçın, Gubadlı ve Zengilan komutanlığına getirilmiştir. Mayıs başında Şuşa garnizonunun 1.500 personelden oluşması beklenmiş, ancak bunların yarısından fazlası Savunma Bakanı Rahim Gaziye'v'in emriyle iş gezilerine ve tatillere gönderilmiştir. Ermenistan 7 Mayıs akşamı Şuşa'ya geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır (Süleymanov, E. - Süleymanov, V., 2012, 121). Kentin az sayıda savunucusu ağır

çarpışmaların ardından ertesi gün Lisegor Geçidi'nden Laçın'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şuşa'yı en son terk edenler arasında daha sonralar önde gelen Çeçen saha komutanı olan Şamil Basayev de bulunmaktadır. Basayev, ANS TV kanalına verdiği röportajda "Şuşa'nın kendi kaderine terk edildiğini" söylemiştir (Nağı, 2009, 35).

Sonraki günlerde Ermeniler saldırıya devam ederek 18 Mayıs'ta Laçın'ı ele geçirmişlerdir. Laçın'a yönelik saldırı hem Şuşa hem de Ermenistan'ın Gorus bölgesi üzerinden organize edilmiştir. Laçın'ın 3.000'den fazla savunucusu bulunmaktadır. Ancak savunma ve mühimmat eksikliği nedeniyle herhangi bir direniş yaşanmamıştır. Ermeniler, Laçın'ı ele geçirerek Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a kadar 20 km genişliğinde bir koridor kazanmıştır.

1992 yazında Ermenistan, Dağlık Karabağ'a 20.000 asker ve 100'den fazla zırhlı araçla büyük çaplı bir saldırıya hazırlanmıştır. Bu durumdan yararlanan Ermenistan, Eylül ayında Ağdam ve Ekim ayında Hocavend'deki bazı köyler dahil olmak üzere bazı yerleşim yerlerini işgal etmiştir. Laçın koridorunda daha fazla hareketlilik hissedilmiştir (İsmayılov, 2012, 20-22).

Ekim-Aralık aylarında taraflar defalarca koridorun güney ve kuzey kesimlerindeki kilit noktaları ele geçirmeye çalışmışlardır. 10-12 Aralık'ta işgalci Ermeni askeri komutanlığı, Azerbaycan Ordusunun dikkatini Laçın koridorundan başka yöne çekmek için ülkenin içlerine doğru 15 km ilerlemiştir. Kubadlı ve Zengilan ilçelerinin Şayifli, Seyidler, Erkend, Berali, Kazancı, Günkışlak, Pirveyisli, Canbar, Yukarı Kayalı köylerini ele geçirmiştir (Süleymanov, E. - Süleymanov, V., 2012, 137). Asker ve silah eksikliği ve yönetim sorunları nedeniyle Azerbaycan Ordusunun karşı saldırıları ciddi sonuçlar vermemiştir.

1993 yılının başlarında, Rusya'nın desteğiyle Ermenistan silahlı kuvvetlerini yüksek hazırlık durumuna getirmiştir. Ek genel seferberlik gerçekleştirilmiş, yeni silahlar, mühimmat ve teçhizat elde edilmiştir. Ermenistan'daki Rus birliklerinin cephaneliği Ermenilere teslim edilmiştir. Rus askeri uzmanları ve personeli, askeri operasyonların hazırlanmasında ve uygulanmasında yer almıştır. Azerbaycan yeniden bir güç kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Hükümet içindeki, ordudaki ve ülkenin farklı yerlerindeki Rus özel servisleri tarafından provokasyonlar yapılmıştır. Bu durumda Ermenistan, büyük güçlerle geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır. 5 Şubat 1993'te Ermeni ordusu, yoğun topçu saldırısının ardından cephenin kuzey kesiminde Çıldıran bölgesinde saldırı başlatmıştır.

3 gün içinde Ermeniler Sarsang baraj gölüne doğru 10 km ilerleyerek 7 yerleşim yerini ele geçirmişlerdir (Sadıqov, 2012, 88-93).

Nisan başlarına doğru Ermeni birlikleri Kelbecer şehrine yaklaşmıştır. Ermeniler Laçın-Kelbecer yolu üzerindeki stratejik öneme sahip tüneli ele geçirerek Kelbecer bölgesinin merkezine yaklaşmışlardır. Kelbecer'deki Azerbaycan birlikleri savunmaya geçerek halkı helikopterle tahliye etmeye çalışmaktadır. 2 Nisan akşamı işgalciler Kelbecer şehrini ciddi engelle karşılaşmadan ele geçirmiştir. Azerbaycan ordusu Kelbecer'den ayrılmış ve Murovdağ geçidinden geri çekilmiştir. Kelbecer'in savunucularının sayısı oldukça azdır, bu nedenle ciddi bir şekilde direnememişlerdir. Sonuç itibariyle düşmanın neredeyse hiç kayıp vermediği görülmüştür. Kelbecer bölgesinin işgali, işgalci Ermenistan'ın sadece Dağlık Karabağ idari sınırları ve "Laçın Koridoru" ile yetinmek niyetinde olmadığını açıkça göstermiştir. Azerbaycan hükümeti durumdan doğru sonuçları çıkarmış ve bir dizi acil önlem almıştır. 6 Nisan'da ülke genelinde olağanüstü hal ilan edilmiş, asker ve yedek asker seferberliği başlamıştır (Azərbaycan tarixi, 2008, 262-264).

12 Haziran 1993'de işgalci Ermeni ordusu Ağdam ve Ağdara yönünde yeni bir saldırı başlatmıştır. Ermenistan saldırıda 6.000'den fazla asker, 75'e kadar zırhlı araç ve bir Mi-24 savaş helikopteri filosu kullanmıştır. Savaşın ilk üç gününde Ermeniler, kuzeyden 5 km, güneyden 10-15 km uzaklıktaki Ağdam'a yaklaşarak şehri iki taraftan kuşatmışlardır. Ağdam'a ilave kuvvetler getirildikten sonra Azerbaycan birlikleri 18 Haziran'da karşı saldırıya geçerek düşmanı eski mevzilerine geri püskürtmüştür (Azərbaycan tarixi, 2008, 265). Ağdam'da başarılı olamayan Ermeniler, ana güçlerini Ağdara yönüne çevirmişlerdir. İşgalciler, yoğun çatışmaların ardından 26 Haziran'da Ağdere'yi ele geçirmiştir. Ağdere'nin düşmesinin ardından kısa sürede Ağdam da işgal edilmiştir (Qəniyev, 2019, 453).

Kuzey bölgelerin işgalinden sonra radikal ermeni birlikleri dikkatlerini Karabağ'ın güney bölgeleri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Cebrail şehri üç kez elden ele geçmiş, ancak düşmanın artan baskısı ve mühimmat desteğinin güçlü olması şehrin işgalini kolaylaştırmıştır. 23 Ağustos'ta Cebrail şehri işgal edilmiştir (Azərbaycan tarixi, 2008, 266). Bölgenin savunması sırasında yerel öz savunma birlikleri ve Lenkeran taburları ciddi kayıplar vermiştir. Fuzuli şehri, Milli Ordunun 160. Alayı ve yerel bir tugay tarafından savunulmuştur. Ağır çarpışmalardan sonra düşman, Fuzuli yakınlarındaki Mangalan Ata yaylasını ve şehri işgal etmiştir. Ağustos ayının sonunda işgalciler hem

Ermenistan topraklarından hem de işgal altındaki Karabağ topraklarından Kubadlı bölgesine doğru bir saldırı başlatmıştır. 31 Ağustos'ta Gubadlı şehri, 2 Eylül'de şehrin kuzey bölgesi de işgal edilmiştir (İsmayılov, 1999, 27).

Ermenistan, saldırgan niyetlerini tam olarak gerçekleştirmek için Ekim 1993'te yeniden faaliyete geçmiştir. Ekim ayının ortalarında, cephenin güney kesiminde yeni bir operasyon başlatmıştır. 23 Ekim'de Ermeni silahlı kuvvetleri Horadiz'e 12 tankla saldırmıştır. Ermeniler, bu önemli ulaşım merkezini ele geçirerek Zengilan'ın işgal edilmemiş yerleşim yerlerinin yanı sıra Cebraill ve Kubadlı ilçelerinin Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle iletişimini kesmiştir. Ağır çatışmanın ardından Ermeniler, 28 Ekim'de Mincivan tren istasyonunu, 29 Ekim'de Zengilan ilçe merkezi ve çevresindeki yerleşim yerlerini ele geçirmiştir (Sultanov, 1995, 18).

Azerbaycan, Dağlık Karabağ çevresindeki altı büyük bölgeyi kaybederek zor duruma düşmüştür. Buna karşılık Ermenistan saldırı planlarını tam olarak gerçekleştirmiştir. Bu süre zarfında devam eden iktidar krizleri, Azerbaycan birliklerinin ciddi bir direniş göstermesine izin vermemiştir. Ermenistan daha çok işgal altındaki topraklarda güçlenmeye ve savunma bariyerleri oluşturmaya odaklanmıştır. İşgalci devletin iç kaynakları ve askeri rezervi tekrarlanan çağrılar sonucunda ciddi şekilde tükenmiştir. Bu nedenle yurt dışından daha fazla paralı asker çekmeye çalışılmıştır.

4-5 Mayıs 1994'te Bişkek'te BDT parlamentolarının temsilcileri toplanmıştır. Toplantıya Dağlık Karabağ "parlamento" başkanı Karen Baburyan da davet edilmiştir. Burada "Bişkek Protokolü" adı verilen bir belge hazırlanmıştır (Vahabov, 2005, 46). Azerbaycan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Afiyeddin Calilov tartışmalara katılmış, ancak ülke liderliğinin rızası olmadan imzalamayacağını söylemiştir. Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Resul Guliyev, belgeyi diğer partilerle birlikte imzalamıştır. Ateşkes belgesi 9 Mayıs'ta Azerbaycan Savunma Bakanı Memmedrefi Memmedov, 10 Mayıs'ta Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan ve 11 Mayıs'ta Dağlık Karabağ silahlı kuvvetleri komutanı Samvel Babayan tarafından imzalanmıştır. Ateşkes 11-12 Mayıs gecesi yürürlüğe girmiştir. Bunun ardından Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçov, anlaşmanın bölgede Rus birliklerinin konuşlandırılmasına ilişkin maddesini yerine getirmeye çalışmıştır. Ancak Azerbaycan, Rusya'nın bu tehlikeli girişimi uygulamasına izin vermemiştir (Öliyev, 1997, 612-621).

Ateşkesin sağlanması uluslararası örgütlerin, bireysel güçlerin ve Ermenistan'ın lehine fayda sunmaktadır. Uluslararası örgütler, dünyayı sarmış olan herhangi bir çatışmanın sona ermesini, en azından dondurulmasını sağlamıştır. Bölgede büyük ekonomik projeler yürüten Batılı ülkeler, özellikle de ABD, savaşın başlamasından fayda görmemiştir. Rusya, ateşkesi Azerbaycan ve Ermenistan'ı kontrol altında tutmak için kullanmıştır (Abdallı, 2003, 78). Azerbaycan ise ateşkesi siyasi ve askeri alanda güçlenmek, ekonomik istikrar kazanmak amacıyla kullanmıştır. Ateşkes sırasında arabuluculuk misyonunun yoğunlaştırılması, anlaşmazlığın çözülmesine, adil bir çözüm bulunmasına değil, büyük güçlerin bölgedeki jeostratejik çıkarlarını gerçekleştirme girişimlerine yöneliktir. Karabağ sorunu ABD, Rusya ve kısmen Avrupa arasında bir savaş alanı haline gelmiştir.

3.1.3. Haydar Aliyev'in İktidarı Döneminde Dağlık Karabağ Sorunu

1992-1994 savaşında ezici bir yenilgiden sonra, Karabağ sorununa askeri bir çözümün imkansızlığı Azerbaycan makamları için aşikar hale gelmiştir. Bu nedenle, savaş sonrası ilk yıllarda ana vurgu diplomasiye verilmiştir. Bakü, Karabağ'ı geri almak için ABD ve AB'nin Azerbaycan'dan enerji tedarikine yönelik çıkarlarını ciddi şekilde kullanmayı beklemiştir. Alexandr Krylov "Güney Kafkasya: Sovyet Sonrası Geçişin Özellikleri" makalesinde AB ile yapılan enerji işbirliği anlaşmalarında Azerbaycan'ın "Karabağ karşılığında petrol" formülü çerçevesinde hareket ettiğini ileri sürmüştür. Daha sonra, Moskova'nın Azerbaycan'ın KGAÖ'ye (Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü) üyeliği konusundaki çıkarlarını kullanma girişimleri olmuş, bu sefer formül "Karabağ karşılığında KGAÖ", ardından "Karabağ karşılığında EAEU" formülünü kullandığını belirtmiştir (Krylov, 2017, 19). Bu tür diplomatik manevralar, ülke yetkililerinin Azerbaycan'ın ABD, AB ve Rusya için aşırı derecede önemli olduğuna yönelik yanlış bir düşünceye dayandığı gerekçesiyle sonuçsuz kalmıştır. Doğal olarak, dış aktörlerden birinin Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan egemenliğine döndürmeye zorlayacağına dair gerçeklikten kopan umutlar gerçekleşmemiştir. Bu durum Azerbaycan toplumunda ABD, AB ve Rusya'nın politikalarında hayal kırıklığı yaratmıştır. DKC ve Ermenistan'a yönelik yeni bir rota geliştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Karabağ sorununun çözümüne ilişkin müzakerelerde Ermenilerin tutumu Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin statüsü sorununa tek seferlik bir çözüm anlamına gelen "paket ilkesi"ne dayanmaktadır. Bu ilke; "Ulusların kendi kaderini tayin hakkının temeli ve savaştan sonra DKC'nin

"güvenlik kuşağı" haline gelen ve Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından kontrol edilen toprakların Azerbaycan egemenliğine sözde geri dönüşü" anlamına gelmektedir. Azerbaycan'ın tutumu, savaştan sonra kaybedilen eski Azerbaycan SSC'nin tüm topraklarını kademeli olarak kontrolü altına almasına izin verecek "aşamalı bir yaklaşıma" dayanmaktadır (Sultanov, 2003, 583).

Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in iktidara dönmesinin arifesinde cephedeki askeri güç dengesi zaten Ermenistan'ın lehinedir ve enformasyon mücadelesinde Ermeniler baskın bir konuma sahiptir. Azerbaycan başkentinde şiddetli bir iktidar mücadelesi bulunmaktadır. Karabağ'da yaşananların ardından Ayaz Mutallibov'un istifa etmesi üzerine Elçibey liderliğindeki Halk Cephesi, Şuşa ve Laçın'ın teslim olması pahasına cepheden geri çağrılan tanklar ve gönüllü grupların yardımıyla iktidara gelmiştir. Cumhuriyetin kuzey ve güneyinde ayrılıkçılar ayaklanarak Azerbaycan'ı bölmeye, egemen Lezgistan ve özerk Talış-Mugan Cumhuriyeti yaratmaya çalışmışlardır. O sırada, Azerbaycan hükümeti tecrit altında faaliyet göstermektedir. BDT cumhuriyetlerinin çoğuyla ve ayrıca yakın komşuları Rusya ve İran ile ilişkileri zarar görmüştür. Halkın çağrısıyla 1993 yılının Haziran ayında Azerbaycan'da iktidara gelen H. Aliyev oluşan jeopolitik durumu doğru değerlendirmiş ve savaşın devamının başarılı olmayacağı sonucuna varmıştır. Bundan sonra, Dağlık Karabağ gerçeğini dünyaya aktarmak, dünyanın önde gelen siyasi liderlerini müzakere sürecine dahil etmek, uluslararası kamuoyunu döndürmek ve enformasyon savaşını her şeyden önce kazanmak için uzun ve yoğun bir siyasi mücadele başlamıştır. Bunun yanı sıra bozulmuş ekonomiyi yeniden kalkındırmak, orduyu kurmak ve güçlendirmek yolu temel siyasi hat olarak belirlenmiştir (Nağı, 2009, 67).

1993 yılının ikinci yarısından itibaren Haydar Aliyev, bölgede barışın tesisi için etkili uluslararası örgütlerin etkisini artırmış, ülkenin güvenlik sorunlarını, özellikle Ermenistan'ın toprak iddialarını ve askeri saldırganlık sorununu gündeme getirmiştir. Aliyev, bu konuyu devlet başkanları ve delegasyonlarla ikili ve çok taraflı toplantılarda, AGİT zirvelerinde ve Minsk Grubu eşbaşkanlarıyla sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesi için yapılan görüşmelerde her zaman gündeme getirmiştir.

12 Mayıs 1994'te Ermenistan-Azerbaycan arasında Ateşkes belgesinin imzalanmasının ardından, sorunun barışçıl yoldan çözülmesi için uluslararası örgütlerle bağlantılar kurulmuştur. Bişkek anlaşmasının ardından AGİT Minsk Grubu içinde düzenli

görüşmeler başlamıştır. 5-6 Aralık 1994'te Budapeşte'de yapılan AGİT Zirvesi'nde, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in çevik diplomasisinin etkisi altında, "AGİT'in Dağlık Karabağ sorunuyla bağlantılı faaliyetlerini yoğunlaştırma" kararı alınmıştır. Kararda ayrıca, çatışma bölgesinde istikrarı sağlamak için AGİT çokuluslu barış gücünün konuşlandırılmasıyla ilgili bir madde de yer almıştır.

2-3 Aralık 1996'da Lizbon'da yapılan AGİT zirvesinde kabul edilen ve çatışmanın çözümü için uluslararası yasal zemini oluşturan belge, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının adil bir şekilde çözülmesinde büyük bir siyasi başarı olarak kabul edilebilir. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in sıkı çalışması ve diplomatik çabaları sayesinde zirvede ihtilafın çözümü için siyasi ve yasal çerçeveyi belirleyen özel bir bildiri kabul edilmiştir. AGİT Dönem Başkanı İsviçre Dışişleri Bakanı Flavio Cotti adına yapılan ve Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik üç ana ilkeyi içeren açıklama, Ermenistan dışında 53 ülke tarafından desteklenerek nihai belgelere eklenmiştir (Əhmədov, 2 Aralık 2009, 3). AGİT Lizbon Zirvesi'nin ardından Rusya ile birlikte Fransa ve ABD temsilcileri Minsk Grubu'nun eşbaşkanları olarak atanmışlardır. 1997'nin ikinci yarısından bu yana, Minsk Grubu eşbaşkanları Lizbon ilkelerine dayalı olarak iki bölümden oluşan öneride bulunmuşlardır. Bu ilkelerden ilki Dağlık Karabağ dışında işgal edilen yedi bölgenin geri verilmesi ve ikincisi Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesidir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu planlara tam olarak katılmasa da eşbaşkanların iki öneriyi kabul ederken, Ermeni tarafı yapıcı olmayan bir tavır alarak bu önerilere katılmamıştır (Nağı, 2009, 68).

9 Kasım 1998'de Eşbaşkanlar, uluslararası hukuk normlarına aykırı ve Azerbaycan için kesinlikle kabul edilemez olan ve müzakerelerin devam etmesine izin vermeyen üçüncü bir öneride bulunmuşlardır. Bu öneri, dünya pratiğinde var olmayan bir "ortak devlet" fikrine dayanmaktadır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından kararlılıkla reddedilen yapay "ortak devlet" önerisi, sadece Azerbaycan'ın çıkarlarına aykırı olmakla kalmayıp, Budapeşte ve Lizbon'daki AGİT zirvelerinde kabul edilen belgelerin de göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. "Ortak devlet" ilkesi, yalnızca çözüm sürecini ciddi biçimde engellemekle kalmamış, aynı zamanda tarafların çatışmayı çözme yollarına ilişkin tutumları arasındaki çelişkileri de derinleştirmiştir. Sonuç olarak, müzakere sürecinde bir çıkmaz yaşanmış ve ihtilafın çözümünde olumlu bir ilerleme sağlanamamıştır. Eşbaşkanlar tarafından öne sürülen son "ortak devlet" fikrinin

başarısızlığa uğramasından sonra, Minsk Grubu fiilen durma noktasına gelmiştir (Əhmədov, 2013, 21). Müzakere sürecine ivme kazandırmak için 26 Nisan 1999'da ABD'nin girişimiyle Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı arasında Washington'da AGİT Minsk Grubu tarafından onaylanan yeni bir formatta doğrudan görüşmeler başlamıştır. Ancak bu görüşme sonucunda çatışmanın çözümünde somut bir sonuç alınamamıştır. 1993-2003 yılları arasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Ermenistan Cumhurbaşkanı ile 23, AGİT ve Minsk Grubu liderliği ile yaklaşık 140 görüşme gerçekleştirdiği belirtilmelidir (Əhmədov, 2 Aralık 2009, 3). Genel olarak Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı ve Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözülmesi Haydar Aliyev'in dış politikasında önemli rol oynamıştır.

3.1.4. İlham Aliyev'in İktidarı Döneminde Dağlık Karabağ Sorunu

15 Ekim 2003'te düzenlenen beşinci Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İlham Aliyev'in Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmesi Azerbaycan'ın siyasi hayatında ve Karabağ sorununun çözümünde yeni bir aşamayı başlatmıştır. 2008, 2013 ve 2018 yıllarında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İlham Aliyev yeniden cumhurbaşkanı seçilmiş 20 yıla yakın bir sürede ülkeyi yönetmiştir. Yönetimde olduğu yıllar içinde İ. Aliyev, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili müzakerelerde Azerbaycan halkının çıkarlarını ön planda tutmaktadır. 5 Aralık 2003 tarihinde, AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlarının bölgeyi ziyareti sırasında, ülkenin cumhurbaşkanı İlham Aliyev Minsk Grubu eşbaşkanları Y. Merzlyakov, R. Perinani ve A. Jakalma'ya AGİT'in Karabağ Sorununa ilişkin çalışmalarını yoğunlaştırması gerektiğini dile getirmiştir (Həsənov, 2009, 15).

4 Şubat 2004 tarihinde, AGİT PA Başkanı'nın Dağlık Karabağ temsilcisi Goran Lenmarker'in Azerbaycan'ı ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşü sırasında, çatışmanın çözümü sürecinde ana arabulucu olan AGİT Minsk Grubu'nun diğer uluslararası kuruluşlar AGİT PA, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nin faaliyetlerinin güçlendirilmesinin büyük önem taşıdığını belirtmiştir (Əhmədov, 2 Aralık 2009, 3). 16 Mart 2004'te İlham Aliyev, dönemin AGİT başkanı ve Bulgaristan Dışişleri Bakanı Solomon Passi ile yaptığı görüşmede AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetlerini sert bir şekilde eleştirmiştir (Həsənov, 2009, 16-17). Grubun faaliyetleri çatışmanın çözümünden daha ziyade mevcut durumun devam ettirilmesine yönelik olduğuna her zaman dikkat çekmiştir.

Sorunun çözüm sürecinde Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının görüşmeleri önemli faaliyetlerden sayılmaktadır. 29 Kasım 2007'de Madrid'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan, AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlarıyla bir araya gelmiştir. AGİT üyesi Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında yukarıda adı geçenlerin yanı sıra, Rusya ve Fransa Dışişleri Bakanları ile ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı da katılmıştır. Görüşmede Karabağ sorununun çözümü için müzakerelerde Madrid ilkeleri oluşturulmuştur (İsmayılov, 2010, 173-174). Bu ilkeler, çatışmanın aşamalı olarak çözülmesini öngörmektedir. İlk aşamada, Ermeni silahlı kuvvetleri Dağlık Karabağ dışındaki işgal altındaki beş bölgeden ve ardından Laçın ve Kelbecer'den çekilmelidir. Bundan sonra bu bölgeler askeri birliklerden arındırılmakla birlikte bölgenin ve altyapının restorasyonu ve mültecilerin topraklarına dönüş sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Son aşama olarak, Dağlık Karabağ'ın hukuki statüsü konusunda belirsiz bir süre içinde referandum yapılması planlanmıştır. Ermenistan tarafı Madrid ilkelerini kabul etmemiştir (Şihaliyev - Yılmaz, 2015, 33).

BM Genel Kurulu'nun 14 Mart 2008'de 62. oturumunda aldığı kararlar, çatışmaya ilişkin en önemli kararlardan biri sayılmaktadır. "Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarındaki durum" başlıklı kararda Ermeni askeri birliklerin koşulsuz şartsız Azerbaycan topraklarından çıkması gerektiği belirtilmiştir. Ancak söz konusu karar BM Genel Kurulu'nda oylamaya sunulduğunda bu kararın kabulüne karşı oy kullanan 7 ülkeden 3'ü, AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlığını yapan ülkeler olmuştur (Kasım, 2012, 109). Sorunun çözülmesi için seçilen ülkelerin üyeleri her vasıtayla çatışmanın sonlandırılmasına bizzat kendileri engel olmuşlardır. Bu ve benzeri olayların tekrarlanması Azerbaycan'ın AGİT'e ve doğrudan Minsk Grubu'na olan güvenine sarsıtıcı etki bırakmıştır.

Minsk Grubu'nun eşbaşkan ülkeleri küresel güç merkezlerini temsil etmektedir. Bu ülkeler saldırgan baskı yapacak jeopolitik etkiye sahiptir. Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ sorununun çözümüne ciddi ilgi göstermemesi sonucunda kurum yükümlülüklerini yerine getirmemektedir. Bu aynı zamanda Minsk Grubu'nun çatışmanın barışçıl çözüm sürecindeki faaliyetini de engellemiştir. Minsk Grubu eşbaşkanları, çatışmanın tırmanmasını önlemek için belirli aralıklarla bölgeyi ziyaret etmişlerdir. Bu nedenle, ihtilafın çözüm mekanizmalarının uygulanmasından çok çatışma yönetimi ile meşgul oldukları zamanla belirginleşmiştir.

Rusya Devlet Başkanı Putin iktidara yeniden geldikten sonra durum değişmeye başlamıştır. Kafkasya'daki Rus politikasının radikal bir yeniden değerlendirmesi gerçekleşmiş, öncelikleri değişmiş ve birçok açıdan niteliksel olarak yeni bir karakter kazanmıştır. Bu, Rusya'nın kolektif Batı ile keskin bir çatışmaya girdiği, Güney Osetya'nın sivil nüfusunu ve Kafkasya'daki çıkarlarını korumak için askeri güç kullandığı Ağustos 2008'de açıkça ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, Rusya'nın uluslararası arenada lider güçlerden biri olarak rolünü yeniden kazanması için Kafkasya yeni merkeze dönüşmüştür. Bu bağlamda bölgede oteritesini sağlamak ve barışın sağlanmasında kendi önemini göstermek için çatışmaların çözümünde aktif arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuştur. Böylece, Karabağ sorununun çözümüne yönelik sıradaki adım 2 Kasım 2008'de Rusya'nın girişimiyle imzalanan Moskova Deklarasyonu olmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan arasında imzalanan deklarasyon, aslında Madrid ilkeleri kadar kapsamlı bir barış yolu sunmamakta, sadece genel ifadelerle sorunun uluslararası hukuk normları çerçevesinde barışçıl bir şekilde çözülmesini içermektedir (İşyar, 2010, s. 200)

Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında Dağlık Karabağ sorununun çözümüne ilişkin bir sonraki müzakereler büyük ölçekte Rusya'nın etkisiyle şekillendiğini göstermektedir. Rusya Devlet Başkanı'nın katılımıyla Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının üçlü formatta görüşleri 25 Ocak 2010'da Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki Soçi kentinde gerçekleşmiştir. Bir sonraki üçlü görüş BDT devlet başkanları zirvesi çerçevesinde Haziran 2009'da St. Petersburg'da, Temmuz'da Moskova'da ve Ekim'de Kışinev'de yapılmıştır. Ayrıca, 2009 yılında Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları Ocak ayında Zürih'te, Mayıs ayında Prag'da, Kasım ayında Münih'te bir araya gelmiştir. 2010'da Ocak'ta Soçi'de, Haziran'da St.Petersburg'da ve Ekim'de Astrahan'da, yine Mart 2011'de Soçi'de ve Haziran'da Kazan'da bir araya gelmişlerdir (Şıxəliyev, 2018, 73-74). Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve önemli siyasi kişiler arasında bu tür toplantıların her yıl peş peşe yapıldığı fakat önemli sonuçlar elde edilmediği belirtilmelidir.

Azerbaycan'ın Ermenistan'ın askeri saldırganlığı sonucunda Azerbaycan'ın uğradığı kayıpları değerlendirmek üzere 2014'de cumhurbaşkanının emriyle kurulan çalışma grubu bu yönde ciddi bir şekilde ilgilenmiş, somut sonuçlar elde etmiştir. Bu görevin başarılı bir şekilde çözülmesi, her şeyden önce Ermenistan'ın askeri saldırısının ülke

ekonomisine verdiği zararın, işgal altındaki bölgelerin kaybettiği ekonomik potansiyelin, mevcut ekonomik potansiyellerinin değerlendirilmesinin, bu potansiyelin etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi için kaynak ve fırsatların belirlenmesi ve gerekli ekonomik mekanizmaların geliştirilmesi amaçlanmıştır (Manafov, 2015, 2). Savaşın başlanmasından ateşkese kadar geçen sürede işgal altındaki topraklarda 2.4 bin sanayi ve tarım tesisi ve diğer işletmelerin tamamen tahrip olduğu, 5.2 bin km karayolu, yaklaşık 350 köprü, 286 km demiryolu hattı, 116 demiryolu köprüsü, 224 baraj gölü, 7.6 bin km su hattı, 2 bin km gaz boru hattı, 76,9 bin km elektrik hattı vb. altyapı nesnelere yok edilmiş ve yağmalanmıştır (Manafov, 2015, 3). Aynı zamanda tarım için önemli olan ekonomik potansiyel ciddi şekilde zarar görmüş, yaklaşık 1 milyon hektar sulanan arazi, 34.6 bin hektar bağ ve bahçe işgalciler tarafından ele geirilmif, büyük miktarda tarıma elverişli araziler işgal edilmiş, 220.000 baş sığır işgalcilerin eline geçmiştir. Çalışma grubunun 2017 yılı için verdiği bilgilere göre, askeri saldırı ve işgal sonucu Azerbaycan'a verilen kayıp ve zararların toplam maliyeti 820 milyar dolardır (UNEC, 2021, 7).

Cephede artan ateşkes ihlalleri, kısa bir süre için de olsa savaşın başlamasına neden olmuştur. 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde yaşanan savaş, Karabağ sorununun aslında donmuş olmadığını ortaya koymuştur. Bazı iddialara göre, Azerbaycan'ın veya Ermenistan'ın Moskova'nın taleplerine boyun eğmeyen dış politikası nedeniyle bu savaşın Rusya tarafından planlandığı ileri srlmştir. Öte yandan Ermenistan'ın Gürcistan ve Ukrayna rneğinde olduğu gibi Azerbaycan'ı kışkırtmak istediği ve artan üstünlüğünün Rusya tarafından sınırlanabileceği düşüncesiyle planlandığı iddiası da ortaya atılmıştır.

3.1.4.1. “Dört Günlük Savaş” (Nisan 2016)

Nisan 2016'da Karabağ'da meydana gelen gerilimlerdeki keskin artış ve geniş çaplı askeri çatışmalar, uluslararası kamuoyunun dikkatini uzun süredir donmuş gibi görünen çatışmaya yeniden çekmiştir. Azerbaycan resmi makamlarının verilerine göre olaylar Ermeni yetkililerin Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik kışkırtıcı söylemleriyle başlamıştır. Dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Ermeni generle yaptığı görüşmede Türkiye'yi 1915'teki tarihi olayları arpıtmakla suçlamıştır. Bununla birlikte tarihen Karabağ'ın Ermenilere ait olduğunu iddia etmiş ve bölgenin 1990'lı yıllarda olduğu gibi her vasıtayla elde tutulması gerektiğini belirtmiştir. Sarkisyan, Ermenistan'ın Karabağ Ermenilerinin güvenliğini sağlamak için Dağlık Karabağ'a bitişik

bölgeleri işgal altında tuttuğunu belirtmiştir (Cabbarlı, 22 Nisan 2016, 5). Böylece, Ermeni yetkililer, "Karabağ'ın bağımsızlığının" tanınmasını sağlamak için başarısız bir girişimde daha bulunmuşlardır. Resmi söyleme göre bu olaylar, Nisan 2016 olaylarının temel taşı olmaktadır (Baxşəliyev, 4 Nisan 2016, 4).

Nisan olaylarıyla bağlantılı olarak Azerbaycan'da gözlemlenebilecek yeni eğilim ve süreçlerin etkisiyle militarist ve seferberlik söylemlerinin artması takip etmektedir. 2015 yılının başlarında manatın devalüasyonu Azerbaycan halkını çok etkilemiştir. Aynı zamanda, yetkililer, uluslararası yarışmaları ülkeye getirerek ve onların açılış, kapanış törenlerine büyük miktarda para harcayarak "İlk Avrupa Oyunlarını" ve "Formula 1" düzenlemeyi reddetmemişlerdir. Aralık 2015'teki ülkedeki ikinci devalüasyon, ekonomik durumun başkentten daha kötü olduğu Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde sosyal protestolara yol açmıştır. Guba, Aksu, Siyezen, Lenkeran, Füzuli, Ağcabedi'de spontane mitingler düzenlenmiştir. Dağınık mitinglere karşı bazı durumlarda göz yaşartıcı gaz, plastik mermi ve tazyikli su kullanılarak iç birlikler ve özel kuvvetler kullanılmıştır. Tüm bu mitinglerde temel talepler yolsuzluğa ve fiyat artışlarına son verilmesi olmuştur (Halilova, 14 Ocak 2016). Yetkililer için rejimi yeniden meşrulaştırmak ve ona olan güveni yeniden tesis etmek daha acildir. Bu bağlamda 2016 yılının "Nisan Savaşı" maksimum etkiyle kullanılmıştır. Böylece, ekonomik ve iç siyasi sorunlar bir nevi unutturulmuş, militarist ve ideolojik söylem daha fazla ivme kazanmıştır.

Her iki taraf Nisan çatışmalarının diğeri tarafından başlatıldığı iddiasını dile getirmiştir. Ermeni makamları, her şekilde müzakere sürecinden ve uluslararası toplumun taleplerinden kaçınarak, Karabağ'daki düşmanlığı tırmandırmaya çalışmıştır. Ermeniler tarafından Mart ortasında başlayan ateşkes rejiminin çok sayıda ihlali, tam ölçekli savaşa dönüşmüştür. Azerbaycan ordusunun cephe hattı boyunca mevzileri ve muharebe bölgesine bitişik yerleşim yerleri düşman tarafından yoğun bombardımana maruz kalmıştır. 2-5 Nisan'da Ermeni birlikleri temas hattında provokasyonlar düzenleyerek sivil halka da saldırmıştır. Sonuç olarak, Azerbaycan ordusunun saflarında ve sivil nüfus arasında kayıplar yaşanmıştır. Azerbaycan ordusu karşı saldırı başlatmış, bu sırada işgal altındaki 2 bin hektardan fazla toprak kurtarılmıştır. Naftalan ve Goranboy bölgesi için tehdit oluşturan Talış köyü çevresindeki yükseklikler ve Seysulan noktası işgalcilerden tamamen temizlenmiş ve Lele Tepe stratejik yüksekliği alınmıştır (Vəliyev, 17 Nisan 2016, 4).

Rusya, diğerk ülkelerden farklı olarak taraflar arasındaki çatışmaya daha erken müdahale ederek durumu kontrol altına almıştır. Ateşkesin ihlali ve genel olarak Karabağ sorunu nedeniyle yaşanan gerginliklerin Rusya'nın Güney Kafkasya'daki etkisini koruma ve güçlendirme aracı olduğu bir gerçektir. Bu nedenle böyle bir sorunun, daha doğrusu eldeki imkanların ortadan kaldırılması kesinlikle Rusya'nın çıkarına değildir. Ara sıra çıkan çatışmalarda veya kısa süreli savaşlarda, bir tarafın üstünlüğü Rusya'nın genel politikasının ötesine geçmiyorsa, Rusya böyle bir çatışmada geçici olarak sessizliğini korumak stratejisini kullanmaktadır.

Toplumda Azerbaycan birliklerinin ilerleyeceği haberi büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Ancak, Nisan savaşları ne kadar başarılı algılanırsa algılsın, 5 Nisan'da askeri operasyonların askıya alındığı haberi toplumda bir o kadar sarsıtıcı etki bırakmıştır. 2016 yılında milliyetçi ve militarist söylemlerin yaygınlaşması, manatın süregelen devalüasyonu nedeniyle sosyo-ekonomik durumun bozulmasıyla doğru orantılıdır (Ahundov, 2017, 7). Protesto sesleri hem baskı hem de kamusal kınama tarafından susturulmuştur.

Dört Günlük Savaş hükümetin pozisyonlarını sağlamlaştırmış, iktidarın yönem yetkilerini genişletmesine yol açmıştır. Eylül 2016'da cumhurbaşkanının yetkilerini genişleten bir referandum düzenlenmiş ve cumhurbaşkanının başkanlık süresi 7 yıla uzatılmıştır. Devlet başkanına parlamentoyu feshetme ve erken cumhurbaşkanlığı seçimi çağrısı yapma hakkı verilmiştir (Süleymanova, 3 Eylül 2016, 5). Başkan adayları için 35 yaş sınırı kaldırılmıştır. Başkan yardımcıları ve birinci başkan yardımcılarının pozisyonları belirlenmiş ve cumhurbaşkanının görevden erken ayrılması durumunda devlet başkanının yetkilerinin devredileceği pozisyonlar belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı'nın eşi Mehriban Aliyeva, Birinci Başkan Yardımcısı görevine atanmıştır (Ahundov, 2017, 8-9).

Nisan olayları Azerbaycan siyasi tarihinde yeni bir dönem açmıştır. Resmi söylemde, önceki mağlup, mağdur siyasi söylemlerden farklı olarak zafer üzerine inşa edilen bir söylem oluşturulmuştur. Bu yeni söylem sadece yetkililer tarafından aşılacakla kalmamış, aynı zamanda özellikle ulusal aydınların yardımıyla toplumsal destek bulmuştur. Genel olarak değerlendirildiğinde dört gün süren mücadele yalnızca iktidar partisinin mevkilerini sağlamlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve siyasi sorunların çözümünü arka plana atarak Azerbaycanlıların milli birlik ve beraberliğini güçlendirmiştir. Bu etkiler İkinci Karabağ Savaşı'nda doruk noktasına ulaşmıştır.

3.1.4.2. İkinci Karabağ Savaşı (Eylül-Ekim 2020)

27 Eylül 2020'de Ermenistan Silahlı Kuvvetleri tarafından Azerbaycan'a yönelik geniş çaplı bir provokasyon gözlemlenmiştir. Azerbaycan'a ait askeri mevzi ve yerleşim yerlerine yoğun saldırılar düzenlenmiştir. Ermeni ordusunun askeri faaliyetini önlemek ve sivil nüfusun güvenliğini sağlamak için Azerbaycan ordusu komutanlığı, birliklerin tüm cephe boyunca hızlı bir karşı saldırı operasyonu başlatmaya karar vermiştir. Çatışmalar sonucunda Ermenistan'da sıkıyönetim ve genel seferberlik, Azerbaycan'da ise 28 Eylül'de sıkıyönetim, sokağa çıkma yasağı ve kısmi seferberlik ilan edilmiştir (Bayramov, 29 Haziran 2021). Kısa sürede hızla alevlenen çatışmalar İkinci Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür.

Azerbaycan Ordusu tarafından yürütülen "Demir Yumruk" hareketinin ilk günlerinde Murovdağ'daki birçok stratejik nokta da dahil olmak üzere Fuzuli ve Terter bölgeleri yönünde geniş çaplı askeri operasyonlar sürdürülmüştür. 3 Ekim'de kuzey cephesinde ilerlemek için büyük önem taşıyan Terter'in Madagiz köyü işgalden kurtarılmış, köyün tarihi adı Sugovuşan yeniden kullanılmaya başlanmıştır (Muradlı, 6 Ekim 2020, 9).

Güney cephesinde ilerleyen Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 4 Ekim'de Cebrail şehrini ve 9 Ekim'de Hadrut yerleşimini temizleyerek Hocavend çevresinde elverişli mevziler ele geçirmiştir (Amanaliyeva, 2021, 99-102). Hadrutun geri alınması Ermeniler tarafından icat edilen "yenilmez Ermeni ordusu" mitinin yıkılmasına, Ermeni makamlarını ateşkes talep etmeye zorlamıştır (Cəfərli, 30 Ocak 2020,1). Çatışan tarafların dışişleri bakanlarının 9-10 Ekim'de Moskova'da yaptığı görüşmede ateşkes konusunda anlaşmaya varmasına rağmen, birkaç saat sonra Ermenistan tarafı yeniden saldırıya geçmiştir (Paşayeva, 10 Ekim 2020, 8).

17 Ekim'de karşı taarruza geçen Azerbaycan ordusu, Fuzuli şehrini işgalcilerden temizlemiş, 18 Ekim'de Hudafarin köprüsü Azerbaycan yönetimine geçmiştir. 20 Ekim'de Zengilan şehri kurtarılmıştır. Ünlü askeri uzmanlar da Fuzuli'nin geri alınmasının aylar alacağı görüşünü bildirmiştir. İlham Aliyev televizyonda halka seslenirken Fuzuli şehrini özgürleştirmenin zorluğuna vurgu yaparak, düşmanın 30 yıldır burada güçlü tahkimatlar yaptığını söylemiştir (Zeynalov, 2 Şubat 2021, 5).

22 Ekim'de Zengila'nın Ağbend yerleşim yerinin kurtarılmasının ardından Azerbaycan tarafı, İran ile olan devlet sınırını tamamen kontrol altına almıştır. Ermeni askeri birliklerinin geri çekilmesi, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ı bu kez müzakereler

için ABD'ye dönmeye zorlamıştır (Tağıyev, 23 Ekim 2020, 10). 24 Ekim'de Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarının ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın arabuluculuğunda yaptıkları ortak görüşmenin ardından Moskova'da insani ateşkes konusunda anlaşmaya varıldığı açıklanmıştır. Ancak açıklamanın ertesi gününün sabahında Ermenistan tarafı tekrar Azerbaycan mevzilerine saldırmıştır. Azerbaycan ordusu, Dağlık Karabağ ile Ermenistan'ın ayrılıkçı unsurlarını birbirine bağlayan ana karayolundan 10 kilometre uzaklıktaki Laçın koridoruna doğru ilerlemiş, bölgeyi geri alarak kontrol etmeye başlamıştır (Məmmədova, 2021, 9). Bu operasyonlarda Azerbaycan nispeten az kayıpla büyük ilerleme kaydetmiştir. Laçın Koridoru'nun Karabağ'daki sözde hükümeti Ermenistan'a bağlayan diğer yollara kıyasla tek en büyük otoyolu olduğu düşünüldüğünde, otoyolun kontrolünün Azerbaycan'a geçmesi Ermenistan'dan yakıt, mühimmat ve askeri takviyenin engelleneceği anlamı taşımaktadır (Tağıyev, 23 Ekim 2020, 10).

Ekim ayının sonunda, Azerbaycan ordusu etraf köyleri işgalden kurtarmış ve ardından stratejik Şuşa-Laçın yolunun bir bölümünü kontrol altına almıştır (Məmmədova, 2021, 9). Bu sırada Şuşa şehri çevresinde yerel savaşlar başlamıştır. Azerbaycan tarafının hesaplarına göre, hem arazi hem de seçilen güzergah araçlara uygun olmadığı için Azerbaycan kuvvetleri beş gün boyunca Şuşa istikametinde yaya olarak hareket etmek zorunda kalmıştır. Ermeni komutanlığı, Azerbaycan birliklerinin Kırmızı Pazar yönüne saldıracağını varsaymıştır. Çünkü Şuşa'ya giden en rahat Şuşakand yolu buradan geçmektedir (Bayramov, 12 Kasım 2020, 8). Ermeni ordusunun Azerbaycan birliklerinin Şuşa'ya saldırmasını beklediği ikinci istikamet Laçın olmuştur. Ancak Azerbaycan ordusunun komutanlığı ölçeği, planı ve düzeni açısından eşi benzeri olmayan bir karar vererek 3 gün içinde Karabağ'ın sık ormanlarından geçerek onlarca kilometre uzunluğundaki Şuşa'ya yeni bir yol açmıştır. Laçın koridorunun Azerbaycan ordusu tarafından kontrol edilmesi sonucunda Şuşa'daki işgalci Ermeni askeri birlikleri ek destekten mahrum kalmıştır. Hafif silahlarla donanmış Azerbaycan Özel Kuvvetleri, Şuşa'nın sarp kayalıklarına iplerle tırmanarak, yaralı yoldaşlarını omuzlarında taşıyarak çeşitli yerlerden şehre girmiştir. Kurtarılan Taşaltı köyündeki askeri birliklerin ateş desteği ile Azerbaycan ordusunun dağ piyadeleri, aniden pusuya düşürülen Ermeni askerlerinin son direnişini kırmıştır. 8 Kasım'da Şuşa'nın geri alınması, savaşta Ermenilerin yenilgilerini kabul etmelerine yol açan belirleyici etken olmuştur. Şuşa'nın

kurtarılmasından birkaç gün sonra Ermenistan resmi olarak yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır.

10 Kasım'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Ermenistan Başbakanı ve Rusya Devlet Başkanı, çatışma bölgesindeki ateşin ve tüm askeri operasyonların tamamen durdurulmasına ilişkin bir antlaşma imzalamışlardır (Erçakica, 2021, 289). Açıklamaya göre 20-25 Kasım'da Ağdam, Kelbecer ve Laçın bölgeleri, 1 Aralık'ta da Laçın tek kurşun atılmadan ve şehit verilmeden kurtarılmıştır. Ayrıca, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgelerini birbirine bağlayan yeni ulaşım yolunun inşası da duyurulmuştur. Böylece Azerbaycan'ın askeri zaferi Ermenistan'ı teslim olmaya zorlamıştır.

3.1.4.2.1. 2020'deki Askeri Alevlenmenin Nedenleri ve Sonuçları

Nisan 2016 olaylarından sonra Ermenistan-Azerbaycan çatışma hattında oluşan tehlikeli gergin durumda ciddi bir değişiklik görülmemiştir. Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının, yetkililerin uluslararası siyasi alanda görüşmeleri ve AGİT Minsk Grubu'nun arabuluculuk faaliyetleri gerekli sonuçları vermemiştir. En etkili uluslararası örgütler ve bireysel siyasi kişiler, Karabağ sorununun çözümünde ve müzakerelerin yeniden başlatılmasında yer almıştır. Ancak kimse Dağlık Karabağ'daki ateşkes rejiminin yakın gelecekte adil bir barışla sona ereceğini garanti edememiştir. Çünkü aslında savaş cephede durdurulmamış, işgal altındaki topraklar henüz işgalden kurtarılmamış, savaş diplomatik ya da medya alanında da sona ermemiştir.

2020'de Dağlık Karabağ'da savaşın yeniden başlamasında birçok faktör rol oynamıştır. Bunun başlıca nedenleri arasında dünya kamuoyunun odak noktası olan koronavirüs pandemisi ve ABD başkanlık seçimleri sayılmaktadır. Savaşın patlak vermesinde etkili olan en önemli faktör ise 2018'de iktidara gelen Ermenistan'ın yeni Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Moskova ile ilişkileri ciddi şekilde kötüleştiren Batı yanlısı bir politika izlemesi olmuştur. Paşinyan'ın iktidara geldikten sonra izlediği bu politika tercihi, Ermenistan'ın devlet sınırlarını koruyan Rusya'nın ulusal çıkarlarını karşılamamıştır. Ermenistan'ın her alanda, özellikle askeri ve enerji alanlarında Rusya'ya bağımlı olduğu bilinen bir gerçektir. Paşinyan'ın Fransa başta olmak üzere Batılı ülkelere yönelik politikasının Rusya ve Ermenistan arasındaki ilişkileri ağırlaştırması da beklenen bir durumdur (Abasov, 4 Mayıs 2018, 3). Rusya ile yaşanan bu gerilimin zemininde

Azerbaycan ile başlatılan savaş, Ermeni devletinin ulusal çıkarlarını tam anlamıyla karşılamamıştır. Ancak bir yandan Ermenistan'ın Azerbaycan ordusunu hafife alması, Ermeni lobisinin gücüne olan güveni, bazı ülkelerin yardım umması gibi nedenler, diğer yandan ülke ekonomisinin iyi durumda olmaması, Ermeni halkının ulusal birliğinin zayıflaması, askeri alanın yetersiz gelişimi ve genel olarak Ermeni ordusunun modern standartlara uymaması, Ermenistan'ın savaşta ağır yenilgi almasına yol açmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Ermeni hükümetinin savaş hakkında halkına yanlış bilgiler vermesi, savaşın bitiminden sonra ülke içindeki tansiyonun artmasının temel nedeni olmuştur. Sonuç itibariyle, Ermenistan savaşta tam bir yenilgiye uğramıştır. Ancak imzalanan açıklamaya göre, Azerbaycan toprakları üzerinden planlanan Rusya ile Ermenistan arasındaki ulaşım bağlantıları, gelecekte Ermeni ekonomisinin canlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Ermenistan'da yaşanan mevcut süreçlerin analizi, 2018'in başında oluşan yeni siyasi sistemin ve iktidar değişikliğinin büyük güçlerin karşılıklı çekişmesi temelinde oluşturulduğunu göstermektedir. Ermenistan'ın tamamen uluslararası güçlere bağımlı olduğu bir gerçektir ve ülkedeki siyasi süreçlere ülkenin dış politik faaliyetlerine göre farklı açılardan yaklaşmak mümkündür. Dünyada yaşanan mevcut siyasi süreçler analiz edilirse, uluslararası baskıya maruz kalan Rusya'nın baskı altında olan Ermenistan'da da değişimler yaşanmıştır. Ermenistan, Rusya'dan uzaklaşma, Batı'ya yaklaşma siyasi hattına geçmiş, ülkede Batı'nın etkisi güçlenmiştir. Bu etkiler Rusya ve Ermenistan ilişkilerinde soğukluk oluşturmuştur (Abasov, 4 Mayıs 2018, 3).

Dağlık Karabağ sorunu uluslararası düzeyde genellikle "donmuş bir çatışma" olarak bilinse de, bu terim yanıltıcı ve potansiyel olarak tehlikelidir. Aslında bu çatışma dinamik bir değişimde oluşmuş ve her an Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaşın yeniden başlamasına yol açabileceği bekleniyordu (Agazade, 2019a, 1404). 1994 yılında Birinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesinden sonra AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlığı çerçevesinde sorunun çözümü için yapılan müzakereler 26 yılda sonuç vermemiş, tam tersine Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki mevcut ilişkileri daha da kötüleştirmiştir. Ermenistan'ın önceki hükümetleri Azerbaycan tarafını rahatsız edecek açıklamalar yapmaktan kaçınmış ancak 2018'de Nikol Paşinyan'ın iktidara gelmesiyle durum tamamen değişmiştir.

Paşinyan'ın Azerbaycanlılar için ayrı bir önem taşıyan Şuşa kentinde dans etmesi, “Karabağ Ermenistan'dır” gibi popülist söylemleri, Bakü ile Erivan arasındaki müzakere sürecinin tamamen durmasına yol açmıştır. 2019 yılının başından itibaren tarafların savaşa nasıl hazırlandıkları gözlemlenebilir bir hal içerisinde ilerlemiştir. Mart 2019'un sonunda, Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan, Amerika Birleşik Devletleri ziyareti sırasında "yeni topraklar için yeni bir savaş" formülünü açıklamıştır (Özsoy - Baş, 2022, 152). Böylece yeni bir savaş durumunda ABD'deki Ermeni lobisinin tam desteğini almayı amaçlamıştır. Azerbaycan makamları mevcut siyasi durumda olası seçenekleri değerlendirdikten sonra 2019 sonunda 9 Şubat 2020'de olağanüstü parlamento seçimleri yapılacağını duyurmuştur. Seçimlerin ardından oluşmuş siyasi ve askeri tehlikenin müzakere etme amacıyla Azerbaycan hükümeti, muhalefet partilerini diyaloga davet etmiş ve hem iktidar hem de muhalefet partilerinin büyük çoğunluğunun katılımı ile toplantılar düzenlenmiştir. Böylelikle, her iki ülkenin belirli şeklide savaş hazırlıkları gözlemlenmektedir.

2020'de yeni bir savaşın başlamasındaki ana faktörlerden biri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve şahsen Erdoğan'ın konumu olmuştur. Diğer faktörlerin varlığıyla bile Azerbaycan, güvenilir bir ortaktan gelen dış destek olmaksızın savaş başlatmaya cesaret edecek durumda değildir. 12 Temmuz 2020'de Ermeni tarafı, Azerbaycan-Ermenistan devlet sınırının Tovuz istikametinde avantajlı mevzileri ele geçirmek için top ateşi kullanarak saldırı girişiminde bulunmuş ancak sonuç alınamamıştır (Vəliyeva, 2021, 282). 23 Temmuz'da Ermeni Silahlı Kuvvetleri, Müşterek Hava Savunma Sistemi kapsamında Rus askerleriyle tatbikatlara başlamıştır. Bu durum karşısında Azerbaycan'da Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin Eylül ayı başlarına kadar devam eden bir dizi askeri tatbikat izlemiştir. Ağustos ayında, temas hattının Goranboy bölgesi istikametinde, Ermeni silahlı kuvvetlerine ait bir sabotaj ve keşif grubu provokasyon yapmaya çalışmış ancak Azerbaycan tarafının aldığı tedbirler sonucunda sabotaj grubu zararsızlaştırılmıştır (Hüseynova, 3 Mart 2021, 3).

4 Ağustos 2020'de Beyrut limanında meydana gelen patlamaların ardından aralarında YPG ve PKK'lı teröristlerin de bulunduğu binlerce Lübnanlı Ermeni'nin uluslararası hukuk ilkelerine aykırı olarak Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarına nakledilmesi terörü daha da alevlendirmiştir. Ağustos 2020'nin sonunda, Ermenistan Başbakanının eşi Anna Hakobyan'ın Azerbaycan'ın işgal altındaki

topraklarında yasadışı olarak düzenlenen askeri tatbikatlara katılımını kamuoyuna açıklamasıyla gerginlik zirveye ulaşmıştır (Agazade, 2021, 121). Ermenistan tarafının bu tür provokatif açıklamaları ve eylemleri, birçok araştırmacı tarafından müzakere sürecinin tamamen reddedilmesi olarak değerlendirilmiştir.

25 Eylül 2020'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, BM Genel Kurulu'nun 75. oturumunun genel tartışmalarında video formatında yaptığı konuşma, Ermenistanın son provokasyonlarının etkisiyle askerler ve sivil halk arasında ölümlerin arttığından bahsetmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, özellikle, 17 Temmuz'dan Eylül'e kadar bin tondan fazla askeri teçhizatın askeri kargo uçaklarıyla Ermenistan'a taşındığını belirtmiştir (Özdaşlı, 2021, 67-68).

Sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" cumhurbaşkanının Mayıs 2020'de Şuşa'daki açılış töreniyle, parlamentonun ve başkentin Şuşa'ya taşınması planı, işgal altındaki Azerbaycan topraklarına Ermenistan yetkililerinin ardı ardına yasadışı ziyaretler ve diğer provokatif davranışlar Azerbaycan'a, dünya kamuoyuna Dağlık Karabağ sorununa barışçıl bir çözümün imkansızlığını göstermiştir (Çeliksoy, 2021, 131).

Bu savaş, dünya üzerinde yaşayan Azerbaycanlıların birliğini bir kez daha göstermiştir. Dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Azerbaycanlılar ve Azerbaycan'ın haklı davasını destekleyen diğer milletlerin temsilcileri Ermeni lobisinin yürüttüğü çirkin kampanyalara karşı özverili faaliyetlerde bulunmuştur. Savaş sürecinde halk-devlet-ordu birliği güçlenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşları etnik, sosyal ve dini açıdan bütünlük göstermiş, ön ve arka cephelerde mükemmel bir birlik oluşturulmuştur. Arka cephedeki vatandaşlar, savaşan ordu için toplu yardım kampanyaları yürütmüş, kan bağıışı seferleri düzenlemiş ve çeşitli şekillerde manevi destek sağlamıştır. Çeşitli kuruluşlar, özel işletmeler ve şirketlerin yanı sıra çok sayıda vatandaş, savaş sırasında olduğu gibi ateşkes sonrasında da orduya giyecek, yiyecek, tıbbi malzeme yardımı göndererek vatandaşlık yükümlülüklerini yerine getirmişlerdir. Bu yardımların yaygınlaşması neticesinde Savunma Bakanlığı defalarca kamuoyuna yardıma ihtiyaç olmadığı ve orduya her şeyin sağlandığı yönünde açıklamalar yapmak zorunda kalmıştır.

Azerbaycan devleti askeri cephede olduğu kadar diplomatik ve ideolojik cephede de savaşmıştır. Ülke başkanının yüksek siyasi becerileri sayesinde diplomatik cephede de büyük başarılar elde edilmiştir. İlham Aliyev, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgal politikası hakkında dünya kamuoyunu bilgilendirmiştir. Askeri operasyonların sonuçları

Cumhurbaşkanı'nın resmi Twitter hesabından anında paylaşıldığı için vatandaşlar merakla o sayfadaki haberi beklemiş, medya mensupları da bu habere atıfta bulunmuştur. Cumhurbaşkanı, savaş sırasında çeşitli prestijli yabancı televizyon kanallarına verdiği röportajlarda uluslararası alanda Azerbaycan hakkında yanlış bilinenleri ortadan kaldırmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Ermeni yalanlarına inanan bazı yabancı muhabirlerin taraflı sorularına soğukkanlılıkla cevap vermiş ve onları mantıklı gerekçelerle susturmuştur. Örneğin Alman televizyon kanallarından birinin muhabiri "Karabağ Azerbaycan için neden bu kadar önemli?" sorusunu sormuştur. "Orada kaynaklar var mı, yoksa sembolik mi?" sorusuna Aliyev, çok net bir şekilde yanıt vermiştir: "Alsace ve Lorraine sizin için önemli mi?" Bavyera sizin için önemli mi? Veya Ren-Vestfalya? ... Ana kaynaklar burada Bakü'dedir. Bu bizim için bir adalet meselesidir, milli gurur meselesidir" (Mehdiyev, 2021, 403).

Tarihe bakacak olursak, son 20 yılda Azerbaycan Ordusunun savaş becerilerinin artırılması ve Silahlı Kuvvetlerinin maddi ve teknik altyapısının güçlendirilmesi alanında önemli uygulamalar yapılmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan Ordusu dünyanın en güçlü ordularından birine dönüşmüştür. 27 Eylül 2020'de, Ermenistan'ın askeri saldırganlığına yanıt olarak kurtuluş savaşı başlatılmıştır. Yaklaşık 30 yıldır işgal altında olan topraklar 44 gün içinde özgürleştirilmiştir.

Ermenistan'ın saldırılarına yanıt olarak Azerbaycan birliklerinin geniş çaplı havacılık, zırhlı araçlar, topçu, saldırı İHA'ları ile saldırısı 27 Eylül sabahı başlamıştır. Askeri operasyonlar iki yönde Karabağ'ın kuzeyi ve güneyinde yapılmıştır. Azerbaycan güney yönünde başarı elde etmeyi başarmıştır. Eylül-Ekim aylarındaki inatçı çatışmalardan sonra, Azerbaycan birlikleri Cebrail şehri ve Hadrut köyü üzerinde kontrol kurmayı başarmış ve ardından Ermeni cephesi çökmüştür. Başarılarını geliştiren Azerbaycan ordusu, Fuzuli, Zengelan, Kubadlı şehirleri de dahil olmak üzere önemli bölgeleri geri almıştır.

Savaş sürecinde Azerbaycan ordusu, İsrail ile ortaklaşa Azerbaycan'da üretilen Zarbe insansız hava araçları da dahil olmak üzere SkyStriker ve Harop saldırı insansız hava araçlarını ve Orbiter-2, Orbiter-3 keşif İHA-larını (Hacıyev, 23 Mayıs 2021) ve Bayraktar TB2 araçlarını da içeren diğer İHA türlerini yaygın olarak kullanmıştır. Hesaplamalara göre, Azerbaycan sadece Bayraktar TB2 araçlarıyla Ermenistan'ın bir milyar dolarlık askeri teçhizatını imha etmiştir (Hüseynov, 21 Temmuz 2021). Drone'lar hem Ermeni

ordusunun teçhizatına ve insan gücüne isabetli vuruşlar yapmak hem de topçu ateşini düzeltmek ve keşif yapmak amacıyla kullanılmıştır. Rus askeri uzmanı Pavel Felgenhauer, neredeyse eşit askeri duruma rağmen, Azerbaycan ordusunun teknolojik bir avantaja sahip olduğunu belirtmiştir (Felgenhauer, 12 Kasım 2020). Savaş sonucunda Azerbaycan ordusu tarafından imha edilen veya ele geçirilen askeri teçhizatın değerinin 3,8 milyar ABD doları değerinde olduğu tahmin edilmektedir (Zeynalıoğlu, 2021, 258). Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'nın açıkladığı bilgiye göre, Vatan Savaşı'nın sonunda Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 2907 askeri şehit olmuştur (AR MN, 27 Haziran 2022). Ermeni tarafı savaşta 3.363 askerinin öldüğünü teyit etse de gerçekte bu sayının çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (Zeynalıoğlu, 2021, 357). Savaş sonrası çok sayıda vefat eden ve kayıp askeri personelin bulunmasıyla bu veriler değişmiştir.

Savaş sırasında Ermenistan savaş bölgesinden kenarda bulunana Azerbaycan şehirlerine saldırılar düzenlemiştir. Sınır hattına daha yakın yerleşen Terter, Ağdam, Ağcabedi, Goranboy, Füzuli ve Berde bölgeleri ile beraber cepheden oldukça uzakta bulunan Gence kentindeki sivillere karşı havadan saldırılar düzenlenmiştir. Sonuç olarak, 94 sivil öldürülmüş ve yaklaşık 400 kişi yaralanmıştır.

Türkiye basını, çatışma başlamadan önce Irak ve Suriye'den birçok YPG ve PKK üyesinin Azerbaycan'a karşı Ermeni militanları eğitmek üzere Dağlık Karabağ'a nakledildiği yönünde haberler yayınlamıştır. 2020 Eylül sonlarında Türk kaynaklarında PKK savaşçılarının İran üzerinden Dağlık Karabağ'a nakledildiği bilgileri verilmiştir (TRT Haber, 10 Haziran 2022). Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin verdiği bilgilere göre, Ermeni kayıpları arasında Ortadoğu'nun farklı ülkelerinden Karabağa getirilen Ermeni kökenli paralı askerler bulunduğu belirtilmiştir. Bazı PKK ve YRG üyeleri, çeşitli medya kuruluşlarına verdiği röportajlarda terör örgütü mensuplarının Karabağ'da Ermenilerin yanında savaştığını itiraf etmişlerdir. Ayrıca Lübnan, Suriye, Irak, Mısır, Fransa ve bazı Latin Amerika ülkelerinde yaşayan Ermeni asıllı vatandaşların, Ermeni diasporasının etkisiyle Dağlık Karabağa getirilerek savaşlara katıldıkları bilinmektedir (Özdaşlı, 2021, 67-69).

İkinci Karabağ Savaşı'na dair en büyük ve önemli sonuçlar 9-10 Kasım gecesi Moskova'da kabul edilen antlaşmada yer almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan ve

Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ortak bir antlaşma kabul etmiştir. Antlaşmaya esasen, 10 Kasım 2020'den itibaren, Dağlık Karabağ ihtilaf bölgesindeki tüm askeri operasyonların ve ateşin tamamen durdurulduğu ilan edilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti o günkü pozisyonlarında kalmaya devam etmektedir (Mehdiyev, 2021, 518).

Antlaşmanın ikinci maddesine göre, 20 Kasım 2020 tarihine kadar Ağdam bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilmelidir. Üçüncü maddede Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca Rusya Federasyonu silahlı askeri personeli, askeri zırhlı araçlar ve özel teçhizattan oluşan bir barışı koruma birliği konuşlandırılmasını öngörmüştür (Mehdiyev, 2021, 518). Bu yol Ermenistanla Dağlık Karabağda Hankendi'de kalan Ermenileri birbirine bağlayan en büyük otoyoldur. Bu yol Laçın şehrinin içinden geçtiği için Azerbaycan tarafına birçok zorluklar çıkarmıştır. Antlaşmaya esasen, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve Şuşa şehrine dokunmayacak olan 5 km genişliğindeki Laçın Koridoru, Rus barışı koruma birliğinin kontrolünde kalmıştır (Məmmədova, 2021, 26). Tarafların anlaşmasına göre, önümüzdeki üç yıl içinde, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantı sağlayan Laçın Koridoru boyunca yeni bir trafik güzergahının inşası ve böylece gelecekteki yer değiştirmesi için bir plan oluşturulması düşünülmüştür. Rus barışı koruma birliğinin bu rotayı koruması öngörülmüştür. Antlaşmaya esasen Azerbaycan tarafı, Laçın Koridoru boyunca her iki yönde vatandaşların, araçların ve yüklerin hareketinin güvenliğini garanti etmiştir. Yeni yolun inşası Azerbaycan tarafından kendi topraklarında, Ermenistan tarafından kendi sınırlarında devam ettirilmelidir. Ancak Ermenistan tarafı farklı bahanelerle yol yapımını ertelemiştir. Bunun sonucunda 2022 yılının Ağustos sonuna kadar Azerbaycan tarafı tekbaşına Laçın şehrinin dışından geçecek olan yeni bir otoyol inşa ederek, Rus barışı koruma destelerinin oraya geçmesini sağlamıştır (ARPS, 29 Ağustos 2022). Bu olaydan sonra Laçın kenti tamamen Ermenilerden boşaltılmıştır.

Antlaşmaya esasen Ermenistan, Kelbecer şehrini 15 Kasım 2020'ye kadar ve Laçın şehrini 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade etmelidir (Mehdiyev, 2021, 519). Antlaşmanın imzalanmasının ardından 20 Kasım'da Ağdam, 25 Kasım'da Kelbecer ve 1 Aralık'ta da Laçın kısmen özgürleştirilmiştir. Gösterilen tarihlerden biraz daha fazla sürse de Kelbecer, Ağdam tamamen, Laçın yukarıda belirtilen sebeplerle kısmen boşaltılmıştır. Kötü hava koşulları sonucunda Göyçe geçidinde sorunlar

yaşanmış, Azerbaycan hükümeti Ermeni tarafının Kelbecer'i boşaltmak için 10 gün daha talebine hümanist bir yaklaşım göstererek sivillerin bölgeyi terk etmeleri için biraz daha süre vermiştir (Hüseynova, 10 Mart 2021, 3). Bu 3 bölgenin özgürleştirilmesinden sonra Azerbaycan-Ermenistan devlet sınırındaki sınır çizgileri netleştirilmeye başlanmıştır.

10 Kasım Antlaşması'nda Rusya Federasyonu'nun barışı koruma birliğinin, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin geri çekildiği yerlerde konuşlandırılması belirtilmiştir. Rusya Federasyonu barışı koruma birliğinin bölgede kalış süresi 5 yıl şeklinde belirlenmiştir. Taraflardan herhangi biri, sürenin bitiminden 6 ay önce bu hükmün uygulanmasını sona erdirme niyetini beyan etmezse, bu süre otomatik olarak 5 yıllık daha uzatılacaktır (Mehdiyev, 2021, 519).

10 Kasım Antlaşması'nda ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler konusu da ele alınmıştır. Mültecilerin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği gözetiminde Dağlık Karabağ topraklarına ve çevre bölgelere geri dönmesine ilişkin madde de ilave edilmiştir (Erçakıca, 2021, 305). Bununla birlikte savaş esirleri, rehinelere ve diğer tutuklular ve cesetlerin değiş tokuş edilmesi maddesi de antlaşmada yer almıştır.

10 Kasım Antlaşması'nın en önemli maddelerinden biri de, bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının restore edilmesidir. Antlaşmanın 10. maddesinde, Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve yüklerin her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti etmesi belirtilmiştir. Ulaşım bağlantıları üzerindeki kontrol, Rusya Federal Güvenlik Servisi Sınır Servisi yetkilileri tarafından gerçekleştirilecektir (Mehdiyev, 2021, 519). Tarafların anlaşmasına dayanarak, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgelerini birbirine bağlayan yeni ulaşım yolunun inşası planlanmıştır. Genel olarak, savaş sonrasında elde edilen antlaşma bölgenin siyasi ve ekonomik kalkınması yönünde önemli adım olarak değerlendirilebilir.

İkinci Karabağ savaşının üzerinden yaklaşık iki yıl geçmiş olmasına rağmen birçok çelişkili mesele çözümsüz kalmaktadır. Bu nedenle Ermenistan-Azerbaycan sınırında düzenli olarak silahlı çatışmalar tekrarlanmaktadır. Aynı zamanda, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin imzaladığı 10 Kasım Antlaşması'nın birçok hükmü henüz uygulanmamıştır. Rus ordusunun bölgedeki görevi belirtilmemiş, Ermenistan ve

Azerbaycan arasında tam teşekküllü bir barış anlaşması imzalanmamıştır. 10 Kasım Antlaşması barış anlaşması görevini görmektedir.

Savaştan sonra geriye kalan ana sorulardan biri, Azerbaycan ordusunun hızla ilerlediği sırada aniden durması ve Dağlık Karabağ'ın tamamını neden geri almaması meslesidir. 7-8 Kasım'da Hankendi'ne hakim stratejik bir yükseklik olan Şuşa şehri üzerinde kontrol sağlansa da ileri gidilmemiştir. O zaman, tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin (DKC) başkentinde hükümetin birkaç üyesi ve cumhurbaşkanlığı aygıtının çalışanları dahil sadece birkaç yüz kişi kalmış, siviller zaten tahliye edilmiştir. Tanınmayan DKC liderliği kuzeye Vank köyüne sığınmıştır. Şuşa şehrinin alınması Hankendi'ne kıyasla stratejik ve askeri açıdan daha zordur. Şuşa'nın alınmasından bir veya iki gün sonra Azerbaycan ordusu kolaylıkla tanınmayan DKC'nin başkentini alabilecek konumdadır. Azerbaycan'ın Şuşa'dan öteye gitmemesi farklı fikirleri ortaya çıkarmıştır. RBC ajansı tarafından verilen bilgilere esasen, bunun nedeni ya Rusya hükümetinin Azerbaycan ile müzakerelerde baskıcı davranmasından, ya da Rusya'nın Azerbaycan'a “reddedemeyeceği bir teklifte” bulunmasından kaynaklanmıştır (Atasuncev, 26 Kasım 2021). Rus yetkililer bu bilgileri yalanlasalar da, operasyonların aniden durdurulması herkesi şaşırtmıştır. Aynı zamanda, ateşkes ilanından birkaç saat önce, Ermenistan'la Nahçıvan sınırı yakınında, belirsiz koşullar altında Azerbaycan tarafı bir Rus Mi-24 helikopterini düşürmüştür. Resmi bilgilere göre helikopter, Dağlık Karabağ yönünde hareket eden 102. askeri üssün konvoyuna eşlik etmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şahsen Rusya tarafından bunun için özür dilemiş ve sorumluları cezalandıracağına söz vermiş, ancak soruşturmanın sonuçları kamuoyuna açıklanmamıştır. Savaş meydanında oluşan gerçekler siyaset meydanında devam eden mücadeleyle farklı yönlerde gelişmiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında Rusya'nın arabuluculuğunda belirli yükümlülükleri yansıtan ateşkes antlaşması imzalaması, Kelbecer, Laçın ve Ağdam'ın kansız dönüşü, Rus barış güçlerinin bölgeye gelişi ve iki ülke arasındaki ateşkesi izleyecek bir Rus-Türk Merkezinin kurulması, savaşın sona ermesi ve nihayetinde bir barış anlaşmasının imzalanması umudunu ortaya çıkarmıştır. Ancak geçen süre içerisinde çatışmayı sonlandıracak bir barış anlaşması imzalanmamış, tam tersine taraflar arasındaki çatışma düzenli bir gerginliğe dönüşmüş ve 10 Kasım Antlaşması'nın öngörüldüğü gibi ulaşım koridorunun açılması da gerçekleşmemiştir. Bazı analistlere göre, bu beklentilerin hiçbiri

henüz gerçekleşmemiş olsa da, 44 günlük savaştan sonra bölgedeki güçler dengesi ve statüko değişmiş, yeni işbirliği perspektifleri ortaya çıkmıştır (Bayramov, 12 Kasım 2020, 4). Bazı yorumcular, yukarıdaki fikrin aksine İkinci Karabağ Savaşı'nın Güney Kafkasya'da Rusya'nın güçlenmesine yol açtığını iddia etmektedir (Özer, 2021, 122).

Savaşın ardından bölgenin statüsü konusu gündeme gelmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 10 Kasım'daki Antlaşmasına atıfta bulunarak Ermenistan'dan Nahçıvan'a bir kara koridoru sağlanmasını istemiş ve buna “Zengezur Koridoru” adını vermiştir. Ayrıca Azerbaycan, Ermenistan'ın Zengezur (Syunik) bölgesinde, Karagöl (Sevlich) civarında mevzilerini yerleştirmiştir. Bu durumda Ermenistan, Azerbaycan tarafının sınırı ihlal ettiğini, Azerbaycan ise 30 yıllık işgalden sonra uluslararası kabul görmüş sınırlarını restore ettiğini belirtmiştir. Sınırdaki bu olayların ardından Ermenistan, Zengezur Koridoru'nun olmayacağını söyleyerek, Dağlık Karabağ'ın bir bölümünde kalan Ermeni nüfus için yeniden statü talep etmeye başlamıştır (İbrahimova – Malvenyan, 9 Ekim 2021). Bunun yanı sıra, sınır çizgisinin belirlenmemesi ilişkilerin normalleşmesini engellemektedir. Hem Ermenistan'da, hem de Azerbaycan'da ortaya atılan iddialardan, bu toprakların kime ait olduğu konusunda farklı görüşler olduğu açıkça görülmektedir. Yaklaşık bir buçuk yıldır devam eden gerilimin ortasında taraflar, sınırları çizmek için kullandıkları haritaları hâlâ yayınlamamıştır. Her iki ülke harita belirleme işlerinde farklı dönemlerde farklı yayınlar tarafından basılmış haritaları kullanmaktadır.

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilaf konusu sadece Zengezur ve Karagöl topraklarından oluşmamaktadır. 2020 sonrası iki ülke arasında Kazah, Şurnuh ve Nahçıvan yönünde tartışmalı bölgeler bulunmaktadır. Azerbaycan'ın bu bölgelerinin Ermenistan sınırındaki bazı köyleri Ermenistan tarafından henüz geri verilmemiştir. Aşağı Eskipara, Kerki ve diğer köyler Ermenistan tarafından anklav bölge olarak kullanılmaktadır.

Sınırların belirlenmemesi, Ermeni tarafının sürekli sınır belirleme işlerine engeller oluşturması, Ermenistan'ın mayın haritalarını Azerbaycan tarafına vermemesi ve Ermenistan'ın Karabağ'daki Ermeniler için statü talepleri bölgedeki askeri çatışmaların periyodik olarak tekrarlanmasına neden olmuştur. 13 Eylül 2022'de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, gece saatlerinde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin devlet sınırındaki Laçın, Gedebey, Daşkesen ve Kelbecer bölgelerine yönelik provokasyonlar gerçekleştirdiğini

açıklamıştır (AR XİN, 15 Eylül 2022). Kelbecer istikametinde şiddetli çatışmalara karşı Azerbaycan “Kesin cevap” isimli bir operasyon düzenlemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan sınırları boyunca militarizasyonunun artırmasının, bölgeye ağır teçhizat ve büyük kalibreli silahların konuşlandırılmasının Ermenistan'ın büyük çaplı askeri provokasyona hazırlandığını göstermektedir. Azerbaycan'ın eski Dışişleri Bakanı Tofiq Zülfüqarov, sınırda yaşanan gerginliğin nedenini Ermenistan'ın henüz yükümlülüklerini yerine getirmemesi olarak belirlemiştir (Zülfüqarov, 13 Eylül 2022).

Bu gerilimin arka planında Rus askeri birliğinin Karabağ'da barış gücü adı altında mevcudiyeti meşruiyet kazanmakta ve yakın bir gelecekte oradan ayrılma ihtimalleri ortadan kalkmaktadır. Çatışmaların devam etmesinin Rusya'nın lehine olduğu düşünülmektedir. Bu durum Rusya'nın Ermenileri istediği zaman kullanmasını kolaylaştırmaktadır. Rusya'nın her an Ermeni tarafının yardımıyla Karabağ'da provokasyon yaratması çok kolaydır. Öte yandan, Azerbaycan'ın son dönem Ermenistan'a yönelik siyasetinin Rusya'nın çıkarına uygun olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu sebeple savaş sırasında ve sonrasında Rusya tarafı çoğu kez Azerbaycan'ın karşı ataklarına göz yummuş, engel olmamıştır. Tüm bunların yanı sıra Rusya'nın, Azerbaycan'ın stratejik açıdan durumu değiştirecek adımlar atmasına izin vermek istemeyeceği açıkça ortadadır.

3.2. Dağlık Karabağ Çatışması Taraflarının Konumu

Tarih, mevcut sorunları birlikte çözmenin gerekli olduğunu öğretmektedir. Devletlerin faaliyetlerinin sınırlarının dürüstçe tanımlandığı yerlerde, halklar kaçınılmaz olarak kişisel iletişim, ortak hedeflerin, değerlerin, umutların ve endişelerin ifadesi için temas noktaları bulurlar. Bu açıdan bakıldığında, savaş karşıtı ve barış görüşmelerinden yana tavır her zaman için en yapıcı ve etkili konum olarak kabul edilmektedir. Deneyimler, çatışan taraflar arasındaki doğrudan müzakerelerin daha etkili olduğunu göstermektedir. BM, AGİT ve diğer kuruluşlar sadece araçlardır. Çatışmayı sadece toplum çözebilir. Savaş durumu, çatışmanın düzenlenememesi hem Ermenistan'a hem de Azerbaycan'a ekonomik, siyasi, kültürel açılardan uzun süre boyunca büyük bir darbe vurmuştur. Önceki bölümde bahsedilen siyasi, ekonomik ve tarihi gerçeklerin analizi dikkate alındığında, Eylül 2020'ye kadar iki ülke arasında bir savaşın başlaması için tüm koşulların zaten yaratılmış olduğu belirtilebilir.

Savaş sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı etkilememiş, aynı zamanda bölgesel devletler ve uluslararası düzeyde etkili güçlerin dikkatini çekmiştir. İkinci Karabağ Savaşı her ne kadar bölgesel savaş izlenimi oluştursa da, aslında uluslararası güçlerin bölgedeki çıkarlarının önemli ölçüde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı'nda en etkili güçlerin başında Türkiye ve Rusya gelmektedir. Bu ülkeler doğrudan askeri operasyonlara katılmasalar da, hem bölgesel düzeyde hem de uluslararası alanda çatışmaya siyasi etkilerini yansıtmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın hem askeri sanayisinin gelişmesinde hem de Azerbaycanlıların askeri eğitiminde önemli bir rol oynamış, Azerbaycan'da modern standartları karşılayan ordunun oluşmasına güçlü etki göstermiştir. Tüm bunların yanı sıra Azerbaycan'ın Türkiyeden temin ettiği askeri teknoloji savaşın yönünü belirlemiştir. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türk yetkililerin defalarca askeri destek tekliflerine rağmen, Bakü her seferinde Türkiye'nin askeri desteğini reddetmiştir. Ancak Türkiye'nin savaşın ilk gününden itibaren Azerbaycan'a açık diplomatik desteği Azerbaycan'ın Ermenistan ile diplomatik savaşında zafer kazanmasında özel bir rol oynamıştır. Öte yandan Rusya-Türkiye ilişkilerinin son yıllarda önemli ölçüde gelişmesi sorunun Azerbaycan lehine çözülmesinde ehemmiyetli rol oynamıştır. 30 Aralık 2020'de Dağlık Karabağ'daki ateşkesi korumak için Rusya-Türkiye Ortak İzleme Merkezi çalışmalarına başlamıştır (Özsoy - Baş, 2022, 154). Merkez, Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında 11 Kasım 2020 tarihinde imzalanan bir muhtıra temelinde kurulmuştur. Merkezin Rus personel komutanlığına Tümgeneral Viktor Fedorenko, Türk personel komutanlığına Tümgeneral Abdullah Katırcı atanmıştır (Özer, 2021, 124).

Savaş sürecinde Rusya doğrudan tarafsız bir tavır sergilemiştir. Birinci Karabağ Savaşı'nda ve iki savaş arasında Rusya, Ermenistan yanlısı siyaset sergilemiştir. Ancak, 2018'de başbakan seçilen Paşinyan'ın Rusya'dan uzaklaşarak Batı yanlısı bir dış politika seçmesi, Rusya ile iyi ilişkileri olan eski hükümet yetkililerinin tutuklanması ve Erivan sokaklarında Rus bayrağının yakılması, Rusya-Ermenistan ilişkilerinin kötüleşmesine neden olmuştur (Abasov, 4 Mayıs 2018, 3). Nitekim savaş sırasında tarafsız bir tavır alan Rusya hükümeti, Azerbaycan'a diplomatik destek sağlamıştır. Putin'in konuşmalarında: “birçok soruna rağmen uluslararası hukuk açısından bakıldığında, hem Dağlık Karabağ hem de ona komşu olan tüm bölgelerin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası” olduğunu belirtmiştir (Kommersant, 18 Aralık 2020, 1). Rusya'nın arabuluculuğu ile

savaş durdurulmuş ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Böylece Rusya, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında belirleyici söz sahibi olduğunu bir kez daha göstermiştir. Rusya etkileyici bir diplomatik hamle yapmış ama aynı zamanda büyük bir sorumluluk da üstlenmiştir. Bu bağlamda, İkinci Karabağ Savaşı'nın ana sonuçları arasında Ermenistan'ın askeri yenilgisi ve askeri potansiyeline ciddi zarar verilmesi, Azerbaycan'ın Ermenistan'a askeri üstünlüğünün sağlanması, Türkiye'nin bölgedeki etkisinin ve ağırlığının güçlendirilmesi ve Rusya'nın Ermenistandaki ağırlığı ve etkisi yeniden kazanması şeklinde belirlenebilir.

Karabağ çatışmasının uzun süre boyunca görünmez etki merkezlerinden biri de kuşkusuz İran olmuş ve görünüşte ülkenin savaşla ilgili konumu uzun yıllar boyunca değişiklikten uzak kalmıştır. İran'ın ulusal çıkarlarına uygun olarak Dağlık Karabağ çatışmasında İran, statükoyu olduğu gibi koruma taraftarı olmuştur. İran'ın din faktörünü kullanarak Azerbaycan'ı, ticari ve ekonomik faktörleri kullanarak Ermenistan'ı etkileme fırsatına sahip olduğu yönünde bir görüş bulunmaktadır (Agazade, 2019b, 70). Ancak savaş sürecinde İranın bu siyasetinin savaşın yönlendirilmesi açısından işe yaramadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca İran'dan Ermenistan'a silah ve mühimmat dolu tırların gönderilmesine yönelik haberler İran ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. İran'da yaşayan Azerbaycanlılar, kuzeydeki yurttaşlarını desteklemek için çatışmalar sırasında bir dizi İran şehrinde mitingler düzenlemesi ciddi endişeler doğurmuştur. Böylece, aslında Güney Azerbaycan'ın İran'daki iç durumu etkileme fırsatına sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu olaylar kısa süreliğine İran'la Azerbaycan ilişkilerine negatif yönde etkilese de, Azerbaycanlı yetkililer, Azerbaycan'ın başka ülkelerin iç işlerine karışmadığını defalarca dile getirmiştir.

Fransa ve İngiltere'nin savaş sürecindeki tutumları da özellikle önemlidir. Her iki ülke, savaşın ilk gününden bu yana defalarca taraflara savaş operasyonlarını durdurma çağrısında bulunmuş, ancak Azerbaycan ve Ermenistan buna tepki göstermemiştir. Tüm bunların yanı sıra, İngiltere ve Fransa'nın Minsk Grubu'nun eşbaşkanları olması unutulmamalıdır. Buna rağmen, Fransa ve İngiltere'nin tutumları farklılık göstermiştir. İngiltere, karışmama siyaseti seçerken, Fransız yetkililer gerek savaş öncesinde gerekse çatışmalar sırasında Ermenistan'ı destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Ermenistan'ın savaşta yenilmesi, Güney Kafkasya'da kendisini destekleyen Fransa'nın siyasi itibarının ve bölgedeki jeopolitik çıkarlarının ciddi şekilde zedelenmesine neden olmuştur.

Fransa'nın aksine İngiltere, savaş sürecinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklemiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan-Azerbaycan ihtilafıyla ilgili olarak Güvenlik Konseyi başkanının talimatıyla Azerbaycan'a karşı hazırlanan taslak bildirisini, İngiltere'nin vetosu nedeniyle kesin olarak kabul edilmemiştir (Cəfərli, 25 Ekim 2020, 2). Bu adımla İngiliz hükümeti Azerbaycan'a tam diplomatik desteğini ifade etmiş ve Azerbaycan'ın savaş sırasında karşılaştığı uluslararası baskıdan bir nebze de olsa savunmuştur.

Bölgesel ve uluslararası güçlerin Karabağ Savaşı'na yaklaşımlarının gözden geçirilmesi savaşan tarafların karşılaştıkları olumlu ve olumsuz süreçlerin anlaşılması bakımından gereklidir. Bununla beraber Dağlık Karabağ Çatışmasının güncel durumunun ve bölgenin gelecek gelişim perspektiflerinin değerlendirilmesi açısından Azerbaycan ve Ermenistan'ın konumunun derinden analizi daha önemlidir. Aşağıdaki başlıklarda her iki devletin savaşa yaklaşımları, güncel konumları ve bölgeye yönelik gelecek planları değerlendirilmiştir.

3.2.1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Konumu

1994 yılında Bişkek Protokolü'nün imzalanmasından sonra Birinci Karabağ Savaşı sonucunda topraklarının %20'sini kaybeden Azerbaycan, barışın sağlanması amacıyla Ermenistan ile uzun süreli diplomatik müzakereler yürütmüştür. Bu açıdan, BM Güvenlik Konseyi'nin işgalci güçlerin Azerbaycan topraklarından koşulsuz geri çekilmesini talep eden kararlarının ve Minsk Grubu'nun başkanlığında 26 yıl yürütülen müzakerelerinin sonuç vermemesi, Azerbaycan'a barış yoluyla toprakların geri alınmasının mümkünsüzlüğünü göstermiştir. Belirtmek gerekir ki, Minsk Grubu'nun eşbaşkan devletleri, BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleridir. Büyük güçler ihtilafın çözülmesi yönünde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası kabul görmüş sınırları içinde barışçıl bir şekilde faaliyetler sergilemek, Ermenistan'a yaptırımlar uygulamak yerine, oluşmuş siyasi durumu olduğu gibi sürdürmüşlerdir. Bu süre zarfında müzakerelerin sadece bir taklidi bulunmaktadır ve bu nedenle Birinci Karabağ Savaşı'nın kaybeden tarafı Azerbaycan yeni gerçekleri kabul etmek ve onlarla hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Birinci Karabağ Savaşı'nın hatalarından sonuçlar çıkaran Azerbaycan, enerji kaynaklarının satışından elde ettiği gelirele askeri sanayisini geliştirmiş, İsrail, Türkiye, Rusya ve Pakistan'dan modern silahlar satın almış ve aynı zamanda güçlenmiştir.

8 Kasım 2016'da Azerbaycan Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Forumu tarafından düzenlenen "Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorunu: ana engeller ve çözüm umutları. Ermenistan ve Azerbaycan'dan bakış" konferansı, iki ulus arasındaki ilişkilerin kurulmasında, Dağlık Karabağ meselesindeki tutumların yakınlaştırılmasında, temas hattında yeni çatışma kıvılcımlarının önlenmesinde bir sonraki aşamaya işaret etmiştir (Mehtiev, 30 Kasım 2016, 3). Forumun amacı, tarafları mevcut tehditlerin ortadan kaldırılmasına ve karşılıklı ilişkilerin en geniş düzeyde daha da geliştirilmesi için belirli bir temel oluşturmasına yönlendirmek olmuştur. Azerbaycan tarafı, çatışmanın çözümüne ve bölgede barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik müzakerelere her zaman hazır olduğunu beyan etmiştir. Azerbaycan hükümetine göre, bütün sorun Ermenistan'ın liderliğinin faaliyetlerinde yatmaktadır. Çatışma halindeki devletlerin toplumları, karşı tarafın temsilcileriyle barış ve işbirliği içinde birlikte yaşamaya hazır olmalıdır. Bu durumda Ermenistan siyasi çevreleri de bu duruma yardımcı olmalı ve insanların bilinçlerini milliyetçilik sisleriyle zehirlenmemelidir. Aksi takdirde, çatışmanın tam çözümü hakkında konuşmanın bir anlamı bulunmamaktadır.

Kitlelerin kolektif bilincini, şu ya da bu sosyo-politik süreç ve olaylara ilişkin sembolik algıyı kökünden değiştirmenin uzun yıllar alacağı açıktır. Ermeni çevrelerin, bazı politikacıların ve sözde siyaset bilimci ve sözcülerinin önyargılı duruşuna rağmen, Dağlık Karabağ ihtilafının başlangıcından bu yana, Ermeni ve Azerbaycanlı yetkililer arasında çeşitli düzeylerde kamu diplomasisinin formatında birçok görüşme yapılmıştır. 2007 yılında Azerbaycan'ın Rusya Büyükelçisi Polad Bülbüloğlu, Farhad Badalbeyli, Kemal Abdullayev Dağlık Karabağ'ı ziyaret etmiş ve burada çeşitli görüşmeler yapmıştır (Muradlı, 29 Haziran 2007, 2). Azerbaycan ve Ermeni bilim ve sanat adamlarının Dağlık Karabağ sorununa ilişkin ortak çalışmaları da bilinmektedir. Bu çalışmalarda Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ'ın kalkınmasına yönelik çeşitli modeller önerilmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonra ülke içinde ulusal birlik sağlanmış, bu sayede İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan halkı orduya ve hükümete tam destek vermiştir. Ayrıca savaş sırasında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ve Cumhurbaşkanının Dış Politikadan Sorumlu Yardımcısı Hikmet Hacıyev düzenli olarak yabancı medyaya röportajlar vererek izleyicilerin dikkatine adil bir duruş sergilemiştir.

Azerbaycan sadece savaş alanında değil, bilgi savaşında da kazanmıştır. Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununun çözümünün belirleyicisinin siyasi şahsiyetler, kamu temsilcileri, aydınlar, medya çalışanları, STK'lar, diaspora örgütleri mensuplarının yanı sıra halk olduğu açıktır. İki devletin halklarının temsilcileri ortak bir paydada buluşabilir ve çatışmanın gerçek kaynaklarını açıkça tartışarak ortak sonuçlara ulaşabilirler. Durumun herhangi bir şekilde ağırlaşması, çatışmanın çözümünü geciktirme koşullarında güçler dengesinin bozulması, önceden tahmin edilemeyen en trajik sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle, kazanılan barışın korunması için önemli bir yasal alan olan kamu diplomasisi formatı da dahil olmak üzere, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasındaki ilişkilerin çeşitli düzeylerde yoğunlaştırılması özellikle önemlidir (Mehtiev, 30 Kasım 2016, 4). Kamu diplomasisinin başarıları ve durumun ortak düzenlenmesi hem devlet içi hem de devletler arası sorunların çözülmesine yardımcı olmaktadır.

Birinci Karabağ Savaşı'nın hatalarından sonuçlar çıkaran Azerbaycan, enerji kaynaklarının satışından elde edilen geliri kullanarak askeri sanayisini geliştirmiş, İsrail, Türkiye, Rusya ve Pakistan'dan modern silahlar satın almış ve büyük güçlerle diplomatik bağlarını güçlendirmiştir. Savaş sırasında Azerbaycan 5 şehir, 4 yerleşim yeri, 286 köy ve Azerbaycan-İran sınırını işgalden kurtarmış ve 10 Kasım tarihli ortak antlaşmaya göre 1 Aralık'tan önce 3 şehir daha Azerbaycan'a iade edilmiştir (Əliyev vd., 2021, 12). Ayrıca 10 Kasım 2020 tarihli ortak antlaşmaya göre, bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları restore edilmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve eşyaların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım güvenliğinin garanti edilmesi ve ulaşım bağlantıları üzerindeki kontrolün Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Muhafız Servisi tarafından gerçekleştirilmesi bölgesel ekonomik gelişime yol açması beklenmektedir. Bu, teorik olarak Türkiye'yi Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'ın geri kalanı ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya bağlayacak olan yeni ulaşım bağlantısı kuracaktır (Bayramov, 2 Nisan 2021, 5).

Hümanizm ve çok uluslu birlik zamanımızın gerçek talepleridir. Gelişim ve ilerleme ancak medeniyet geleneklerinin doğal bir devamı olması durumunda mümkündür. Bilgi devrimi ve küreselleşme sayesinde tek bir mega uzay haline gelen modern dünyada yaşanan olayların, öncelikle insanlığın korunması ve geliştirilmesi sorunları olarak askeri çatışmalardan arınmasını talep etmektedir. Etnik kökene ve dine dayalı güç politikaları,

insanlık tarihinin modern gelişiminde bir gerileme rolü oynamakta, bir tür küresel gerilim eksenine haline gelmekte, saldırganlığa, korkuya, savaflara ve çatışmalara neden olmaktadır. Bu arka planda, barış ve işbirliği içinde yaşama yeteneği, devletlerin paradigmasına ve halkların kendini koruma ve etkileşim arzusuna dayanan görüşleri ifade eder. Bu hedefe başarıyla ulaşmak, etkileşim ilkelerinin yüzleşme ilkelerinden daha etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

3.2.2. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Konumu

Resmi diplomasi, çatışma durumlarını çözmenin her zaman en etkili yolu değildir. Uzun yıllardır tehlikeli statükoyu korumaya çalışan Ermenistan hükümetinin Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözüme kavuşturulmasını engellemekle çatışmanın yeniden başlanmasına neden olmuştur. Son dönemlerde Azerbaycan ile sürekli ve açık bir şekilde kaybedilen ve çok fazla kaynağa mal olan silahlanma yarışı, barış direnci Ermeni ekonomisinin gelişimini yavaşlatmış ve nüfusun yaşam standardını olumsuz yönde etkilemiştir.

Ülkenin sözde "soykırım" iddiaları sayesinde yaratılan "incitilmiş millet" imajı, Büyük Ermenistan mitinin ideolojik kendini aldatma stratejisi ve Taşnaksutyun'un ideolojik hegemonyasının yanı sıra ASALA'dan kalma radikal siyasi düşünceleri, dini ve mezhep faktörleri ile manipülasyonlara dayalı dış politikası artık sadece tarihsel çarpıtmalar yaratmakta, hiç bir siyasi üstünlük sağlamamaktadır. Üstelik bu tür faktörler, Ermenistan'la ilgili olarak uluslararası eleştirilerin ana odak konusu haline gelmiştir.

Ermenistan'ın 1990'lı yılların başındaki galip-istilacı sendromu tehlikeli bir durum oluşturmuştur. Bu olgu, Ermenileri zamanla siyasi durumu ayık bir şekilde değerlendirme yeteneğinden uzaklaştırmış, giderek artan jeopolitik iştahlarını uluslararası hukuk normlarıyla kıyaslama yeteneğinden yoksun bırakmış, siyasi durumun güncel gerçeklerini anlamalarını engellemiştir. Bu olgu, bugün Ermenistan'ın Güney Kafkasya'daki tek monoetnik ülke olduğu gerçeğiyle açıkça doğrulanmaktadır. Kuruluş anından itibaren Ermenistan'ın dört komşu devletinden üçüne karşı toprak iddiaları bulunmaktadır. Kafkasya uzmanı Svante Kornel'in yazdığı gibi, Ermenistan 20. yüzyılın 90'lı yıllarında Azerbaycan ile savaş halinde olmasaydı, büyük olasılıkla Samtshe-Cavaheti bölgesi uğrunda Gürcistan ile bir çatışma başlatacaktı (Mehdiyev, 2 Aralık 2016, 4).

İşgal döneminde Ermenistan, Azerbaycan topraklarındaki milli ve kültürel mirası, şehirleri ve diğer yerleşim yerlerini yağmalamış ve tahrip ederek bölgeye ağır çevresel zararlar vermiştir. Azerbaycan topraklarına yüz binlerce mayın ve patlayıcı yerleştirilmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı'nın başlamasından önce Ermeni politikacılar Ermenistanın askeri ve siyasi gücünü yüksek değerlendirmiştir. Başbakan Nikol Paşinyan, “Ermenistan silahlı kuvvetlerinin bölgedeki savaşa en hazırlıklı ve zeki ordu olduğunu,” (Armenpres, 23 Temmuz 2020) Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan “yeni savaşın yeni topraklar için olacağı” (Özsoy - Baş, 2022, 152). yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır. Ancak savaşın yenilgisi, Ermenistan'ın ordusunu, siyasetini ve yeteneklerini yeniden değerlendirmesine yol açmıştır. Yenilgi Ermenistan'ı bölgedeki değişen jeostratejik duruma uyum sağlamanın yollarını aramaya zorlamıştır. Ermenistan için yeni statüko son derece rahatsız edici etki bırakmıştır. Savaş sırasında Dağlık Karabağ çevresindeki Azerbaycan bölgeleri ve doğrudan bölgedeki önemli topraklar üzerindeki kontrol kaybedilmiştir. Ermenistan'ın askeri potansiyeline ezici bir darbe indirilmiştir. Daha önce işgal altındaki Azerbaycan topraklarının elde tutulmasının Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesinde önemli faktör olduğu düşünülmüş olsa dahi, yenilginin ardından Ermenistan bu etkili avantajı kaybetmiştir.

Savaş sonrası Ermenistan hükümeti, muhalefeti ve toplumu kelimenin tam anlamıyla kafa karışıklığı içinde kalmıştır. Yenilgiden en çok sarsılanlar radikal dernekler, gruplar ve partiler olmuştur. “Taşnaksutyun” partisi, Ermeni kilisesi, yurtdışındaki Ermeni lobisi ve diaspora örgütleri yenilgiye hazırlıksız yakalanmışlardır. Azerbaycan ve Türkiye ile ilgili konularda her zaman çok radikal bir duruş sergilemişlerdir. Şimdi ise Ermenistan içindeki radikal gruplar yeniden intikam söylemleri yapmakta ve Ermeni halkını intikam için köklendirmeye çalışmaktadır. Ermenistan'daki radikal gruplar bu şekilde Azerbaycan'dan intikam almak istemektedir.

Son yıllarda Ermenistan'ın Batı yanlısı siyasetinin etkisiyle Rusya ile ilişkilerin kötüleşmesi, İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'ın Rusya'dan beklediği yardım ve desteği alamamasıyla sonuçlanmıştır. Rusya'nın iki ülke arasındaki askeri anlaşmalardan ve Kolektif Güvenlik Antlaşması kapsamındaki yükümlülüklerinden boyun kaçırmamasından ve tarafsız tutum sergilemesi Ermenistan hükümeti ve toplumunu hayal kırıklığına uğratmıştır. Tüm bunların yanında 2021'de yapılan seçimler, askeri

yenilgiye rağmen, Ermeni toplumunun çoğunluğunun Paşinyan'ın yönetimini desteklediğini teyit etmiş ve Ermeni siyaset sahnesindeki Rus yanlısı unsurların zayıflığını göstermiştir. Dolayısıyla, Rusya'nın Ermeni toplumu üzerindeki etkisinin siyasi olarak zayıfladığı gözlemlenmiştir.

Karabağ'daki yenilgiler, Şuşa'nın Azerbaycan birlikleri tarafından geri alınması ve Karabağ'ın tamamen kaybedilmesi tehdidi Paşinyan'ı Rus tekliflerini kabul etmeye zorlamış, bunun sonucunda düşmanlıklar durdurulmuş ve Dağlık Karabağ'a bir Rus barış gücü birliği gönderilmiştir. Savaşta mağlubiyet, 10 Kasım 2020 tarihli antlaşmanın imzalanması ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'a komşu bölgelerden askerlerini çekmeyi taahhüt ettiği antlaşma, Ermenistan'da ciddi bir iç siyasi krize neden olmuştur. Bu durum hükümet karşıtı güçlerin ayaklanmasına ve parlamento binasının ele geçirilme girişimlerine yol açmıştır (Kommersant, 30 Nisan 2022, 3). Bir süre sonra Ermeni Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı'nın Paşinyan'ı istifaya zorlamak için başarısız bir girişimde bulunmuştur (CNN TÜRK, 25 Şubat 2021). Bundan sonra, 20 Haziran 2021'de Paşinyan bloğunun kazandığı erken parlamento seçimleri planlanmış ve iktidarı elinde tutmayı başarmıştır (Atanesyan - Chelpanova, 2021, 128). Bütün bu olaylar, Ermeni yetkililerinin politikalarında geçici olarak Batı yanlısı yolu terk etmeye ve tamamen Moskova'ya odaklanmaya zorlamıştır. Ancak, iktidarın ele geçirilmesinden sonra Nikol Paşinyan temkinli bir şekilde Batı'ya entegrasyon fikrine geri dönmeye başlamıştır. Böylece, Paşinyan 2021'de Ermenistan-Azerbaycan sınırına bir Fransız askeri birliğini yerleştirme önerisiyle Macron'a dönmüş (TRT Russia, 18 Ağustos 2021) ve Fransa'ya yaptığı bir ziyarette Paşinyan, “Fransa'nın Ermenistan'daki varlığının artırılması” (OPMRA, 7 Ağustos 2022) ile ilgilendiğini ifade etmiştir.

Karabağ'ın geri alınmasıyla beraber Azerbaycanlı yetkililer sorunun ortadan kaldırıldığını iddia etmiş ve bundan sonra bölgenin gelişimi için projelerin gerçekleştirilmesi yönünde faaliyetleri başlatmışlardır. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki fiili sınırın yeniden belirlenmesiyle ilgili olarak gerginlik hala devam etmektedir. Bu sorun, Karabağ çevresindeki sözde güvenlik kuşağının Azerbaycan'ın kontrolüne geri verilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Ayrıca Azerbaycan, Karabağ sorununun artık olmadığını vurgularken, Ermenistan ise tam tersine Karabağ'ın özel statüsünün belirlenmesinde ısrar etmektedir. Böylelikle, genel olarak savaş sonrasında Azerbaycan'ın yeni askeri çatışmalardan kaçınma ve karşılıklı ilişkilerin normalleştirme

isteğine rağmen, Ermenistan tarafının siyasetinde kaybedilen savaşın intikamını almak isteği, rövanşist eğilimler gözlemlenmektedir.

4. BÖLÜM: DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASININ ÇÖZÜMÜNDE KİLİT OYUNCULAR OLARAK TÜRKİYE VE RUSYA

4.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde Uluslararası Girişimler

Dağlık Karabağ çatışmasının uzun süre dünya toplumunun dikkatini çekmediğini belirtmek gerekir. Bunun nedeni, çatışmanın SSCB'nin çöküş sürecini hızlandıran pek çok faktörden biri olmasıdır ve bu sorunun ortadan kaldırılması, Sovyetler Birliği içinde yaşanan yıkıcı süreçlerin önüne geçebilecektir (Abdullaev, 2005, 120).

Çatışan taraflar arasındaki diyalog her zaman belirsiz ve çelişkilerle doludur. Dağlık Karabağ sorunu da istisna değildir. 30 yılı aşkın bir süredir, dünya topluluğu çatışma taraflarının uzlaşmaya varmalarına ve sorunu çözmelerine yardımcı olamamıştır. Rusya ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerin bu sorunun çözümünde önemli ilerlemeler kaydettiklerinden bahsetmeden önce, Dağlık Karabağ müzakerelerinin daha önce nasıl yapıldığına, sorunun çözümü için hangi adımların atıldığına bakmak gereklidir.

1991 yılında Dağlık Karabağ sorununu çözmek için ilk girişim, dönemin Rusya Devlet Başkanı B. Yeltsin ve Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev tarafından yapılmıştır. İmzaladıkları Zheleznovodsk bildirisinde şu şekilde bahsedilmektedir: “SSCB merkez organları, bölgedeki durumu normalleştirmek için etkili önlemler geliştirip uygulayamamıştır. Mevcut durumda, amacı adım adım durumu normalleştirmenin temellerini atarak bir müzakere sürecinin başlaması için koşullar yaratmak olan arabuluculuk çabalarına ihtiyaç duyulmaktadır” (Kavkazskij uzet, 17 Mayıs 2010). Uzun yıllar Moskova'nın barışçıl çözüme yönelik yaklaşımlarını belirleyen fikirler bu belgede formüle edilmiştir. Her şeyden önce müzakerelerin temel dayanağı olarak ateşkesten bahsedilmektedir. Ateşkes, yeni seçimler, mültecilerin kendi evlerine dönüşü ve Dağlık Karabağ'da bir devletin kurulması çatışmanın çözülmesi için şartlar olarak önerilmiştir. Ağustos 1992'de N. Nazarbayev tarafından başka bir girişimde bulunulmuştur. Ancak bu girişim, Ermeni tarafının Nazarbayev'i toprak bütünlüğünü desteklemek ve sınırların korunmasını savunmakla suçlaması nedeniyle başarılı olamamıştır (Oflaz, 2013, 189). İlk müzakere girişimlerinin ardından uluslararası kuruluşlar da Dağlık Karabağ sorununa özel önem vermeye başlamıştır.

1992 yılında BM'ye üye olan Azerbaycan, BM ile işbirliğinin ilk gününden itibaren örgüt platformu aracılığıyla uluslararası toplumun dikkatini Ermenistan-Azerbaycan

çatışmasına çekmeye ve BM'nin potansiyelini kullanarak bir barış anlaşmasına varmaya çalışmıştır. 1993 yılında BM Güvenlik Konseyi Ermenistan-Azerbaycan ihtilafına ilişkin 822, 853, 874, 884 sayılı kararları kabul etmiştir (Resolution 822, 30 April 1993; Resolution 853, 29 July 1993; Resolution 874, 14 October 1993; Resolution 884, 12 November 1993). Bu kararlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü teyit etmiş, ateşkesin sağlanmasını ve işgalci güçlerin Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarından çekilmesini talep etmiştir. Bu kararlarda taraflara askeri eylemleri durdurmaları, Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusunun güvenliğini sağlarken kontrol altındaki bölgelerden birliklerini çekmeleri, ablukayı sona erdirmeleri ve benzeri çağrılarda bulunularak, çatışmanın silahlı aşamasının sona erdirilmesi ve çatışmanın çözümünün barışçıl bir yola aktarılması isteklerini içermektedir.

Maalesef BM'nin bu kararları 27 yıl kağıt üzerinde kalmıştır. Uluslararası hukukun hiçe sayılması nedeniyle BM Güvenlik Konseyi kararlarının güç kullanılarak uygulanması kaçınılmazdır. Azerbaycan, BM Şartı'nın 51. maddesinde yer alan meşru müdafaa hakkını kullanarak toprak bütünlüğünü yeniden sağlamıştır. Eylül 2020'de başlayan ve 44 gün süren Karabağ savaşı sonucunda saldırgan devlet barış yapmak zorunda kalmıştır.

Güvenlik Konseyi ve diğer organlar tarafından temsil edilen BM, AGİT'in faaliyetlerine ve ayrıca Dağlık Karabağ çatışmasının hızlı bir şekilde çözülmesine yönelik çeşitli düzeylerde ikili ve diğer çabalara desteğini sürekli olarak ifade etmiştir. Ancak Dağlık Karabağ sorununun çözümünde BM'nin rolü burada sona ermektedir.

4.1.1. AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyetleri

Çatışmanın çözümü için en büyük katkıyı AGİT veya daha doğrusu uzun süre çatışmanın çözümüne katılarak Ermenistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması, Dağlık Karabağ'ın yasal statüsü, Dağlık Karabağ'ın ve tüm halkın güvenliğinin garantisi gibi önemli ilkeler üzerinde odaklanan Minsk Grubu sağlamıştır. Ortaya konulan ilkelerin önemi kabul edilmekle birlikte, ilkelerin uygulamaya konulması yönünde bir adım atılmadığını belirtmekte fayda vardır. Minsk Grubu sorunu uluslararası hukuk temelinde çözmeye çalışmış, lakin aynı zamanda her iki halkın da özel ihtiyaçlarını dikkate almamıştır.

Sovyet sonrası devletlerin AGİT'e katıldığı 1992 yılından itibaren Dağlık Karabağ sorununun AGİT çerçevesinde çözümüne yönelik arabuluculuk çabaları süreci

başlamıştır. Mart 1992'de AGİT Dışişleri Bakanları tarafından Dağlık Karabağ konulu ilk konferans düzenlenmiştir. Konferansa Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, Türkiye, ABD, Belarus, İsveç, İtalya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Fransa ve Almanya katılım sağlamıştır. Konferansın amacı ateşkes sağlamak ve Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda siyasi müzakereleri başlatmaktır. Konferansın yeri Belarus'un başkenti Minsk seçildiği için, "Minsk Grubu" adı ortaya çıkmıştır.

İlk müzakereler 31 Mayıs 1992'de Roma'da yapılmış ve birkaç aşamadan oluşmuştur. O ana kadar 8 Mayıs 1992'de Ermeni silahlı kuvvetleri Şuşa'yı işgal etmiş, Dağlık Karabağ'ın tamamını ele geçirmiş ve Azerbaycan nüfusundan 50 bin kişiyi sürgüne göndermiştir (Mammadov - Musaev, 2007, 16). Ardından, 15 Mayıs 1992'de Dağlık Karabağ'ın dışında yerleşen, arazisinden Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayan bir yolun geçtiği bir bölge olan Laçın de ele geçirilmiştir. Roma müzakereleri silahlı çatışmanın sonuçlarını ortadan kaldırmak için yapılmıştır. Bu amaçla, müzakerelerin ilk aşamasında, askeri birliklerin Laçın ve Şuşa'dan çekilmesini sağlayan, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşünü garanti eden bir belge hazırlanmıştır. Eylül 1992'ye kadar, kesin sonuçlara yol açamayan dört tur müzakere yapılmıştır. Ermeni tarafının 1992 Helsinki kararına aykırı olarak Dağlık Karabağ'ın Ermeni temsilcilerinin müzakere sürecine Minsk Konferansı'na katılan diğer devletlerle eşit bir şekilde katılma talebinde bulunması nedeniyle Roma müzakereleri başarılı olamamıştır. Aynı zamanda Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan nüfusunun temsilcilerinin müzakere sürecine dahil edilmesini kabul etmemiştir. 23 Eylül 1993'te Paris'te ve 12 Kasım 1993'te Viyana'da yapılan Roma müzakerelerinin ardından, çatışmanın taraflarına silahlı çatışmanın sonuçlarının üstesinden gelmeyi amaçlayan yeni koşullar sunulmuştur. Ancak tüm müzakerelere rağmen Ermenistan, 1993 yılında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sınırları dışında kalan altı bölgesini ele geçirmiştir. 1994 yılına gelindiğinde Ermenistan silahlı kuvvetleri Dağlık Karabağ'ın neredeyse tamamını ve çevresindeki yedi bölgeyi işgal etmiştir. Ve ancak Mayıs 1994'te Rusya'nın arabuluculuğu ve Minsk Grubu ile işbirliği içinde ateşkes sağlanmıştır (Mammadov - Musaev, 2007, 119).

Aralık 1994'te Budapeşte'de Dağlık Karabağ ile ilgili bir kararın alındığı bir zirve düzenlenmiştir. Bu karara göre AGİT devlet başkanları, müzakereler için tek zemin oluşturmak ve arabuluculuk çabalarının koordinasyonunu sağlamak amacıyla Minsk Grubu adı verilen eşbaşkanlık kurumunu kurmuşlardır (Oflaz, 2013, 190).

Zirvede silahlı çatışmayı sona erdirmeye konusunda bir anlaşma imzalamak amacıyla müzakereleri yürütme ve silahlı çatışmayı bitirme konusunda anlaşmaya vardıktan hemen sonra Dağlık Karabağ arazisinde AGİT tarafından çokuluslu barış gücünü konuşlandırmak gibi görevler belirlenmiştir.

3 Aralık 1996'da Lizbon'da yapılan zirvede, AGİT devlet ve hükümet başkanları (1 Ocak 1995'ten itibaren AGİK, AGİT'e dönüştürülmüştür), Ermenistan ve Azerbaycan'ın çatışmayı çözmek için aşağdaki ilkelere uymasını tavsiye etmiştir:

- Ermenistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması,
- Dağlık Karabağ'a nihai yasal statüsünün verilmesi,
- Dağlık Karabağ'ın ve tüm nüfusunun güvenliğinin sağlanması (Demirtepe, 2011, 8).

Ermenistan dışındaki tüm AGİT katılımcısı devletler bu ilkeleri benimsemiştir.

1997'nin başında, Minsk Grubu çerçevesinde, Dağlık Karabağ meselesini düzenlemek için çatışan taraflara bir dizi yaklaşım önerilmiştir. Bunlardan bazıları; 17 Temmuz 1997'de “paket yaklaşımı”, 2 Aralık 1997'de “aşamalı yaklaşım” ve Kasım 1998'de “ortak bir devlet yaklaşımı”.

Paket yaklaşım aşağdaki hükümleri içermektedir:

- Dağlık Karabağ siyasi olarak Azerbaycan'a bağımlı olmalı ve kendi anayasasına sahip olmalıdır,
- Ermeni kuvvetleri, şuşa da dahil olmak üzere, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan topraklarını terk etmelidir. Bu bölgelerde güvenlik AGİT güçleri tarafından sağlanmalıdır,
- Dağlık Karabağ bağımsız bir ekonomik alan olmalıdır.

Müzakereler sırasında, “paket önerisi”, uygulanmasına yönelik mekanizmaların eksikliği veya belirsizliği nedeniyle anlamını yitirmiştir.

Aşamalı yaklaşım iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada çatışmanın sona erdirilmesi ve sonuçlarının ortadan kaldırılması, ikinci aşamada ise Dağlık Karabağ'ın hukuki statüsünün Azerbaycan'a bağlanması planlanmıştır. Yaklaşım ideal olmaktan uzak olsa da Azerbaycan tarafı bunu kabul etmiştir. Ermenistan tarafı da bu yaklaşımı kabul etmeye hazır olmasına rağmen Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçıların güvenlik korkuları onları bu yaklaşıma karşı çıkmaya mecbur etmiştir. Dağlık Karabağ ayrılıkçıların korkularını kabul eden Minsk Grubu, taraflara paket önerisinin yeni varyasyonlarını önermiş ve bu, doğal

olarak Azerbaycan'ın memnuniyetsizliğine neden olmuştur. Sonuç olarak, "paket yaklaşımı" da görevini yerine getirmemiştir (Oflaz, 2013, 191).

Bu müzakere süreçlerinden sonra Azerbaycan ve Ermenistan tarafları birkaç kez bağımsız müzakereler yapmaya çalışmıştır. Kasım 1999'da İstanbul'da, çatışmanın taraf devletlerinin başkanlarının iki devlet arasındaki yoğunlaştırılmış diyaloga ilişkin iradelerini ifade ettikleri bir zirve düzenlenmiştir. Gerçekleşen doğrudan görüşmeler, her iki tarafın da yıkıcı duruşu nedeniyle amacına ulaşamamıştır.

Son olarak, Kasım 1998'de Minsk grubu eşbaşkanları, "Ortak Devlet" adı verilen nihai bir yaklaşım ortaya koymuştur. İlkelerine göre Dağlık Karabağ, cumhuriyet şeklinde bir devlet ve bölgesel varlık haline gelmeli ve uluslararası kabul görmüş sınırları içinde Azerbaycan ile ortak bir devlet oluşturmalıdır (Mammadov - Musaev, 2007, 122). Azerbaycan, bu yaklaşımın kendi egemenliğini ve toprak bütünlüğünü ihlal edeceğinden, teklife derhal itiraz etmiştir. Ortak devlet kavramı, Minsk Grubu eşbaşkanlarının ortaya koyduğu son öneridir, ardından Dağlık Karabağ sorununun çözümü durma noktasına gelmiştir (Şiriyev, 2010, 137-138).

Çatışmanın çözümü yolunda önemli bir yer, 29 Kasım 2007'de formüle edilen ve aşağıdaki hükümleri içeren "Madrid ilkelerine" aittir. 10 Temmuz 2009'da İtalya'nın L'Aquila kentinde G8 zirvesi sırasında AGİT Minsk Grubu eşbaşkanları olan Rusya, Fransa ve ABD'nin başkanları tarafından ortak bir bildiri kabul edilmiştir (JSNKK, 24 Ekim 2023). Açıklamada Karabağ sorununun temel ilkeleri yayınlanmış ve eşbaşkanlara 2007 tarihli Madrid belgesinin güncellenmiş bir versiyonunu Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarına sunmaları talimatı verilmiştir. Belgede belirtildiği gibi, "Temel İlkeler", güç kullanılmaması, toprak bütünlüğü, eşitlik ve halkların kendi kaderini tayin etme hakkına dair Helsinki Nihai Senedi'nin ilkelerine dayanan makul bir uzlaşmayı yansıtmaktadır (Əhmədov, 2013, 24).

Temel ilkeler, diğerlerinin yanı sıra şunları içerir:

- 1) Dağlık Karabağ çevresindeki toprakların Azerbaycan'ın kontrolüne iadesi,
- 2) Dağlık Karabağ'a güvenlik ve özyönetim garantisi veren geçici bir statü verilmesi,
- 3) Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında bir koridorun açılması,
- 4) Dağlık Karabağ'ın gelecekteki nihai yasal statüsünün yasal olarak bağlayıcı bir irade beyanına dayalı olarak belirlenmesi,

5) Ülke içinde yerinden edilmiş tüm kişilerin ve mültecilerin eski ikamet yerlerine geri dönme hakkının sağlanması,

6) Barışı koruma operasyonu da dahil olmak üzere uluslararası güvenlik garantileri.

S.M.Markedonov'a göre önemli olan ilkelerin uyumlaştırılması değil, gerçekte uyumlu olmasıdır. “Dağlık Karabağ ihtilafının otuz yılı: ana aşamalar ve çözüm umutları” adlı çalışmasında Markedonov “ilkelerin” altı maddesinin de birbiriyle çeliştiğini belirtmektedir: “Birinci ilke, Ermeni kuvvetleri tarafından işgal edilen toprakların Azerbaycan'ın kontrolü altına iadesini gerektiriyorsa ve beşinci nokta, tüm mültecilerin ve geçici olarak yerinden edilmiş kişilerin eski ikamet yerlerine dönme hakkını üstleniyorsa (yani, doğrudan bu devletin toprak bütünlüğünde ısrar ediyorsa), diğer üç ilke (2-4) tam tersi, “Dağlık Karabağ'ın geçici statüsünden”, Dağlık Karabağ'ın Laçın koridor yoluyla “büyük Ermenistan” ile bağlantısından ve tartışmalı bölgenin nihai statüsü konusunda “yasal olarak bağlayıcı bir referandumdan” (bağlayıcı olmayan bir plebisit yerine) bahsetmektedirler (2018, 133-134).

Madrid Prensipleri çerçevesinde Azerbaycan, Ermenistan'ın tüm topraklarını işgalden kurtarması konusunda ısrarda bulunmuştur. Aynı zamanda Ermenistan stratejik avantajını kaybetme niyetinde davranmayıp çatışmadaki konumunu korumaya çalışmıştır.

2020 sonbaharında Dağlık Karabağ'daki savaş sırasında AGİT Minsk Grubu defalarca çatışmanın barışçıl çözümü yönünde çağrıda bulunmuştur. Minsk Grubunun girişimleri, “savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve ölümlerin cesetlerinin değişimi için insani amaçlarla” çeşitli geçici ateşkesler şeklinde ilerlemiştir. Örneğin, 10 Ekim 2020'de Moskova'da yapılan toplantının ardından Azerbaycan ve Ermenistan ateşkes konusunda anlaşmaya varmıştır. Ayrıca AGİT Minsk Grubu'nun desteğiyle Karabağ sorununun barışçıl çözümü için müzakereler başlatılmıştır. Bu, her iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasındaki görüşmelerin ardından Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov tarafından belirtilmiştir. Ancak bu ateşkes daha sonra bozulmuştur (RBC, 20 Ağustos 2020). 17 Ekim 2020'de Dağlık Karabağ'da yeni bir ateşkes anlaşması yürürlüğe girmiştir. Bu karar, AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlığını yapan ülkeleri temsil eden Fransa, Rusya ve ABD başkanlarının açıklamasının ardından ve 10 Ekim 2020 tarihli Moskova Bildirisi uyarınca alınmıştır. İlan edilen ateşkesteki sonraki ilk dakikalar sessizce geçmiştir. Ancak aynı gece taraflar yine bombardıman ve saldırı operasyonlarına ilişkin suçlamalarda bulunmuştur

(Kavkazskij uzal, 18 Ekim 2020). Minsk Grubu'nun insani ateşkes sağlamaya yönelik son girişimi 30 Ekim 2020'de yapılmış ancak çatışmalar yeniden devam etmiştir.

2020 savaşından sonra Minsk Grubu'nun formatı yalnızca kağıt üzerinde varlığını sürdürmektedir. Kremlin'in Dağlık Karabağ'a Rus barış gücü gönderme kararı aslında AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ sorununa ilişkin formatını ihlal etmiştir. 8 Nisan 2022'de Sergey Lavrov, AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ sorununun çözümünde arabuluculuk misyonunu artık mevcut formatta sürdüremeyeceğini açıklamıştır. Lavrov bunu, diğer iki eşbaşkanın (ABD ve Fransa) Ukrayna'da savaşın başlamasından sonra Rusya ile işbirliği yapmak istememesiyle açıklamıştır (Rzaev, 13 Ağustos 2023). Minsk Grubu'nun fiyaskosunun bir diğer nedeni de Azerbaycan'ın bu formattaki arabuluculuk hizmetlerine artık ilgi duymamasıdır. 44 gün süren savaşın bitiminden hemen sonra Cumhurbaşkanı Aliyev, Minsk Grubu'nun 30 yıllık arabuluculuklarının sonuç vermediğini ve Azerbaycan'ın, toprak bütünlüğünü tek başına yeniden tesis ettiğini açıkça ifade etmiştir.

4.1.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümü Alanında Fransa ve ABD Faktörü

Fransa, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olarak dünya sahnesinde önde gelen Avrupa devletlerinden biridir. Kendisi aynı zamanda AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanıdır ve böyle bir statüye sahip olan ve bu tür sorunların çözümüne katılan tek AB ülkesidir.

Dağlık Karabağ sorunu çözüm sürecinin tarihi, Fransa'nın Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'ın diplomatik pozisyonuna belli bir yakınlığını kanıtlamaktadır. Bu nüans, Paris ile Bakü arasındaki karmaşık ilişkilerden çok Ermeni ve Fransız halkı ile ülkeleri arasındaki tarihsel dostluk bağlarının bir yansımasıdır. Geniş Ermeni diasporası Fransız hükümetinin Ermeni halkına yönelik özel bir politika oluşturmasının sebeplerinden biri olmuştur. Fransa'nın Transkafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti ile dostane ve ortak ilişkilere sahip olduğunu da belirtmek gerekir. İki ülke arasındaki ilişkiler ekonomik, siyasi ve kültürel alanları kapsamakta, üst düzey siyasi ziyaretler sık sık gerçekleştirilmektedir. Fransa, Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasındaki işbirliğinde de aktif rol oynamaktadır.

Fransa'nın çözüm sürecindeki konumu bahsedilmesi gereken diğer bir konudur. Fransa'nın 1997 yılına kadar Güney Kafkasya'daki üç cumhuriyete karşı dengeli bir

politika izlemeye çalıştığını, hatta kârlı petrol projeleri ve sözleşmeleri gerçekleştirmek amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ile giderek daha yakın işbirliği yapmakla ilgilendiğini vurgulamak gerekir. Fransa'nın çıkarları bölgede belli bir etkinin kazanılmasını gerektirmektedir. Azerbaycan'la petrol anlaşması imzalanması ihtimalinin çekiciliği Fransa'nın Azerbaycan'a yönelmesini sağlamıştır (Akopyan, 2015, 63). 1996 yılından bu yana Fransız petrol şirketleri Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe petrol ve gaz üretimini gerçekleştirmektedir. Fransız Total şirketi "Absheron" projesinde %50 hisseye sahiptir ve gelecekte "Umid-Babek" projelerine katılmayı planlamaktadır. Buna rağmen Fransa, yarım milyonluk Ermeni diasporasıyla Ermenistan'ı desteklemeye devam etmektedir.

Dağlık Karabağ çatışmasının çözümlenmesinin daha modern aşamasına gelindiğinde, Fransa'nın konumu nispeten istikrarlı kalmış ve Minsk Grubu çerçevesinde eşbaşkanlığı etkinliğini desteklemeye yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Fransa'nın Ermenistan'la son derece dostane ilişkileri olmasına rağmen Fransa'nın Azerbaycan'la ilişkileri de dengeli bir seyirdedir. Ancak Emmanuel Macron'un iktidara gelmesiyle durum değişmiştir. Macron hükümeti, Fransa'nın eski cumhurbaşkanlarından farklı olarak, Paris'in Güney Kafkasya'ya ve özellikle Azerbaycan'a yönelik politikasını değiştirerek Azerbaycan karşıtı politika izlemektedir (Trend.az, 30 Ağustos 2023). Hem 44 gün savaşında hem de savaş sonrası dönemde Ermenistan'a açık destek veren Resmi Paris, Bakü üzerinde siyasi baskı kurmaya, Güney Kafkasya'daki süreçleri etkilemeye ve şartlarını dikte etmeye çalışmıştır.

2020'de patlak veren Dağlık Karabağ savaşı zamanı Ermeni diasporası Fransa'nın farklı şehirlerinde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin tanınması çağrısında bulunan mitingler düzenlemiştir. Senato ve Fransız Parlamentosu alt meclisi sözde "Dağlık Karabağ"ı tanıyan kararları kabul etmiştir. Ancak Fransız Hükümeti Parlamentosunun Karabağ hakkındaki kararını reddetmiştir (DW, 20 Ağustos). Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Fransız Parlamentosu'nun kabul ettiği bu belgenin durumun "gülünç ve gerçek dışı" anlaşılmasının bir tezahürü olduğunu söylemiştir. Azerbaycan da kararı "sıradan bir kağıt parçası" olarak değerlendirmiştir (Lenta.ru, 30 Ağustos 2023).

Dağlık Karabağ'da ateşkese ilişkin "Üçlü Bildiri"nin imzalanmasının ardından Fransa Cumhurbaşkanı, Fransa'nın ateşkes rejimine uyulup uyulmadığını yakından takip

edeceğini belirtmiştir. Fransa'nın Ermeni halkına dostluğu ve desteğine dikkat çeken Macron, yaralı askerlere ve Ermeni halkına insani yardım sözü vermiştir.

Günümüzde, Azerbaycan'ın 44 gün savaşını kazanmasının üzerinden 3 yıl geçtikten sonra da Fransa, Azerbaycan'a karşı düşmanca tavrını sergilemeye devam etmektedir. Fransa'nın bu tavırları arasında, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin dağlık kesiminde yaşayan Ermenilere yönelik iddia edilen ablukayla bağlantılı olarak Bakü'ye “baskı uygulanması” yönündeki açıklamaları, Paris'in, AB üyesi ülkelerin Azerbaycan'daki büyükelçilerinin ülkenin Ermeni işgalinden kurtarılan şehir ve bölgelerine ziyaretlerini engelleme girişimi, BM Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilmesini sağlamak amacıyla Elysee Sarayı tarafından Azerbaycan karşıtı bir kararın hazırlanması da yer almaktadır (Media.az, 30 Ağustos 2023). Ancak Fransa'nın Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik Ermeni yanlısı planları başarısızlığa mahkumdur, çünkü Azerbaycan buna izin vermeyecektir.

Amerika Birleşik Devletleri

Washington'un Dağlık Karabağ çatışmasının uzun süren çözümüne yönelik çıkarları, ABD'nin Sovyet sonrası alandaki genel politikasıyla yakından bağlantılıdır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü Washington tarafından 20. yüzyılın önemli zaferlerinden biri olarak algılanmıştır. Birliğin çöküşünden sonraki ilk zamanlarda ABD, Sovyet sonrası alandaki süreçleri gözlemlemiş ve kendisi için potansiyel olarak ümit vaat eden alanları belirlemeye çalışmıştır. Dünya hegemonyası iddiasında bulunan ABD, Orta Kafkasya bölgesiyle de yakından ilgilenmektedir. Bu, Washington'un bariz görevlerinden kaynaklanmaktadır. Bu görevler; İran çevresindeki durumun ağırlaştırılması, Azerbaycan petrolü ve Orta Asya yönünde ilerlemeyi sağlayan Karadeniz ve Hazar Denizlerine erişimden ibarettir. Ağustos 1997'de ABD Başkanı Bill Clinton'ın Kafkasya ve Hazar Denizi bölgelerini ABD'nin ulusal çıkarları alanına dahil olduğunu ilan etmesi tesadüf değildir (Fridrihson, 2012, 29).

1990'larda petrol faktörünün, ABD'nin bölgedeki enerji güvenliği kavramına dayalı politikası üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu, Azerbaycan'ın önemli enerji kaynakları rezervlerine sahip olması nedeniyle ABD için özellikle önemli bir devlet haline gelmesine yol açmıştır. Öte yandan, bölgede savaşın yeniden başlaması ABD'nin ekonomik planlarını tehdit etmektedir, bunun sonucunda bölgenin istikrarı ve en azından statükonun sürdürülmesi ABD'nin Güney Kafkasya politikasının temel hedefi haline

gelmiştir. 1994 yılında Azerbaycan ile uluslararası petrol şirketleri arasında sözleşmeler imzalanmıştır. Azerbaycan, bir yandan petrolden gelen maliyenin yardımıyla askeri alanda avantajlar elde etmeye ve intikam almaya, öte yandan ortaklardan siyasi yardım almaya çalışmıştır. Ancak ABD'nin Dağlık Karabağ çatışmasına olan ilgisi büyük ölçüde ABD'de etkili bir Ermeni diasporasının varlığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ABD, o dönemde çatışmanın, Azerbaycan ve Türkiye'nin ablukasının birleşik etkilerinden muzdarip olan Ermenistan'a en büyük bağışçı olmuştur. Özgürlük Destek Yasası'na abluka nedeniyle Azerbaycan'a yaptırım öngören ve ABD'nin Bakü'ye yardımını sınırlandıran 907. maddesinin eklenmesi, ABD'nin Ermenistan'a siyasi desteğini bir kez daha doğrulamıştır (Freedom Support Act , 30 Aralık 2023). 2002'den bu yana 907. değişikliğin geçici olarak askıya alındığını ve artık ABD'nin Azerbaycan'a sınırsız her türlü silah tedarikini gerçekleştirebileceğini vurgulamak gerekir. ABD Dışişleri Bakanı Anthony Blinken, Azerbaycan'a yapılan yardımın “Ermenistan ile Azerbaycan arasında müzakereler yoluyla barışçıl bir çözüm bulunması yönünde devam eden çabaları zayıflatmayacağı veya engellemeyeceğini veya Ermenistan'a karşı saldırı amacıyla kullanılmayacağını” ve Amerikan yardımının sağlanmasının ABD'nin uluslararası terörle mücadele çabalarının desteklenmesi için gerektiğini garanti etmiştir.

ABD hükümeti uzun süre Dağlık Karabağ çatışmasının çözüm sürecine aktif olarak katılmıştır. Washington aynı zamanda Minsk sürecinin eşbaşkanlarından biri olarak aktif bir diplomatik role de sahip konumdadır. Minsk Grubu'nda öncü rol oynayan ABD, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın barışçıl ve müzakere yoluyla çözülmesi konusunda tarafları teşvik etmiştir.

2020'deki 44 günlük savaş ABD'deki seçim yarışının zirve noktasına denk gelerek ABD başkanlığına adayların seçim kampanyasının konularından biri haline gelmiştir. Joe Biden, seçim kampanyası sırasında Dağlık Karabağ'daki savaşın tüm taraflarını kınamış ve çatışmanın diplomatik çözümünde ısrar etmiştir. Biden'ın endişe beyanı, 10 Ekim'de ateşkesin bir kez daha ihlal edilmesinin ardından web sitesinde yayınlanmıştı (BHCW, 1 Eylül 2023). Biden, dönemin devlet başkanı Donald Trump yönetiminin Karabağ'daki olaylara gösterdiği tepkiyi pasif ve mesafeli olarak nitelendirerek eleştirmiştir. Washington'un Karabağ'daki ikinci savaş sırasında gösterdiği gevşekliğin iki faktörden kaynaklandığı bilinmektedir. Birincisi, ABD'nin çatışma bölgesindeki askeri operasyonlar sırasında gelişen durumu çözme konusunda tam bir çaresizliğinin farkında

olması. İkincisi, Washington'un Dağlık Karabağ'daki son olaylar sırasındaki eylemsizliği, kendisine dayanılmaz görünen sorunların tüm yükünü Rusya'nın omuzlarına yükleme arzusudur. Minsk Grubu'na katılan ülkelerden ABD, Rusya ve Fransa'nın girişimlerinin ardından ateşkes konusunda anlaşmaya varma girişiminde bulunan son ülke olmuştur. Ancak tüm bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Joe Biden'ın Beyaz Saray yönetimine geçmesiyle birlikte Washington, Sovyet sonrası yöndeki politikasının devamlılığını sürdürmüştür. ABD ve Fransa'nın çatışmanın çözümündeki rolü, 2020'deki 44 günlük savaşı sırasında zayıflamıştır. Rusya, çatışmaya katılan ülkeleri müzakere masasına oturtmayı başarmış ve 10 Kasım 2020'de Rusya ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanı arasında üçlü anlaşma imzalanmıştır. Üçlü anlaşma sonucunda Rusya, Dağlık Karabağ'a barışı koruma birliği konuşturarak Batı'nın bölgedeki konumunu zayıflatmıştır.

4.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde Bölgesel Güçlerin Etkisi

Dağlık Karabağ çatışması, müzakere formatına katılan büyük güçler ve arabulucu devletler arasında şiddetli rekabet ve diplomatik işbirliğini, bölgedeki komşu devletlerin hem çatışan taraflara, hem de dış aktörlerin aktif katılımına karşı kıskanç tutumlarını, taraflarca her türlü reel politik mekanizmanın, askeri-politik ve ekonomik şantajın kullanılması vb. eş zamanlı olarak ortaya çıkmaktadır.

Dağlık Karabağ'daki durum sadece Rusya ve Türkiye'de değil, Azerbaycan ve Ermenistan'ın en yakın komşuları İran'da ve Gürcistan'da da yakından takip edilmektedir. Resmi Tiflis, değerlendirmelerinde ve eylemlerinde sıklıkla Azerbaycan yanlısı bir tutum sergilemekte, aynı zamanda çözülmemiş Dağlık Karabağ çatışmasından önemli kazançlar elde etmektedir. Karabağ sorununun çözülememesi sonucunda Bakü'nün Ermenistan'ı bertaraf ederek boru hatları döşemek konusunda ısrar etmesi nedeniyle, Hazar petrol ve gazının taşınmasına yönelik enerji projelerinin ("Bakü-Tiflis-Ceyhan" ve "Bakü-Tiflis-Erzurum") Azerbaycan'dan Türkiye'ye Gürcistan toprakları üzerinden dolambaçlı bir yol ile hayata geçirilmesi mümkün olmayacaktır. Karabağ sorununun çözülmesi neticesinde Gürcistan'ın bölgesel öneminin azalacağı beklenmektedir.

2020 savaşı sırasında Gürcistan, çatışma konusunda resmi olarak tarafsız bir konum sergilemiştir. Resmi Tiflis, hem Ermenistan hem de Azerbaycan ile dostane ilişkiler sürdürme arzusunu açıklamış ve Cumhurbaşkanı Salome Zurbishvili, AGİT Minsk

Grubu çerçevesinde müzakerelerin Tiflis'te yapılmasını önermiştir (Mikaelyan, 5 Eylül 2023). Ayrıca Gürcistan, topraklarından silah geçişini de yasaklamıştır (JAMnews, 5 Eylül 2023).

Dağlık Karabağ çatışması ile ilgili olarak Tahran da dengeli bir tutum sergilemekte ve bir yandan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü, diğer yandan bölgedeki Ermeni nüfusunun güvenliğinin sağlanması ihtiyacını kabul etmektedir. Tahran'ın Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerilime ilişkin kaygıları sadece iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlığıyla ilgili değildir. İran'ın bu konudaki tutumu Rusya, Gürcistan ve Türkiye'den farklılıklar göstermektedir. Bir İslam devleti olan ve diğer etno-siyasi çatışmalarda sıklıkla İslami dayanışma açısından konum alan İran İslam Cumhuriyeti, bunu Karabağ sorununda oldukça dengeli ve pragmatik bir tutumla ve hatta bölgesel ekonomi ve iletişim alanlarında işbirliği konularında Ermenistan'a verdiği destekle birleştirmektedir (Shaffer, 2002, 384). Mayıs 1992'de Karabağ çatışmasında arabuluculuk yapma yönündeki başarısız girişimin ardından, Eylül 2020'de İran hükümeti ilk kez, Karabağ'daki askeri ihtilafın çözümünde arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu duyurmuştur. İran'ın kuzey sınırına yakın bölgelerde yaşanan çatışmalar bazı bölgeleri de etkilemiştir. Özellikle ülkenin kuzeybatısındaki sınır köylerine düşen roketlerle ilgili haberler yapılmıştır. Ancak Tahran sadece yeni bombardıman tehdidinden endişe duymamış; ana endişeler, İran'ın Ermenistan üzerinden transit güzergahına yönelik tehditler, Zengezur koridorunun oluşturulması yoluyla Kafkasya'daki, özellikle İran ve Ermenistan arasındaki uluslararası sınırların değişmesi, Güney Kafkasya'daki jeopolitik durumun Türkiye, İsrail ve ABD tarafından değişmesi gibi faktörler İran'ın Kafkasya'nın güney bölgelerinde ve İran'ın kuzeybatı sınırlarına yakın bölgelerdeki sınır gerilimlerini arttırmıştır. İran öncelikle Dağlık Karabağ'daki çatışmanın halka yayılmasını engellemeye çalışmaktadır. Bu endişe yersiz değildir çünkü İran'da hem Ermeniler hem de Azeriler yaşamaktadır. Ermeni diasporasının yaklaşık 100.000 kişi olduğu düşünülürse, ülkede yaklaşık 15 milyon Azerbaycan kökenli İran vatandaşı yaşamaktadır. Eylül 2020'de Dağlık Karabağ'daki çatışma sırasında İranlı Azerbaycanlılar tarafından Bakü'ye destek için mitingler yapılmış, İran'dan Ermenistan'a insani yardım taşıyan araçlar defalarca durdurulup ateşe verilmiştir. Tüm bunlar Tahran'ı endişelendirmiştir.

Sonuç itibarıyla, İran'ın Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınır gerginliklerine ilişkin endişeleri, iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlığının ötesine geçmektedir. İran ordusu ve

İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun Eylül ve Ekim 2021'de İran'ın kuzeybatı sınırında gerçekleştirdiği, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana geçen otuz yılda benzeri görülmemiş büyük ölçekli tatbikatlar, İran'ın Güney Kafkasya'daki gelişmelerle ilgili endişelerini göstermektedir.

Böylece Karabağ çatışması, 2020 olaylarından sonra da büyük ölçüde bölgesel süreçlerin çerçevesini, küresel ve bölgesel aktörler arasındaki ilişkilerin dinamiklerini şekillendirdiğinden Güney Kafkasya'da en önemli çatışma olmaya devam etmektedir. Aynı zamanda, çatışan tarafların ve barış sürecine dahil olan arabulucuların çıkarları keskin bir şekilde çatıştığı için Karabağ çatışmasının hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması sürekli ertelenmektedir. Mevcut statüko durumu, nihai bir çözüme yönelik gerçek ilerleme eksikliği, düşmanlıkların yeniden başlaması tehlikesi ve buna rağmen çatışan taraflar arasında bu arka plana karşı devam eden yavaş müzakere süreci bile uzun vadeli bir sonuca yol açabilir fikrini ortaya çıkarmıştır.

4.2.1. Dağlık Karabağ Çatışmasında Türkiye'nin Konumu

Dağlık Karabağ'daki son çatışma, Kafkasya bölgesinin jeopolitik manzarasında ve çok ötesinde önemli kaymalara yol açmıştır, Türkiye'nin meseleyle ilgisi siyasi konumu ve yaklaşımındaki değişiklikleri sergilemiştir. 1988'den 1994'e kadar Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilk ihtilafın ardından onlarca yıl süren sonuçsuz görüşmelerin ardından Bakü, 2020 Eylül ayının sonlarında, daha önce Ermeni kontrolü altında olan Dağlık Karabağ ve çevresinde önemli toprakları geri almasını sağlayan büyük bir askeri saldırı gerçekleştirmiştir. Türkiye, Azerbaycan'ın zaferinde kilit bir rol oynamış ve Bakü'ye oyunun kurallarını değiştiren Türk insansız hava araçlarının kullanımı ve Türkiye'nin açık siyasi desteği savaşın gidişatında önemli siyasi ve güvenlik dayanağı sağlamıştır. Türkiye'nin bu artan rolü, onu önemli bir diplomatik etki merkezi konumuna ulaştırmıştır. Rusya, çatışmada birincil arabulucu olarak hizmet ederken ve Kasım ayı başlarında düşmanlıkları sona erdiren ateşkes anlaşmasını müzakere ederken bunu Türkiye'nin çıkarlarını ciddi bir şekilde dikkate alarak yapmıştır. Rusya, 2000 Rus barış gücünün konuşlandırılmasıyla bölgede daha doğrudan bir yer edinmiş olsa dahi, çatışan taraflar, ateşkesi uygulamak için ortak bir Türk-Rus izleme merkezi kurulması konusunda anlaşmıştır. Ankara ve Bakü, Türk-Rus izleme merkezi dışında, Azerbaycan'daki Türk askeri varlığının artırılması konusunda ikili müzakerelere de dahil olmuştur.

Genel olarak, son yıllarda R.T. Erdoğan liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti aktif bir dış politika izlemiştir. 2020 yılı özellikle Ankara'nın Libya ve Suriye ihtilaflarında doğrudan yer aldığı ve Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki adalar üzerindeki egemenliğini yeniden sorguladığı bir yıl olmuştur. Ocak 2020'den bu yana Libya'ya Türk askeri müdahalesi başlamış, Şubat ayı sonunda ise Suriye'de Rusya ile Türkiye arasında neredeyse silahlı bir çatışmaya dönüşen bir askeri operasyon başlamıştır. Yine Şubat ayında Erdoğan, Atina'nın münhasır ekonomik bölgesi olarak gördüğü tartışmalı sularda petrol ve gaz arama izni vererek Yunanistan ile çatışmaya girmiştir.

Aynı zamanda Türkiye, 2020 sonbaharında Ermenistan ile Azerbaycan arasında meydana gelen Dağlık Karabağ çatışmasında ilgili taraflardan biri haline gelmiştir. Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanlar sahip olduğu eski nüfuzunu yeniden kazanmak için Avrasya ve Afrika'nın engin bölgelerinde lider bir oyuncu olmaya çalışmaktadır. 2000'li yılların ortalarında Dışişleri Bakanı A. Davutoğlu tarafından ilan edilen neo-Osmanlılık kavramını (Davutoğlu, 2010) uygulamak için Erdoğan'ın acilen Kafkasya üzerinde kontrole ihtiyaç duymuş, tarih, kültür, dil ve din açısından Türkiye'ye en yakın ülke olan Azerbaycan ile yakın bir ittifakla sağlamaya çalışmıştır. Ankara, Bakü ile özellikle askeri alanda başarılı bir stratejik ortaklık kurmuştur. Türkiye, Azerbaycan'ın 2020 savaşındaki zaferinde önemli rol oynayan, başta insansız hava araçları olmak üzere Bakü'ye silah tedarikinde bulunan lider devletlerden biri olarak kabul edilmektedir. Türkiye, Azerbaycan'daki etkisini artırmak için, amacı tüm Türk halklarını tek bir merkez etrafında birleştirmek olduğu ilan edilen pantürkizm fikirlerini de kullanmaktadır. Pantürkizm bağlamında Erdoğan, bir zamanlar Haydar Aliyev tarafından türetilen ve hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de yaygınlaşan “iki devlet - bir halk” ilkesini öne sürmektedir. Bakü, Ankara için önemlidir, çünkü aralarında stratejik bir ortaklık kurulması, Türkiye'nin Hazar Denizi'ne ve daha sonra Orta Asya'ya ve Türk halklarının yaşadığı Volga bölgesine erişimini sağlamaktadır. Ankara için Karabağ'daki savaş, Güney Kafkasya'daki, özellikle çatışma boyunca doğrudan hem askeri hem de diplomatik destek sağladığı Azerbaycan'daki konumunun güçlendiğini göstermek için bir fırsattır. Bu çatışmada Azerbaycan'ın yanında yer aldığını gizlemeyen Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın sert söylemlerine rağmen Türkiye yine de kırmızı çizgiyi aşmamış, yani çatışmaya doğrudan askeri müdahalede bulunmamıştır. Bu, bir yandan çatışmanın daha fazla şiddetlenmesini istemeyen Türkiye'nin bir NATO üyesi olmasından kaynaklanmaktadır.

Öte yandan Türkiye, Rusya'nın bu bölgedeki çıkarlarına zarar verebileceğinin bilincinde bir tutum sergilemiştir.

Karabağ sorunu, Türkiye'nin Azerbaycan'da güvenilir bir ortak olarak yer edinmesine ve Güney Kafkasya'da kendisini ciddi bir siyasi oyuncu olarak ilan etmesine izin vermiştir. Azerbaycan tarafı, 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan üçlü anlaşmanın uygulanması için Türkiye'nin bölgedeki varlığının büyük önem taşıdığına inanmaktadır. Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki siyasi çözüme katılması, Rusya'nın bölgedeki siyasi tekelinin sona ermesine ve çıkarlarının dayatılmasına katkı sağlayacağı beklenmektedir (Hadanoglu vd., 2020, 528). Türkiye, varılan anlaşmaların uygulanmasının garantörü konumundadır. Aynı zamanda, Rusya, yeni jeopolitik realiteyi dikkate alarak Türkiye'nin geleneksel bir rakibinden önemli bölgesel ortağa dönüştürmektedir. Türkiye, Dağlık Karabağ çatışmasının çözümüne Azerbaycan'la dostluk ilkelerinden yaklaşmasının yanısıra, kendi ekonomik ve siyasi çıkarları çerçevesinden bakmaktadır.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ittifak bölgenin güvenliğinin sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. İkinci Karabağ Savaşı'nda kazanılan zaferin ardından Azerbaycan ve Türkiye, 15 Haziran 2021'de Şuşa Deklarasyonu'nu imzalayarak ve fiili mevcut ilişkileri resmileştirerek ittifak düzeyine yükseltmiştir (Zeynalova, 2022, 6).

Deklarasyonda Azerbaycan ve Türkiye'nin uluslararası ve bölgesel rolünün güçlendirilmesi ve otoritelerinin artırılması amaçlanmaktadır. Belgede, ortak ulusal çıkarlar açısından siyasi, askeri ve güvenlik alanlarında koordineli ve ortak eylemlerin teşvik edilmesine özel önem verilmektedir. Şuşa Deklarasyonu aslında Azerbaycan ile Türkiye arasında çok geniş formatta askeri-siyasi bir ittifakı öngörmektedir. Anlaşmaya göre Bakü ve Ankara, herhangi birine silahlı saldırı durumunda birbirlerine yardım sağlamayı amaçlamaktadır. Taraflar ayrıca ulusal güvenliğe yönelik tehditlere ve zorluklara karşı mücadelede de işbirliği yapacaktır.

Şuşa Deklarasyonu'nda taraflar, bölgenin ve Avrupa'nın enerji güvenliğine katkı sağlayan, doğal gaz kaynaklarının arzını ve çeşitlendirilmesini sağlayan stratejik “Güney Gaz Koridoru” projesinin hayata geçirilmesinde Türkiye ve Azerbaycan'ın öncü rolünü vurgulamıştır. Bu, iki devletin küresel enerji sektöründe oynadığı önemli rolü göstermektedir (Report.az, 7 Eylül 2023).

Türkiye'nin Kafkasya'ya daha fazla açılması, Azerbaycan'dan Hazar Denizi üzerinden önemli ölçüde daha fazla enerji hacmine sahip olan Orta Asya'ya açılan kapıyı da açmaktadır. Dünyanın en büyük dördüncü doğal gaz rezervine sahip Türkmenistan, bu açıdan Türkiye için özellikle cazip konumdadır (Kanapiyanova, 2022, 227). Türkmenistan şu anda doğalgaz ihracatının büyük çoğunluğunu doğuya, Çin'e göndermektedir ve enerji kaynaklarının ek miktarlarını batıya, Türkiye'ye ve Avrupa'ya göndermek için önemli bir kapasiteye sahiptir. Türkiye'nin Azerbaycan'ın askeri başarısını Türkmenistan'ın enerji kaynaklarına kur yaparak takip etmesi tesadüften ibaret değildir. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki toprak kazanımları, Kafkaslar ve Orta Asya üzerinden bir dizi altyapı ve enerji bağlantısı projesini ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Böylece Türkiye, daha iddialı bir yol izlerken bu tür projeler için hem bir varış noktası hem de stratejik bir geçiş devleti olarak fayda sağlamaktadır. Türkiye, bu potansiyelin tamamen gerçekleştiğini görmek için sayısız zorlukla karşı karşıya kalacak, ancak mevcut jeopolitik ortam, özellikle Kafkaslar ve Orta Asya'daki çıkarları ABD'nin çıkarlarıyla örtüşmesi gelişim için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Kafkasya'da yeniden yapılandırılmış jeopolitik manzara ve gerekli altyapı geliştirmesi ile Türkmenistan'ın doğal gaz ihracatı, Türkiye'nin Kafkaslar, Orta Asya, Avrupa ve Akdeniz havzası arasında merkezi bir bağlantı noktası olmasını sağlayabilir. Bu, Türkiye'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığından daha fazla çeşitlenmesini sağlayacak ve böylece daha cesaretli ve bağımsız bir dış politikaya dönüşebilecektir (Sarıkaya - Öztopal, 2022, 1032). Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra, Türkmenistan'ın doğalgaz arzını Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan'a bağlamanın uygulanabilirliği önemli siyasi sorun haline gelebilir. Böyle bir projeyi inşa etmek teknik açıdan nispeten kolay olsa da, politik açıdan daha büyük bir meydan okuma olacaktır. Aslında Trans-Hazar boru hattının inşası onlarca yıldır tartışılmakta, ancak Azerbaycan ve Türkmenistan'a ek olarak Rusya, İran ve Kazakistan'ı da içeren Hazar'a kıyısı olan devletler arasındaki hukuki ve denizcilik anlaşmazlıkları ilerlemeyi engellemektedir. Rusya ve İran, boru hattını kendi enerji ihracatları için potansiyel bir rakip olarak görmektedir. Ancak, son yıllarda Hazar Denizi'ne kıyısı olan devletler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için birçok siyasi ve yasal temel atılmıştır. Ağustos 2018'de, beş kıyı devletinin Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'yi imzaladığı, yasal statüsünü tanımladığı ve kaynaklarını bölmek için bir formül oluşturduğu tarihi bir anlaşmaya varılmıştır. Bu, kıyı ülkelerinin beşinin de resmi

onayına ihtiyaç duymak yerine, anlaşan tarafların kendi aralarında deniz altı boru hatlarının inşası konusunda anlaşmaya varmalarına olanak tanımaktadır (Sarıkaya - Öztopal, 2022, 1033). Bu anlaşmanın ardından, 2021'in Ocak ayında Azerbaycan ve Türkmenistan, Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz sahasında ortak arama ve geliştirme yapılmasına izin veren kendi aralarında ikili anlaşmalara varmışlardır (Kanapiyanova, 2022, 239). Bu anlaşmalar, Türkiye'nin ekonomik çıkarlarının teminine tamamen cevap vermektedir. Dağlık Karabağ'daki çatışma Ankara için uzun süredir ekonomik bir engel teşkil ettiğinden, Türkiye için bu tür projeler memnuniyetle karşılanmaktadır. Türkiye, Dağlık Karabağ çatışması konusunda Azerbaycan'a verdiği siyasi desteğin bir parçası olarak Ermenistan ile sınırlarını kapatmış ve diplomatik ilişkilerin ve ticari ilişkilerin yeniden başlamasını Ermenistan'ın Azerbaycan'a toprak bırakması şartına bağlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin Azerbaycan ile ticareti, “Güney Koridoru” güzergahının bir parçası olan BTC petrol boru hattı ve BTE doğal gaz boru hattı gibi önemli enerji projeleri için tek geçiş devleti olarak hizmet veren Gürcistan üzerinden yürütülmektedir. Şimdi, hem Dağlık Karabağ'ın hem de Ermenistan'ın altyapı ve geçiş projelerine dahil edilmesi, Türkiye'nin Kafkasya'daki önemli ekonomik potansiyelini ortaya çıkarabilir ve mesafeleri oldukça kısaltabilir. Böylece Türkiye, Azerbaycan'ı destekleyerek Kafkasya'da güçlü bir dayanak oluşturmuş ve siyasi nüfuzunu eski Sovyetler Birliği'nin geniş topraklarına kadar genişletmiştir.

4.2.2. Dağlık Karabağ Çatışmasında Rusya'nın Konumu

Dağlık Karabağ'daki çatışma, Sovyetler Birliği için en ciddi stres testlerinden biri haline gelmiştir. Tabii ki, bir çatışmanın hızlı yükselişi, büyük bir ülkenin çöküşünün tek nedeni değildir. Ancak ülkenin parçalanma süreçlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Toplumlar ve cumhuriyetler arası bir çatışma olarak başlayan çatışma, kısa sürede SSCB'den ayrılma hareketine dönüşmüştür. Sonuç olarak çatışan iki cumhuriyet, ulusal bağımsızlığı çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda çözmek için stratejik bir hedef olarak görmeye başladıklarında, SSCB'nin zayıflamasına katkıda bulunmuştur. Bu arka plana karşı Rusya'nın Karabağ istikametinde yaklaşımları şekillenmiştir.

12 Haziran 1990'da Devlet Egemenlik Bildirgesi'nin kabul edilmesinin ardından Rusya Federasyonu, Karabağ çözümüne sovyet düşüncesine özdeş olmayan özel ilgisinin altını çizmiştir. Onu motive eden şey, daha iyi bir yönetim çözümü bulma arzusunun (merkezi

otoritelerin o zamanlar böyle bir çözümü bulunmamaktadır) yanı sıra o dönemde Rusya'da ortaya çıkan etno-milliyetçi zorlukları durdurma arzusundan oluşmaktadır (Çeçenya, Tataristan). Rus diplomasisinin bu yöndeki en çarpıcı örneği Eylül 1991'de Zheleznovodsk'de Rusya Cumhurbaşkanı B.N.Yeltsin ve Kazakistan Başkanı N.A. Nazarbayev'in ortak arabuluculuk misyonu olmuştur. Zheleznovodsk görüşmeleri Azerbaycan ve Ermenistan arasında müzakereler sürecini başlatmıştır. Zheleznovodsk tarafından kabul edilen bildiri SSCB'nin merkezi organlarının bölgedeki durumu normalleştirmek için etkili önlemler geliştirip uygulayamadığı, mevcut durumda müzakere sürecinin başlatılması için koşulların oluşturulması ve durumun normalleştirilmesinin temellerinin atılmasını amaçlayan arabuluculuk çabalarına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Caferov - Aslanlı, 2016, 244). Uzun yıllar boyunca Rusya'nın çatışmaların çözümüne yönelik yaklaşımlarını belirleyen fikirleri bu belgede formüle edilmiştir. Kafkasya cumhuriyetleri ile faydalı işbirliğinden, entegrasyon bağlarının geliştirilmesinden ve etno-politik çatışmanın sona erdirilmesi konusunda arabuluculuk bildirinin temel konusunu oluşturmuştur. Her ne kadar Rusya ve Kazakistan cumhurbaşkanlarının o zamanki girişimi başarıya ulaşmamış olsa da, bildiri açık ve net bir şekilde Rusya'nın özel çıkarlarını göstermektedir. Bu insiyatifin gerçek amacı, Kafkas cumhuriyetlerinin tek bir birlik devleti altında birleştirilmesinin mümkünsüzlüğüne rağmen onları hala tek merkezden kontrol etmek olmuştur.

Moskova'nın arabuluculuk çabaları sayesinde Mayıs 1994'te çatışan taraflar arasında süresiz ateşkes anlaşması imzalanmıştır (Tanrıseven, 2002, 395). 1995'te Rusya'nın arabuluculuğuyla ateşkesin sağlanmasına yönelik önlemlerin güçlendirilmesine ilişkin belge imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren Rusya, çatışmayı Azerbaycan ve Ermenistan'a karşı özel baskı aracı olarak düzenli bir şekilde kullanmıştır (Tuncer, 2000, 451). Kasım 2008'de Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Ermenistan başkanları Meindorf Kalesi'nde devletlerarası bir deklarasyon imzalamıştır (Pashaeva, 2010, 24). Tarafların uzlaşmasını sağlamaya çalışan diğer arabulucu devletlerin hiçbiri böyle bir sonuç sağlayamamıştır. Nisan 2016'da Dağlık Karabağ'daki temas hattı, Süresiz Ateşkes Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden bu yana en büyük askeri gerilime tanık olduğunda çatışmalar Rusya'nın çabaları sayesinde sona ermiştir. Moskova'da Azerbaycan ve Ermenistan genelkurmay başkanları arasında bu konuda uygun anlaşmalara varılmıştır. 2020'de İkinci Karabağ

Savaşı sırasında ve savaşın hemen ardından Rusya'nın arabuluculuk çabaları bölgede henüz söz sahibi olması iddialarını yansıtmamaktadır.

Rusya Karabağ'da: Nedenler ve Hedefler

Rusya'nın Dağlık Karabağ Çatışmasındaki çıkarları ve çatışmanın çözümüne yönelik politikasını anlamak için onun Karabağ'daki barışçıl çözüm sürecine dahil olmasının ana nedenleri incelenmelidir. Rusya'nın bölgeye olan ilgisinin bu kadar artmasına neden olan etkenler gözden geçirilmelidir.

Öncelikle Rusya'nın kendisinin de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi bir Kafkas ülkesi olduğu unutulmamalıdır. Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu içerisinde yedi cumhuriyet (Dağıstan, Adige, Kabardey-Balkar, İnguşetya, Karaçay-Çerkes, Kuzey Osetya, Çeçenya) ve iki bölge (Krasnodar ve Stavropol) bulunmaktadır. Rus Kafkasya'sındaki hem açık hem de gizli çatışmaların çoğu, Sovyet Transkafkasya'nın eski cumhuriyetlerindeki çatışmalarla yakından ilişkilidir. Kafkasya'da yaşayan bir çok halk bulunmakta ve bölgenin bir yerinde yaşanan etno-politik süreçler bölgenin tamamı üzerinde büyük bir etki oluşturmaktadır. Kafkasya'nın tanınmış araştırmacısı D. Lynch'in haklı olarak belirttiği gibi, “Kuzey ve Güney Kafkasya aynı güvenlik sisteminin organik bileşenleridir. Bu bölgelerin birinde yaşanan olumlu ve olumsuz gelişmeler diğerindeki süreçleri de otomatik olarak etkilemektedir” (Lynch, 2006, 5). Bu bağlamda, Ş. Basayev liderliğindeki bir grup militanın Dağlık Karabağ çatışması sırasında yerli müslümanlara yardım amacıyla çatışmaya katılımı hatırlanmalıdır.

Rusya çok sayıda diasporaya ev sahipliği yapmaktadır. 2021 resmi nüfus sayımı verilerine göre Rusya'da 946.172 Ermeni yaşamaktadır (Rosstat, 20 Eylül 2023). Ermenistan dışında dünyadaki en büyük Ermeni topluluğu buradadır. Tüm Rusya Nüfus Sayımı verilerine göre Rusya'da yaklaşık 474.576 Azerbaycanlı yaşamaktadır (Rosstat, 20 Eylül 2023). Bu nüfus Rus toplumuna, hayatına entegre olsa da Dağlık Karabağ ve çevresinde olup bitenlerle ilgilenmektedirlerdir.

Rusya için Ermenistan ve Azerbaycan, Avrasya siyaseti, güvenliği ve ekonomik kalkınma siyaseti çerçevesinde genel bağlamında önemli devletlerdir. Ermenistan, Transkafkasya'da Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne (KGAÖ) üye olan tek ülkedir (Askerli, 2012, 105). Ermenistan topraklarında bir Rus askeri üssü bulunmakta ve Rus sınır muhafızları, Ermenistanlı meslektaşlarıyla birlikte cumhuriyetin devlet sınırını korumaktadır (Esengül, 2022, 61). Ermenistan'a gelen yabancı yatırımların önemli bir

kısmı Rus kökenlidir. Ülkenin stratejik açıdan önemli birçok şirketi de Rus işadamlarına aittir. Rusya'nın Gazprom şirketi "Gazprom Ermenistan" anonim şirketinin tek hissedarıdır. Bununla birlikte demir yolları, elektrik teçhizatı ve bir çok önemli alan Rus şirketlerinin yönetimindedir. Rusya, Ermenistan ekonomisinin ana yatırımcılarından biridir. Rusya'dan olan ekonomik bağımlılığın yanı sıra, Ermenistan aktif bir biçimde AB ile ilişkileri geliştirmeye yönelik faaliyetler sergilemektedir. Bu yaklaşma, hiç şüphesiz Rusya'nın çıkarları ile çakışmaktadır.

Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine Avrasya entegrasyon projelerinden uzaklaşmaktadır. Ancak bu kural hem Kuzey Atlantik hem de Avrupa entegrasyonu için geçerlidir. Bakü etkili ve karşılıklı fayda sağlayan ikili ilişkileri tercih etmektedir. Müslüman bir ülke olan Azerbaycan, Batı'nın Ortadoğu'yu demokratikleştirme politikasına karşı son derece ihtiyatlı davranmaktadır. Sonuç olarak, ülkenin yönetimi Rusya ile işbirliğini sürdürmeye önem vermektedir. Rus diplomasisi Azerbaycan'ı stratejik ortağı olarak görmektedir. Azerbaycan'ın tüm komşuları arasında, on dört yıl süren zorlu müzakerelerin ardından Eylül 2010'da sınırın sınırlandırılması ve çizilmesi konusunda anlaşmaya varan ilk ülke Rusya olmuştur. Rusya, Samur Nehri'nin su şebekesinin yarısını ve daha önce Dağıstan Cumhuriyeti'ne ait olan iki köyü ve orada yaşayan Rusya Federasyonu vatandaşı 600 Lezgin'i Azerbaycan'a devretmiştir (Dzidzoev - Mitko, 2020, 63). Ağustos 2018'de Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Beş Taraflı Sözleşme'nin imzalanması da her iki devlet için ortak bir başarı olarak değerlendirilebilir (Najibov, 2021, 805). Rusya ile enerji ve altyapı projeleri, askeri-teknik işbirliği Azerbaycan için özel önem taşımaktadır.

Rusya'nın, Ermenistan ve Azerbaycan'ın iki önemli bölgesel komşusu olan Türkiye ve İran ile karşılıklı yarara dayalı ilişkiler geliştirmede çıkarı bulunmaktadır. Her iki ülke de Kafkasya yönünde aktiftir. Yaklaşımları hem Rusya'nın tutumundan hem de ABD'nin çözüm olasılığına ilişkin görüşlerinden farklılık göstermektedir. Her koşulda Kafkasya ve Orta Doğu'daki çeşitli projelerin etkili bir şekilde uygulanması Türkiye ve İran'ın katılımı olmadan mümkün değildir. Karabağ yerleşimi de bu sorunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın Dağlık Karabağ ihtilafının çözümüne olan ilgisini açıklayan hem iç hem de dış politikada birçok faktör olduğu görülmektedir.

Rusya'nın barış sürecine katılımından bahsederken birkaç meseleyi bilmek gerekir; 1990'ların başında Rusya Federasyonu siyasetinde belirli bir Ermeni yanlısı önyargıdan söz edilebilir. Bu, ülkenin üst düzey liderliğinde mevcut olan belirli bir "demokratik

romantizm”, sözde “komünist, Sovyet yanlısı Azerbaycan”a karşı çıkan bir “demokratik Karabağ” algısı ve Bakü'de “Halk Cephesi” partisi ve lideri Ebülfez Elçibey'in kısa iktidarı döneminde oynanan destruktif rolü ile açıklanabilir. Sonuç olarak SSCB'nin dağılmasının ardından uzun yıllar Rusya için Güney Kafkasya'da en sorunlu ülke Gürcistan değil Azerbaycan olmuştur. Rus askeri varlığının 2006 yılına kadar devam ettiği ve sınır muhafızlarının 1999 yılına kadar sınırın dış çevresini koruduğu Gürcistan'ın aksine, son Rus ordusu birlikleri Mayıs 1993'te Azerbaycan'dan ayrılmıştır (104. Hava İndirme Tümeni). Rusya Federasyonu'nun ilk Başkanı B.N. Yeltsin resmi ziyaretlerde Bakü'ye hiç gitmemiştir. Sadece 2001'de V.V. Putin, SSCB'nin dağılmasının ardından yeni Rusya'nın başkanı olarak ilk ziyaretini Azerbaycan'a yapmıştır. Kendisinin bu ziyareti ve ardından 2002 yılında imzalanan “Müttefiklik Faaliyetleri Hakkında Beyanname”, Rusya Federasyonu ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri “donma” noktasından çıkarmıştır.

2000'li yılların başından bu yana hem Ermenistan hem de Azerbaycan, Rusya'yı barış sürecinde özel rol oynayan önemli bir arabulucu olarak görmektedir. Moskova'nın ortakları, Kremlin'in hem Ermeni hem de Azeri elitlerle yüksek düzeyde güvene dayalı ilişkilere sahip olduğunun farkındadır. Hem ABD hem de AB bu kaynaktan yoksundur. Moskova, Karabağ çözüm sürecinde Bakü ve Erivan arasında denge kurarken, Ermenistan'la stratejik ittifak ve Azerbaycan'la karşılıklı yarar sağlayan ekonomik ilişkiler gibi öncelikleri korumaktadır.

Rusya'nın 2020'deki Dağlık Karabağ savaşının ilk aşamasındaki tutumu ölçülü olarak nitelendirilebilir ve genel olarak ABD veya Fransa'nın tutumundan farklı değildir. Pek çok analist, Rusya'nın bu ölçülü tutumunu V.V. Putin'in Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ı Batı yanlısı konumu nedeniyle cezalandırma arzusuyla açıklamıştır. Kötü tasarlanmış bir dış politika nedeniyle Erivan batıya keskin bir dönüş yapmış ve Moskova ile ilişkileri kötüleştirmiştir. Birkaç yıldır Moskova, Bakü ile çatışmanın tırmanması halinde Erivan'a doğrudan destek vermeyeceğini açıkça ifade etmektedir. Sonuç olarak Karabağ'da askeri çatışmaların başlangıcında Ermenistan yalnız kalmıştır.

Savaşın beşinci günü 1 Ekim 2020'de Rusya, ABD ve Fransa başkanları “bölgedeki gerilimi şiddetle kınamış ve derhal ateşkes ve müzakerelerin önkoşulsuz olarak yeniden başlaması çağrısında bulunmuşlardır.” Rusya ve AGİT Minsk Grubu'ndaki ortakları

tarafından "insani ateşkes" sağlamak amacıyla başlatılan üç geçici ateşkes girişimi, ateşkesin başladığının duyurulmasından sonraki ilk dakikalarda başarısız olmuştur.

Dağlık Karabağ'daki çatışmaların Kasım 2020'de durmasından bu yana Moskova, bölgedeki varlığını güvence altına almak için kendisine çeşitli hedefler belirlemiştir. Bunların başında Karabağ'da ateşkesin sağlanması ve Rusya'nın himayesinde ekonomik ve altyapı projelerini gözeten yeni bir Ermenistan-Azerbaycan diyalogu başlatılması yer almaktadır. Rusya ile sınır hattının ortak mesafeden izlenmesinin ötesine geçmemesi için Türkiye'nin askeri rolünün sınırlandırılması da önemlidir (Tonkoshkurov - Shigin, 2022, 46). Savaşı sona erdiren 10 Kasım üçlü bildirisini imzalayan Başbakan Nikol Paşinyan başkanlığındaki Erivan hükümetinin iktidarda kalması halinde Rusya'nın bu hedeflere ulaşması daha kolay olacaktır. Bu koşullar altında Paşinyan'ın devrilmesi ateşkesi tehlikeye atacak ve bu da Karabağ'daki Rus askeri varlığının yasal temelini zayıflatacaktır.

Geçen zaman zarfında Karabağ üzerinde varılan mutabakat önemli sorunlar oluşturmadan ilerlemektedir. Rus barış güçleri, Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya'daki ikinci askeri üssünün fiilen ortaya çıktığı yeni bir bölgeye yerleştirilmiştir. Ağdam'daki Rus-Türk izleme merkezi hizmete açılmıştır. Erivan ile Bakü arasında Moskova'nın aracılık ettiği diyalog büyük zorluklarla da olsa devam etmektedir. Rusya bu çalışmalarında karşısına koyduğu bir çok sorunu kendi çıkarları dahilinde gerçekleştirebilmiştir.

4.3. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Sonrasında Rusya - Türkiye ilişkileri

Rusya ve Gürcistan arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattının hizmete girmesi, Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun ve Trans-Anadolu doğalgaz boru hattının açılması kapsamlı bir Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan ortaklığının gelişmesine ve bölgedeki Türk varlığının daha da güçlenmesine yol açmıştır. Ancak bu gelişmeler sadece Türkiye'nin Gürcistan ve Azerbaycan ile ilişkilerinin güçlenmesine yol açmamış, Rusya gibi güçlü bir müttefiki kaybetmemek ve ekonomik ilişkileri güçlendirmek amacıyla Türkiye'nin kuzey komşusu ile siyasi etkileşimler düzenleme ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır.

Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki siyasi çözüme katılması, belirli oranda Rusya'nın bölgedeki siyasi tekelinin sona ermesine ve çıkarlarının dayatılmasına katkı sağlamaktadır (Tüysüzöğlü, 2013, 262-263). Aynı zamanda Rusya, yeni jeopolitik

realiteyi dikkate alarak, Türkiye'nin geleneksel bir rakibinden bölgedeki ortağa dönüşebilecektir. Rusya ve Türkiye örneğinde bu, Batı karşıtlığıdır. 2000'lerin başında V.V.Putin Rusya'nın cumhurbaşkanı, R.T.Erdoğan da Türkiye'nin başbakanı olmuştur. Yönetimlerinin ilk yıllarında çeşitli nedenlerle her iki lider de Batı'ya yaklaşmaya çalışmıştır. Ancak Kosova'daki savaş, NATO'nun Rusya'ya karşı düşmanlığının bir işareti olarak yorumlanmış ve Rusya'nın batılı ülkelere yönelik memnuniyetsizliğini artırmıştır. Öte yandan, 2000'li yılların ortalarında Türkiye, Avrupa Birliği ile üyelik müzakerelerindeki çıkmazdan dolayı hüsrana uğramıştır. O zamandan beri artan batı karşıtlığı Putin ve Erdoğan için ortak bir zemin haline gelmiştir. Aynı zamanda, Ankara ile Batılı müttefikleri arasındaki güven krizine rağmen, NATO üyeliği ve ittifak ile işbirliği Türkiye'nin güvenliğinin merkezinde yer almaya devam etmektedir (Özkan, 2010, 129). Ayrıca Türkiye ile Rusya arasında Suriye, Kırım gibi konularda bir takım görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

Ancak bu anlaşmazlıklar çatışma anlamına gelmemektedir. Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin düzeyi, anlaşmazlıkları müzakerelerle çözmesine izin vermektedir. O dönemin siyasi durumu, Türkiye'nin NATO bloğunun faaliyetlerine aktif katılımı, Türkiye Cumhuriyeti'nin AB'ye üye olmak için sürekli girişimleri, Türkiye ile ABD arasındaki yakın işbirliği, Batı yanlısı bir pozisyon bayrağı altında yürütülmüştür. Türkiye'nin Batı'ya yönelik siyasetinin karşılıksız sonuçları neticesinde kuzey komşusuyla ilişkileri iyileştirme politikaları geliştirme fikri ortaya çıkmıştır. İki eski jeopolitik, askeri ve ideolojik düşman, birçok yönden zorlayıcı ticari ve endüstriyel ortaklar haline geldiğinde belirsiz bir durum gelişmiştir.

Rusya-Türkiye ilişkilerinde işbirliği alanlarından daha fazla çelişki olduğu bilinmektedir. Rusya Devlet Başkanı V.V. Putin'in 17 Kasım 2020 tarihli röportajında belirttiği gibi, çıkarlar ve pozisyonlar her zaman örtüşmemekte, hatta bazen taban tabana zıtlık bulunmaktadır (Kremlin, 28 Eylül 2022). Ancak 2001 yılında Avrasya'da işbirliğine yönelik eylem planıyla birlikte yürürlüğe giren yeni ikili ilişkiler stratejisi, birçok konuda mevcut çıkar ve görüş çatışmalarına rağmen işbirliğine zemin bulma olasılığı düşüncesi üzerine inşa edilmiştir (Kanbolat, 28 Eylül 2023). “Bölümlendirme” stratejisi olarak tanımlanan bu strateji doğrultusunda siyasi farklılıkların geri planda tutulduğu, ekonomik ve enerji iş birliğinin ön plana çıktığı bir iş birliği modeli geliştirilmiştir. Bu model, 2015 yılında düşen uçağın ardından yaşanan büyük kırılmaya kadar başarıyla uygulanmıştır.

Bunun yerini, kriz durumunda başkan ve bakanlıklar düzeyinde açık diyalog kanallarının oluşturulmasını esas alan yeni bir model almıştır. Önceki modelden farklı olarak bu model özellikle siyasi anlaşmazlıklara odaklanmaktadır. Bu modelin etkinliği son derece tartışmalıdır ancak Suriye'deki çatışma sırasında bir kopuşun önlenmesine ve silahlı çatışmanın eşiğinden kaçınılmasına yardımcı olmuştur. Yukarıda bahsedilen röportajda, V.V. Putin ayrıca Rusya ve Türkiye'nin, çıkarları tamamen farklı olsa da, Suriye de dahil olmak üzere Orta Doğu'da iyi bir etkileşim deneyimine sahip olduklarını belirtmiştir. Bu koşullar altında Dağlık Karabağ çatışması, Astana'da başlatılan ve İdlib'de faaliyetini sürdüren ikili etkileşim modelinin dayanıklılığının ve etkinliğinin bir nevi sınavı haline gelmiştir.

4.3.1. Dağlık Karabağ sorununun çözümünde Rusya-Türkiye etkileşimi

Son yıllarda herkes Rusya ve Türkiye'yi barikatların aynı tarafında, ABD ve Avrupa'nın karşısında görmeye alıştı. Suriye veya Libya'da Putin ve Erdoğan'ın farklı çıkarları ve yerel müttefikleri olabilir, ancak yine de birbirleriyle anlaşmaya varmaları Batı'yla anlaşmaya varmaktan çok daha kolaydır. Ancak Karabağ Suriye değildir. Rusya, Transkafkasya'yı kendi özel çıkar alanı olarak görmeye alışkındır ve bölgeye üçüncü tarafların müdahalesini olumsuz algılamaktadır. Suriye konusunda Rusya ve Türkiye birbirlerinin eylemlerine karşı “anlayışlı” görünüyor ancak Türkiye'nin Güney Kafkasya'da daha büyük bir rol oynama arzusu ikili ilişkileri teste tabi tutuyor. İkinci Karabağ savaşının (27 Eylül - 9 Kasım 2020) patlak vermesiyle birlikte Türkiye, en yakın komşu bölgesi olan Güney Kafkasya'daki nüfuzunu artırmak için tarihi bir fırsat yakaladı. Suriye'den farklı olarak bu bölge, 1828'den bu yana yüzyıllardır Rusya'nın ulusal çıkarlarının alanı olmuştur. Türkiye, Rusya'ya meydan okumak için Dağlık Karabağ'da Ermenilere karşı yürütülen savaşta Azerbaycan'a tam askeri ve diplomatik destek verdi. İncelenen Rus basın kaynaklarına göre, İkinci Karabağ Savaşı sırasında hem Moskova hem de Ankara “kısasa kısas” oynamaya başladı. Pek çok gözlemci, Rusya'nın arka bahçesi Güney Kafkasya'da Türkiye etkisi güçlendiğinde, Rus hava kuvvetlerinin İdlib'deki Türkiye destekli isyancı mevzilerini bombalaması ile Suriye'deki askeri operasyonlarını hızlandırmış gibi görüldüğünü belirtti (Matveev - Tashdzhyan, 28 Eylül 2023). Moskova, Suriye üzerinden Ankara'ya baskı uygulayarak Türkiye ile ilişkilerdeki zayıflığı dengelemeye çalışıyordu.

Son yıllarda pek çok kriz “telefon diplomasisi” yoluyla çözüldü. İkinci Dağlık Karabağ savaşı başladığında R. Erdoğan ve V. Putin'in uzun süre telefon görüşmesi yapmaması ilişkilerde gerilimin göstergesiydi. Ancak kısa sürede gerçekleştirilen telefon görüşmeleri, Rusya ile Türkiye'nin devlet kurumları arası diyalog kanallarının yeniden canlanmasına katkı sağladı.

Güney Kafkasya bölgesinde Rusya'ya baskı yapmak için Türkiye'nin de "B" planı vardı. Kasım 2020'de Hazar gazının Trans Anadolu Gaz Boru Hattı (TANAP) üzerinden Rusya'yı bypass ederek Türkiye üzerinden Güney Avrupa'ya taşınmasını içeren Trans Adriyatik Boru Hattı'na (TAP) erişim açıldı. Bu proje, ülkeyi ithalatçı konumundan gaz transit geçiş ülkesi haline getirmesi açısından Türkiye için büyük önem taşıyor. Bu projenin jeopolitik niteliği Avrupa'nın Moskova'ya olan gaz bağımlılığını azaltmaktı (Bechev, 31 Eylül 2023).

Türkiye diplomatik düzeyde Dağlık Karabağ konusunda “Astana süreci” tarzında davranmaya çalıştı. Ancak çatışma Sovyet sonrası alanda geliştiği için Rusya, Türkiye ile Rusya'nın eşit ortaklar gibi davranacağı yeni bir “Astana süreci” şeklinde ikili bir yola girerek Türkiye'nin bu bölgede güçlenmesini istemiyordu. Ancak Rusya Türkiye'nin faaliyetlerine karşı çok sert de davranmak istemedi. 2015 yılında uçağın düşürülmesi zamanı yaşanan benzer yeni bir çatışma, Moskova için ciddi bir imaj kaybı yaratacak ve Putin ile Erdoğan arasındaki zorlu kurulan ittifaka acı bir darbe indirecektir. Bu nedenle Rus yetkililer Ankara'nın eylemlerini çok dikkatli bir şekilde yorumlamaya çalışıyordu. Rusya'nın İkinci Karabağ Savaşı sırasında ihtiyatlı davranmasının ana nedenlerinden biri de Batı'ya karşı Avrasyalı ortak arayışı ile onları bulmanın maliyeti arasındaki dengedir. İkinci Karabağ savaşı sırasında Ermenistan hükümeti, Rusya dahil dünya toplumunun dikkatini çekmek için Türkiye'nin savaşa aktif katılımını ve cihatçıların Suriye'den Karabağ'a taşınmasına yardım ettiğini duyurdu (Reuters, 31 Ağustos, 2023). Böylece Ermenistan'daki kamu diplomasisinin tüm güçleri Rusya ile Türkiye arasındaki çelişkileri ortaya çıkarmayı hedefliyordu. Ancak Rusya Dışişleri Bakanlığı doğrudan iddialarda bulunmaktan kaçındı. Kremlin sözcüsü Peskov, soyut bir ifadeyle, "tarafardan birine olası askeri destek" konusunda "her türlü açıklamanın" provokatif ve zararlı olduğunu söyledi (Göksedef, 2 Ekim 2023). Hatta Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Servisi Başkanı Naryshkin bile, Suriye ve Libya'dan gelen yabancı paralı askerlerin çatışma bölgesinde ortaya çıkmasından bahsederek, sadece Türk yanlısı grupları değil, aynı

zamanda "Kürt" gruplarının olduğunu da vurguladı (Kommersant, 3 Ekim 2023). Mantıksal olarak yalnızca Ermeniler adına savaşabilen Kürtlerden söz edilmesi, Moskova'nın genel olarak Türkiye'nin eylemlerine karşı olduğunu ancak dengeyi korumayı tercih ettiğini gösteriyordu.

Azerbaycan, Türkiye'nin herhangi bir barış müzakeresine katılımını talep etmesine rağmen, savaşı beklenmedik bir şekilde durduran 10 Kasım 2020 tarihli ortak bildiri, Türkiye'nin katılımı olmadan Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'dan oluşan üç devletin başkanları tarafından imzalandı. Bu anlaşma, hem AGİT Minsk Grubu'nu hem de Türkiye'nin girişimlerini devre dışı bırakarak, Rusya'nın Ermenistan ve Azerbaycan tarafları arasında pratikte tek arabulucu olma rolünü pekiştirdi.

Üçlü deklarasyonun Türkiye'nin çıkarına olmadığı açıktı. Ankara, Azerbaycan'ın tam zaferini ilan etti ve Rus ordusuyla birlikte hareket etmek üzere Türk barış güçlerini Karabağ'a göndermeye hazır olduğunu ifade etti. Ancak yeni jeopolitik manzaranın oluşması sonucunda Türkiye'nin bölgede aktif bir oyuncu haline gelmesine rağmen bu plan başarısız oldu. 31 Ocak 2021'de Azerbaycan'da Dağlık Karabağ'daki çatışmaların durdurulmasını izlemeye yönelik Rusya-Türk Ortak Merkezi faaliyete geçti. Bu misyon kapsamında, Rus ve Türk taraflarından 60'ar subay, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki barış anlaşmalarının uygulanmasını ortaklaşa denetlemektedir (Anadolu Ajansı, 2 Ekim 2023). Erdoğan ve Aliyev'in Türkiye'nin Rusya ile birlikte Karabağ'daki barış güçleri arasında yerini alacağı yönündeki iddialarına rağmen, Türk-Rus Ortak Barışı Koruma Merkezi Moskova'nın ısrarıyla Dağlık Karabağ bölgesinin dışında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ağdam rayonunda kuruldu (BBC News Russia, 4 Ekim 2023). Bu merkez, iki ülkenin diplomatları arasındaki karmaşık müzakerelerin sonucuydu. Savaş sırasında Türkiye, Fransa, Rusya ve ABD'nin yanı sıra AGİT Minsk Grubu'nda öncü rol üstlenmeye çalıştı. Moskova'nın buna karşı çıkması sonucunda bölgede Türk varlığı sınırlandırıldı: ortak merkezden yapılan tüm gözetimler drone kullanılarak gerçekleştiriliyor ve çalışanlar bölgeyi terk etmiyor (BBC News Russia, 5 Ekim 2023). Sonuç olarak Türkiye, Kafkasya'da Rusya'nın nüfuzunu zayıflatma yönündeki başlangıçtaki stratejik hedeflerine ulaşamasa da Azerbaycan'daki kendi nüfuzunu önemli ölçüde artırdı ve Rusya ile birlikte bu bölgenin ana oyuncularından biri haline geldi. Artık bölgedeki bazı sorunların çözümünde Türk tarafının tutumunun da dikkate alınması gerekecek. Türkiye açısından Karabağ'daki savaş, Ankara'nın stratejik öneme sahip

Güney Kafkasya'da artan rolünün bir göstergesiydi. Aynı zamanda bu savaşın sonucu ve özellikle barış anlaşmasının imzalanma şekli Rusya'nın zaferi oldu.

4.3.2. Dağlık Karabağ Çatışmasının Rusya-Türkiye ilişkilerinin bugünü ve geleceği üzerindeki etkisi

2020 yılına kadar Dağlık Karabağ çatışması Moskova'nın özel ilgi konusu olarak görülüyordu. Çatışmanın barışçıl çözümünde Rusya'nın ana arabulucu rolü, AGİT Minsk Grubu'nun diğer iki eşbaşkanı olan ABD ve Fransa tarafından fiilen tanınıyordu. Uluslararası konulardaki tüm keskin çelişkilere ve temel farklılıklara rağmen Washington, Moskova ve Paris, Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının çözümü için ortak çaba gösteriyordu. Ancak Ankara, eşbaşkan üçlüsünün hakimiyetine meydan okudu, onları açıkça diplomatik verimsizlikle suçladı ve kendisinin yeni koşullarda ve gelecekte barışçıl bir çözümün ve aynı zamanda Kafkasya'daki tüm güvenlik mimarisinin temellerini şekillendirmede en önemli ve neredeyse belirleyici faktör olduğunu ilan etti. İlk bakışta Rusya'nın konumu çok daha az inandırıcı görünüyordu: Türkiye'nin desteklediği Azerbaycan'ın bir dizi zaferinden sonra, Moskova'nın bölgedeki nüfuzunu fiilen kaybettiği ve Transkafkasya'daki tek müttefiki olan Ermenistan'ı koruyamadığı izlenimi yaratıldı. Ancak Rus yetkililerin hesaplamalarının çok daha incelikli oldu ve sonuç olarak Moskova bölgedeki konumunu güçlendirmeyi bile başardı. Böylece hem Rusya hem de Türkiye Dağlık Karabağ'daki savaşın kazananları arasında yer aldı. Ankara için Karabağ'daki savaş, Güney Kafkasya'daki konumunun güçlendiğini göstermek için bir fırsat haline geldi ve Rusya Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana hayalini kurduğu hedefe ulaşarak barış güçlerini bölgeye getirebildi.

Türkiye'nin 2020 yılında Azerbaycan'a önemli askeri-teknik destek sağladığı Dağlık Karabağ'daki silahlı çatışma, Rusya-Türkiye ilişkileri açısından zor bir sorun haline geldi. Bir yandan Rusya ve Ermenistan'ın KGAÖ'ya ortak üyeliği, diğer yandan Türkiye ile Azerbaycan arasındaki askeri işbirliği, Moskova ile Ankara arasında potansiyel bir çatışma riski yarattı. Ancak taraflar çatışmayı önlemeyi ve yeni bir etkileşim biçimi üzerinde anlaşmayı başardılar. İkinci Karabağ savaşından sonra Rus stratejisi, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin 200'deki başarılı taarruz operasyonunun hazırlanmasında ve yürütülmesinde kilit rol oynayan NATO üyesi ve iddialı bölgesel güç olan Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri varlığını dikkate almaya başladı.

Moskova, Türk ordusunun Ağdam'daki ortak izleme merkezi çalışmalarına katılmasını kabul ederek bu varlığı zaten tanımış oldu.

İkinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesinin ardından Rusya ile Türkiye arasında Kafkasya'daki rekabet devam etti. Azerbaycan, Şuşa Deklarasyonunu imzalayarak NATO üyesi olan Türkiye ile askeri ve güvenlik ilişkilerini güçlendirdi. Şuşa Deklarasyonu, Güney Kafkasya'da güvenlik alanında yeni bir uluslararası statükonun ortaya çıktığını gösteren bir belgedir. Gürcistan'ın NATO ve AB'ye katılma arzusunu açıkça beyan etmesi ve Azerbaycan'ın NATO üyesi Türkiye ile daha yakın askeri ve diplomatik ilişkilere sahip olmasıyla birlikte, bölge Rusya'nın "arka bahçesi" statüsünü kaybetmiş ve Rus-Türk "oyun alanı" haline gelmiştir. Bu faktör Moskova'yı Bakü üzerindeki yumuşak baskıyı artırmaya ve bölgedeki siyasi varlığını güçlendirmek amacıyla Şubat 2022'de Şuşa Deklarasyonu'na benzer kapsamda Müttefiklik Faaliyetleri Hakkında deklarasyon imzalamaya yöneltti (ARPS, 1 Ekim 2023). 43 maddeden oluşan deklarasyon, iki ülke arasındaki bir dizi ekonomik, siyasi-stratejik, sosyal ve diğer işbirliği alanlarını kapsayarak iki devlet arasındaki ilişkileri niteliksel olarak yeni bir düzeye taşıyarak, Rusya ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin müttefik statüsünü pekiştiriyor.

44 gün savaşının ardından Türkiye, bölgesel sorunların çözümü için "3+3" adı verilen yeni bir format ortaya koydu. Bu format bir tarafta Türkiye, İran ve Rusya'nın, diğer tarafta Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın katılımını içeriyor. "3+3" grubunun oluşturulmasının en önemli hedeflerinden biri, bölge dışı ve Batılı ülkelerin müdahalesi olmadan, bölge ülkelerinin varlığıyla bölgenin sorunlarının çözülmesidir. Türkiye'nin bu durumda Minsk Grubu'nun işe yaramayacağı, Karabağ meselesi dahil bölgedeki gelişmeleri Türkiye ve Rusya'nın belirlemesi gerektiği yönündeki açıklamaları tesadüf değil (Haber7, 6 Ekim 2023).

3+3 formatının temel koşulları aşağıdaki gibidir:

1. Bölgede ilişkilerin kurulması, bölgedeki tüm ülkelerin birbirlerinin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tanıması temeline dayanmalıdır.
2. "3+3"ün işleyişinin ikinci temel şartı, bölgedeki hiçbir ülkenin diğerini tehdit etmediği bir bölgesel düzenin sağlanmasıdır. Bu bağlamda Azerbaycan ile İran, Ermenistan ile Türkiye, Rusya ile Gürcistan arasındaki ikili ilişkiler "sahalarında" sorunların çözülmesi gerekmektedir.

3. Son olarak üçüncü önemli nokta ise bölge devletlerinin bölge dışı ülkelerle yaptıkları işbirliklerinin diğer katılımcılar için tehdit haline gelmesinin engellenmesidir (Moderator.az, 11 Aralık 2023).

Gürcistan'ın bu formatta yer almayı reddettiğini, yani gerçekte sadece “3+2” formatından bahsedebileceğimizi ve bu bağlamda, katılımcılar arasında yaşanan sorunların da dikkate değer olduğunu belirtmekte fayda var. “3+3” platformu Rusya ile Gürcistan arasındaki ilişkilerde yaşanan zorluklarla sınırlı değil. Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerde uzun yıllardır bilinen sorunlar var. 44 gün süren savaşın ve sonrasında yaşanan olayların sonuçları olmasaydı, Azerbaycan ile Ermenistan arasında bu formatta bir işbirliği elbette mümkün olmazdı. Tüm bu sorunlara rağmen, son üç yılda Gürcü temsilcilerin katılımı olmasa da bu formatta iki toplantı düzenlendi. İlk toplantı 10 Aralık 2021'de Moskova'da Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye Cumhuriyeti dışişleri bakan yardımcılarının yanı sıra İran Dışişleri Bakanlığı genel müdürü düzeyinde gerçekleşti (DHA, 7 Ekim 2023). Azerbaycan, Rusya, Türkiye, İran ve Ermenistan dışişleri bakanlarının katılımıyla “3+3” formatındaki ikinci dışişleri bakanları toplantısı 23 Ekim 2023 tarihinde Tahran'da gerçekleştirildi. “3+3” formatındaki bir sonraki dışişleri bakanları toplantısının 2024 yılının ilk yarısında Türkiye'de gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Şubat 2022'de Rusya-Ukrayna savaşının patlak vermesi ile Moskova'nın Güney Kafkasya'daki etkisi önemli ölçüde azaldı. Rusya'nın tüm kaynakları Ukrayna'da belirlenen hedeflere ulaşmak için seferber edildi ve bu da Güney Kafkasya bölgesinde bir güç boşluğu oluşturdu. İddialara göre, Türkiye, oluşmuş bu güç boşluğunu doldurmaya çalıştı. Şöyle ki, Rusya - Ukrayna savaşının başlamasının hemen ardından, Azerbaycan Karabağ'da askeri güç gösterisi yaptı. Mart 2022'de askeri gerilimin artması sonucunda, tanınmayan Artsakh Cumhuriyeti'nin güçleri Farukh köyündeki mevzilerini Azerbaycan birliklerine bırakmak zorunda kaldı. Ağustos 2022'de ise Laçın bölgesindeki askeri gerilimin ardından orada yaşayan Ermenilerin kaçınılmaz olarak ayrılmasıyla Ermenistan-Karabağ arasındaki koridorun eski güzergahı Azerbaycan'a devredildi. Rus siyaset bilimci Ivan Preobrazhensky'ye göre Bakü, bu güç gösterilerini Ankara ile anlaşarak gerçekleştirdi (Gostev, 28 Ağustos 2023). Ukrayna'daki “özel operasyon”un giderek daha fazla güç ve kaynak kullanması nedeniyle Rusya, Türkiye ile çatışmaya giremezdi. Türkiye'nin ona dünyanın farklı ülkeleriyle yeni ekonomik ilişkiler zincirleri

kurmasına yardımcı olacağını ve bunun Kremlin'in Batı yaptırımlarını yumuşatmasına veya atlatmasına yardımcı olacağını umduğu için Rusya, Türkiye'nin müttefiki olan Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da yavaş yavaş ilerlemesine karşı eylem almadı.

Rusya'nın bölgedeki eylemsizliği fırsat bilen Batı devletleri'nin Ermenistan ile Azerbaycan arasında ana arabulucu rolünü üstlenmeye çalıştığı açıktır. Yukarıda bahsedilen her iki askeri gerilim sonrası ve ayrıca Eylül 2023'e kadar Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki görüşler Avrupa Birliği'nin girişimiyle gerçekleştirildi. 6 Nisan 2022'de Brüksel'de İlham Aliyev ve Nikol Paşinyan, Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel'in aracılığıyla toplantı gerçekleştirdi. Müzakerelerin ardından Azerbaycan ve Ermenistan liderleri, ülkelerinin dışişleri bakanlarına barış anlaşması müzakerelerine yönelik hazırlıklara başlama talimatı verdiler (EC, 6 Ekim 2023). Ayrıca 2022'nin Nisan ayı sonuna kadar Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesine ilişkin ortak bir komisyon oluşturulması konusunda anlaşmaya varıldı. Ağustos ayındaki askeri gerilim sonucunda Laçın koridorunun Azerbaycan'a devredilmesinin ardından taraflar 31 Ağustos 2022'de yine Brüksel'de buluştular. Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel'in Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile yaptığı görüşmenin ardından taraflar, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkileri düzenleyen barış anlaşmasına yönelik kapsamlı çalışmaların yoğunlaştırılması konusunda mutabakata vardı, dışişleri bakanlarına taslak belge üzerinde çalışmalarını için bir ay içinde toplantı yapma talimatı verildi.

Barış anlaşması yapılmasına yönelik hazırlıklara rağmen, Ermenistan ve Azerbaycan düzenli olarak birbirlerini iki ülke sınırındaki ateşkesi ihlal etmekle suçlamaya devam etmiştir. Eylül 2022'de ise çatışmanın yeni ve ciddi bir tırmanışı yaşandı. Bu sefer askeri çatışmalar tanınmayan Artsakh Cumhuriyeti ile “temas hattında” değil, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki devlet sınırında yaşandı (AR MN, 8 Ekim 2023). Askeri operasyonların Ermenistan topraklarını doğrudan etkilemesine rağmen KGAÖ, yardım talebine bir gözlemci misyonu gönderme vaadiyle yanıt verdi. Rusya'nın pasifliğinin arka planına karşı Batı'nın eylemleri özellikle avantajlı görünüyordu. Çatışmaların ilk saatlerinde Washington, Erivan ve Bakü arasında aktif temaslar başladı. Washington'dan Bakü'ye yapılan birkaç telefon görüşmesiyle, gerilimi durdurmak mümkün oldu (Zolyan, 8 Ekim 2023).

Batı'nın arabuluculuk çabalarının zirvesi, Paşinyan'ın Michel ve Macron'un aracılığıyla Aliyev ve Erdoğan ile bulunduğu Prag'daki Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesindeki görüşü oldu. Zirvenin ardından yapılan açıklamada, Azerbaycan ile Ermenistan arasında yıl sonuna kadar barış anlaşmasının imzalanmasının beklendiği belirtildi (Zolyan, 8 Ekim 2023). Bu zirvede taraflar, "Kafkasya'da bir çözümü teşvik etmek" amacıyla Ermenistan'da bir sivil misyon (EUMA) kurulması konusunda mutabakata vardı. Amacı "Ermenistan'ın sınır bölgelerinde güveni artırmak ve Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için elverişli koşullar yaratmak" olduğu söylenen misyon, 20 Şubat 2023'te faaliyetlerine başladı (EU, 10 Ekim 2023). AB'nin Ermenistan'daki misyonunu Rusya'yı bölgeden uzaklaştırma girişimi olarak değerlendiren Rusya Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan'ın sınır bölgelerinde AB temsilcilerinin olmasının bölgedeki durumu daha da kötüleştireceğini ve jeopolitik çatışmaya yol açacağını beyan etti (MİD RU, 10 Ekim 2023).

2023 yılında Batı, Karabağ sorununun barışçıl çözümü sürecinde daha da aktif hale geldi. Batı'nın Karabağ sorununun barışçıl çözümüne yönelik inisiyatifleri ele geçirme çabalarına rağmen, ne Prag zirvesinde ne de tarafların Brüksel'deki (6 Nisan, 14 Mayıs, 15 Temmuz 2023), Kişinev'de (1 Haziran 2023) ve ABD'deki müteakip toplantılarında (1-4 Mayıs, 27-29 Haziran 2023) süreç müzakereden öteye gitmedi.

Uluslararası alanda devam eden sonuçsuz müzakereler sırasında bölgede de belirli olaylar yaşanmıştı. Yasadışı rejimin lideri Arayik Harutyunyan 31 Ağustos'ta istifa etmiş, 9 Eylül'de sözde Dağlık Karabağ Ulusal Meclisi (Parlamento), tanınmayan cumhuriyetin yeni cumhurbaşkanı olarak Samvel Şahramanyan'ı seçti (RBC, 11 Ekim 2023). Bakü, Karabağ'daki seçimleri "yasadışı faaliyet" olarak nitelendirdi.

Aynı zamanda Ermenistan topraklarında Rusya'da endişe yaratan süreçler yaşanıyordu. Ermeni yetkililer Rusya'nın etkisinden kurtulmak için önlemler aldı: KGAÖ'deki temsilcilerini geri çağırdılar, Ukrayna'ya karşı savaşta Rusya'nın müttefiki olmayı reddettiler. 2023 Ocak ayında ise Nikol Paşinyan KGAÖ barışı koruma güçlerinin Ermenistan'da gerçekleştirecekleri "Yıkılmaz Kardeşlik" tatbikatını kabul etmeyeceğini açıkladı (Vedomosti, 10 Ekim 2023). Bunun yerine, 11-20 Eylül 2023 tarihlerinde Ermenistan Cumhuriyeti ABD ile ortak bir askeri tatbikat gerçekleştirdi (Vedomosti, 11 Ekim 2023). Kremlin'de, Ermenistan ile ABD'nin Ermenistan topraklarında gerçekleştirdikleri ortak askeri tatbikat endişe yarattı.

Rusya'nın Ermenistan'ın eylemlerinden duyduğu rahatsızlık, Bakü'nün Karabağ'a yönelik yeni operasyonu için "ideal arka plan" oldu. 19 Eylül 2023'te Azerbaycan Savunma Bakanlığı Dağlık Karabağ'da yerel terörle mücadele tedbirlerinin başladığını duyurdu ve Ermeni ordusunun bölgeden çekilmesini talep etti. Ermenistan hükümeti yaşananları "büyük çaplı saldırı" olarak nitelendirerek Karabağ'da Ermenistan silahlı kuvvetlerinin bulunmadığını belirtti. BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'a "terörle mücadele operasyonu" başlatma kararını desteklediğini dile getirdi. Aynı zamanda Rusya Devlet Başkanı basın sözcüsü Dimitri Peskov, Azerbaycan'ın hukuken uluslararası alanda tanınan toprakları çerçevesinde operasyon gerçekleştirdiğini belirterek aslında Rusya'nın duruma müdahale etmemesinin nedenini açıkladı. 20 Eylül'de Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Rus barışı koruma birliğinin katılımıyla Karabağ'da terörle mücadele tedbirlerinin askıya alınması konusunda anlaşmaya varıldığını duyurdu (Respublika, 12 Ekim 2023). 28 Eylül 2023'te Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Devlet Başkanı Samvel Şahramanyan, sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin feshedilmesine ilişkin kararnameyi imzaladı. Bu bölgedeki yasadışı rejimin yıkılması, ayrıca Ermeni silahlı kuvvetlerinin ve diğer yasadışı silahlı grupların silahsızlandırılması ve Azerbaycan topraklarından çekilmesi sonucunda Azerbaycan toprak bütünlüğünü yeniden sağladı. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki terörle mücadele operasyonu sırasında Rusya'nın eylemsizliği birçok faktörle açıklanıyor; bunlardan en önemlisi, Ukrayna'daki savaştan sonra Rusya'nın kendisini zor bir yaptırımlar altında bulması ve bu durumda Azerbaycan ve Türkiye gibi müttefiklerini kaybetmek istememesidir. Ağır yaptırımlar altında olan Rusya Türkiye ve Azerbaycan üzerinden döşenen lojistik koridorlara bağlıdır. Dağlık Karabağ sorununun tamamen çözülmesinin ardından bölgede geliştirilecek lojistik koridorlar hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin çıkarınadır. Suriye'deki konumu da büyük ölçüde Türkiye'ye bağlı. Rusya için Türkiye artık önemli bir lojistik merkez ve önemli bir müzakere platformudur. Karadeniz'deki en güçlü filoya sahip olması nedeniyle Türkiye, Rusya için Karadeniz'deki ticari gemiciliğin geleceği açısından da önem taşıyor. Ayrıca Türkiye'nin NATO'nun ikinci ordusu olduğunu da unutmamak gerekiyor. Türkiye'nin Azerbaycan'a desteğinin mutlak olduğu söylenebilir, dolayısıyla Rusya Azerbaycan'a karşı çıkmayacak ve elbette iki cepheyi de kaldıramayacak.

Ciddi jeopolitik farklılıklara ve hatta barikatların farklı taraflarında üç savaşa katılmış olmalarına rağmen, Rusya ve Türkiye yüksek ve oldukça istikrarlı bir işbirliği düzeyini sürdürmeyi başarıyorlar. Türkiye'nin Karabağ sorununa başarılı müdahalesi, Azerbaycan ve Türkmenistan ile ittifak kurma çabaları Hazar Denizi'nde şimdiden yeni bir durum oluşturuyor. Rusya siyasetinin Türk yönü, ortaklığın ve çatışmanın diyalektik olarak birbirine bağlanacağı özel bir stratejiye ihtiyaç duymaktadır. Yaptırımlar ve ithal ürünlerin tedarikindeki zorluklar karşısında Rusya'nın bundan sonra da Türkiye ile karşılıklı yarara dayalı ilişkileri sürdürmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Rusya-Türkiye ilişkileri, uzmanlar tarafından derinlemesine incelenmeye değer şaşırtıcı bir olgudur. Yüz yüze müzakereler, güç dahil tüm araçları kullanarak pazarlık yapabilme becerisi – bu, bir anlamda gelecekte dünyadaki ilişkilerin nasıl kurulacağına bir prototipidir.

Rusya-Türkiye ilişkileri mevcut aşamada özel bir siyasi bağlamda geliyor. Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi temasların, ticari, ekonomik ve insani bağların son 15 yılda hızla büyümesi, aralarında ortak çıkarların var olduğunu gösterdi. Bununla birlikte, çeşitli stratejik ve jeopolitik hedeflerin yanı sıra bunların uygulanma olanakları da dikkate alındığında, Rusya-Türkiye ilişkileri her zaman çelişkilerle doludur. Neredeyse her yıl Rusya ve Türkiye yeni çatışmalarla veya mevcut çelişkilerin şiddetlenmesiyle karşı karşıya kalıyor. Buna paralel olarak birçok sektörde işbirliği gelişmeye devam ediyor. Rusya-Türkiye işbirliğinin itici gücü ekonomik alandır. Enerji sektöründeki büyük ölçekli projeler (Mavi Akım ve Türk Akımı doğalgaz boru hatları ile yapım aşamasında olan Akkuyu nükleer santrali) ikili ilişkilerde önemli bir faktördür. Rusya, Türkiye'nin en büyük doğal gaz tedarikçisidir.

Coğrafi açıdan Güney Kafkasya, İran'ın yanı sıra Rusya ve Türkiye için de bir temas noktasıdır. Suriye krizinin ana aktörleri olan bu ülkelerin rekabeti ve iş birliği Güney Kafkasya'yı da etkiliyor. Rusya'nın jeopolitik rakipleri ABD ve Avrupa Birliği için Güney Kafkasya, enerji güvenliği ve Orta Asya'ya erişim açısından da önem taşıyor.

SSCB'nin çöküşünden sonraki 30 yıl boyunca Güney Kafkasya'daki güç dengesi genel olarak Rusya'nın lehineydi. Bu dönemde Güney Kafkasya'nın üç devleti - Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan - bölgeye komşu üç ülke Rusya, Türkiye ve İran ile farklı düzeylerde ilişkiler kurdu.

Matematiksel olarak Güney Kafkasya bölgesindeki güç dengesi şu şekilde karakterize edilebilir:

Rusya +2, -1. Ermenistan ile ittifak (+), Azerbaycan ile stratejik ortaklık (+), Gürcistan ile sıfır ilişki (-).

Türkiye +2, -1. Azerbaycan ile ittifak (+), Gürcistan ile stratejik ortaklık (+), Ermenistan ile sıfır ilişki (-).

İran +3. Güney Kafkasya'nın her üç ülkesiyle de diplomatik ilişkileri bulunmaktadır. Ancak müttefik ve stratejik ortaklıklar mevcut değil.

Bu durum Güney Kafkasya'yı Rusya ile Türkiye arasında yeni bir rekabet alanına dönüştürebilirdi. Ama hem Türkiye'nin müttefiki hem de Rusya'nın stratejik ortağı olan Azerbaycan faktörü bölgede gerekli istikrarı sağlamaktadır.

Türkiye'nin 2020 yılında Azerbaycan'a önemli askeri-teknik destek sağladığı Dağlık Karabağ'daki silahlı çatışma, Rusya-Türkiye ilişkileri açısından zor bir sorun haline geldi. Azerbaycan ve Türkiye'nin Dağlık Karabağ meselesine son verme kararlılığı, arabulucuların çatışmanın tırmanmasını önlemek için daha etkili önlemler alma konusundaki yetersizlikleri veya isteksizlikleri karşısında kendini gösterdi. 44 gün süren ikinci Karabağ savaşı sadece Ermenistan ve Azerbaycan için bir dönüm noktası değildir. Bu savaş Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri güç dengesini değiştirdi, Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak daha da yükselmesine katkıda bulundu, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki fiili nüfuzunun sınırlarını belirledi.

Araştırmanın sonuçlarını aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

1) Dağlık Karabağ çatışmasının çözümü sürecinde bölgesel güçler küresel güçlerden daha etkili olup, 30 yıl süren başarısız müzakere sürecini çözüme kavuşturdu. Kafkas bölgesel alt kompleksi, güvenlik analizi açısından özel bir yaklaşım gerektirmektedir. İçinde hem maddi hem de ideolojik düzeyde birçok farklı güvenlik vektörü ve değişkeni var. Kafkas bölgesel alt kompleksinde, farklı etnik kökenler, dinler, kültürler ve kimliklerin yanı sıra farklı siyasi ve ekonomik koşullar gibi faktörler, güvenlik analizine daha incelikli bir yaklaşım gerektirmektedir. Rusya gibi büyük gücün dahil olduğu Post-Sovyet bölgesel güvenlik kompleksinin bir parçası olan Kafkas bölgesel alt kompleksinde İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin çıkarları da mevcuttur. Üstelik bu bölge son dönemde AB ve ABD gibi büyük güçlerin bölgelerarası düzeyde müdahalelerinin hedefi haline geldi. Bu sebepten Rusya, AB ve ABD'nin bölgeye müdahalesini önlemek için bölgede rakip olarak gördüğü Türkiye ile işbirliği yapmak zorunda kaldı. Ve 30 yıl süren başarısız müzakere sürecinden sonra Dağlık Karabağ sorunu Rusya ile Türkiye arasındaki bu zorunlu işbirliği sonucunda çözüme kavuştu. Olaylara sistemsel bakış açısından yaklaşan neorealist teori Dağlık Karabağ sorununun Türkiye ve Rusya'nın işbirliği sonucunda çözülmesinin analizi için yetersizdir. Böylesine karmaşık bir yapıyı analiz etmek, şu anda kullanılan ve maddi faktörlerin analizine odaklanan geleneksel neorealist yöntemden daha güçlü bir analitik araç gerektirir.

İlk başta Rusya'nın Güney Kafkasya'dan çekildiği ve bölgede Türk varlığına yer açtığı görülüyordu. Rusya'nın, bölgedeki tek Rus müttefikinin çıkarları pahasına Güney Kafkasya'da NATO üyesinin artan rolüne katlanması, Dağlık Karabağ çatışmasının “Sovyet sonrası” doğasının sembolik bir sonu gibi görünüyordu. Ancak Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya devlet başkanlarının 10 Kasım 2020'de ortak bildiri imzalaması beklenmedik bir şekilde savaşı durdurdu, Rus askeri gücünün (barış gücü rolünde) Azerbaycan topraklarında bulunmasını sağladı ve bu aşamada, hem AGİT Minsk Grubu'nu hem de Türkiye ve İran'ın girişimlerini atlayarak, Rusya'nın Ermenistan ve Azerbaycan arasında tek arabulucu rolünü pekiştirdi.

Türkiye de Dağlık Karabağ sorununun çözümünde tamamlayıcı rolünü ilan etmiş ve son yıllarda yakın bölgelerdeki çıkarlarını sağlamlaştırma yönünde emin adımlar atmaktadır. Rusya ve İran'ın çıkarları gibi Türkiye'nin çıkarları da Güney Kafkasya'daki enerji ve lojistik projeleri açısından yakından bağlantılıdır (Sarıkaya - Öztopal, 2022, 1032-1033). Türk liderliğinin uluslararası arenadaki nüfuzunu artırmak için izlediği yol, kritik durumlarda etkileşim konusunda faydalı deneyimler biriktirmeyi ve bunun pratikte uygulanmasında başarılı olmayı mümkün kıldı. Dağlık Karabağ sorunu Türkiye açısından ayrı bir önem taşıyor. Çözüm sürecine katılım, Türkiye'nin Azerbaycan'daki konumunun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu soruna çözüm bulunması Ankara'ya gelecekteki enerji projelerinin istikrarını sağlamanın yanı sıra diğer Türk ülkeleri gözündeki prestijini de artırmıştır. Türkiye, şüphesiz, büyük çaplı askeri operasyonlar gerçekleştirirken öngörülen risklere karşı Azerbaycan'a garantörlük yapmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'nin müdahalesi, hem bölgesel oyuncuları hem de otuz yıldır çatışmayı denetleyen dünya güçlerini (statükoyu destekleyenler) ciddi şekilde şaşırtmıştır. Ancak Türkiye'nin rolü pek çok uzman tarafından fazlasıyla abartılmıştır. Azerbaycan'da Türkiye'nin konumu güçlü olmasına rağmen Rusya'nın etkisi hala çok hissediliyor. Bu, özellikle her iki ülkenin siyasi elitlerinin etkileşimi için geçerlidir. Diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinin çoğundan farklı olarak Azerbaycan, Rus dilinin, kültürünün, ortak tarihi mirasının vb. konumunun korunması ve geliştirilmesi gibi Rusya için hassas olan konulara özel önem vermeye devam ediyor (ARPS, 5 Ekim 2023). Ermenistan'da Batı yanlısı bir hükümetin iktidara gelmesi, Azerbaycan'ın ekonomik ve askeri gücünün büyümesi gibi bir takım faktörler Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesine ve Dağlık

Karabağ sorununa olan yaklaşımlarının revizyonuna yol açtı. Ermenistan'ın Rusya'nın bölgedeki politikası için koşulsuz bir "sıçrama tahtası" olduğu dönemler yavaş yavaş sona eriyor. Geline aşamada, Rusya'nın, aralarında Türkiye ve İran'ın da bulunduğu bölge ülkeleriyle devletlerarası etkileşimin daha pragmatik formatlarını oluşturmayı amaçlayan yaklaşımlarındaki eğilimleri fark etmek mümkün. Ülke çıkarları ön planda tutuluyor. Karabağ'daki mevcut durumda Rusya'nın Erivan'ın çıkarlarını savunması Bakü gibi önemli ekonomik ortağını kaybetme riskiyle karşı karşıya. Rusya'nın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a destek sağlamaması ve Ermenistan'ı yalnız bırakması diplomasi alanında işgal altındaki topraklarının geri almasında Azerbaycan'a fırsat sunmuştur. Rusya liderliğinin Karabağ'daki çatışmaya ilişkin mevcut aşamada tarafsızlığının veya nesnellüğünün, Rusya'nın bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarlarının korunmasıyla karakterize edildiği varsayılabilir.

İkinci Karabağ savaşının sonuçlarını aşağıdaki biçimde özetlemek mümkündür:

Rusya Federasyonu'nun çatışma sırasındaki görünürdeki pasifliğine rağmen, sonuçta savaşın durması üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmayı başardı. Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında 10 Kasım 2020 gecesi varılan anlaşma 44 günlük savaşa son verdi. Türkiye, Güney Kafkasya'daki silahlı çatışmanın sona erdirilmesinde Rusya'nın liderliğine meydan okumamasına rağmen bölgedeki konumunu güçlendirdi. Savaşın sona ermesinin ardından Minsk müzakere formatı geçerliliğini yitirdi. Aynı zamanda, AGİT Minsk Grubu'nun zayıflaması ve Ukrayna ile savaş sonucunda Rusya'nın bölgedeki konumunun zayıflaması arka planında giderek daha fazla fark edilen, Brüksel arabuluculuğunun potansiyeli ortaya çıktı. (Shumilov, M. – Shumilov, Y., 2022, 134).

İkinci Karabağ savaşının sonuçları bir bakıma güç dengelerini değiştirdi:

- Türkiye'nin müttefiki Rusya'nın müttefikini mağlup etti ve toprak bütünlüğünü yeniden sağladı;
- 10 Kasım 2020 tarihli üçlü bildiriye göre askeri üsleri Ermenistan ve Gürcistan topraklarında bulunan Rusya, barışı koruma güçlerini Azerbaycan'a konuşlandırdı;
- Bölge komşuları ve Güney Kafkasya ülkelerinin katılımıyla 3+3 formatı oluşturuluyor. ABD ve AB'nin katılmadığı bu format Rusya'nın çıkarlarına uygundur;
- Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik umutlar ortaya çıktı.

2020'de Rusya Dağlık Karabağ'daki askeri çatışmayı durdurmayı ve yeni statüko çerçevesinde müzakere sürecinde liderliği ele geçirmeyi başardıktan sonra, kolektif Batı artık Karabağ meselelerinde bir oyuncu olarak gözardı edilmeye başladı. Ukrayna'daki askeri operasyonun başlamasının ardından Moskova ile Brüksel arasındaki ilişkilerin şiddetli bir çatışma aşamasına geçmesi, bunun Güney Kafkasya'daki çatışma çözümünde rollerin radikal bir şekilde yeniden dağılımına yol açıp açmayacağı sorusu etrafında yeni entrikalara yol açtı. Daha önce Karabağ çatışması Sovyet sonrası alanda Moskova ile Batı'nın pozisyonlarının fiilen örtüştüğü tek çatışmaydı. Her iki taraf da çatışmanın çözülmesinin bölgedeki konumunu daha da güçlendireceğine ve jeopolitik rakiplerinin konumunu zayıflatacağına inanıyordu; Rusya, ABD ve Fransa, AGİT Minsk Grubu eşbaşkanları formatında oldukça yakın işbirliği yaptı. Ancak 44 günlük savaşın sonuçları, Rusya ile Ukrayna arasında askeri çatışmanın ve “Yeni Soğuk Savaş”ın başlaması bölgedeki güç dengelerini, küresel ve bölgesel aktörlerin çatışmaya yaklaşımlarını kökten değiştirdi. ABD ve AB, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki müzakere sürecini ve Karabağ sorununun çözümünü, Rusya'yı Ermenistan ve özellikle Azerbaycan üzerindeki nüfuzundan mahrum bırakmanın, bölgeden itmenin bir yolu olarak görmeye başladı. Sonuç olarak, 2020 savaşı sonrası dönemde çatışmayı çözmek için iki paralel süreç vardı: biri Moskova'nın, diğeri ise AB ve ABD'nin himayesinde.

Öte yandan Batı'dan oldukça bağımsız politikasıyla Türkiye ve Cumhurbaşkanı Erdoğan, 24 Şubat 2022 sonrasında Kremlin açısından büyük önem kazandı. Türkiye, Rusya'ya uygulanan yaptırımlara katılmadı ve artık uluslararası pazarlara doğrudan ulaşamayan Rus malları için satış pazarı haline geldi. Rusya'nın Ankara ile ticaret cirosu iki kattan fazla artarak 2022 yılında 68,1 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir (MBTM, 2021, 3). Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesi ve hatta Zengezur koridorunun Rus-Türk ticaretinin önemli bir aracı haline getirilmesi artık Rusya'nın çıkarıdır. Bu nedenle, Rusya yalnızca çatışmayı çözmek için değil, aynı zamanda ortak ekonomik projeler aracılığıyla çatışmanın taraflarını etkili bir barışçıl çözüme arayışına bağlamak için çabalamaya başladı. Rusya, Azerbaycan'ın 19 Eylül'de başlayan ve 20 Eylül 2023'te sona eren terörle mücadele operasyonuna bu gerekçelerle zımnî rıza verdi. Sonuç olarak Azerbaycan nihayet toprak bütünlüğünü yeniden tesis etti.

Böylece kolektif Batı'nın, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış anlaşmasının imzalanması için müzakere sürecinde ana rolü ele geçirme girişimleri, İkinci Karabağ

savaşından önceki 30 yıl boyunca Dağlık Karabağ sorununu barışçıl bir şekilde çözme girişimleri ile aynı şekilde başarısız oldu. Görüldüğü gibi Karabağ sorununun çözümünün eksenini, Suriye ve Astana sürecinde olduğu gibi iki bölgesel güç arasında geçiriyor: Rusya ve Türkiye. Bu da Balkanlar, Kuzey Afrika, Kafkaslar, Orta Doğu ve Orta Asya'daki bölgesel çatışmaların, gerilimlerin ve sorunların çözümü için iki ülke arasında kalıcı bir platform veya kalıcı bir askeri-siyasi mekanizma oluşturulması ihtiyacına işaret ediyor. Bugüne değin Rusya-Türkiye ilişkileri daha çok iki ülkenin liderleri Putin ve Erdoğan arasındaki kişisel ilişkilere dayanmıştır. Son yıllar içinde Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler, ticaret ve lojistikten enerji ve güvenliğe kadar çeşitli alanlarda kat kat güçlendi. Moskova ile Ankara arasındaki durumsal ittifakı tam teşekküllü bir stratejik ittifaka dönüştürmenin zamanı geldi. Bu ittifak ortak egemenlik ve dış düşmanlara karşı savunma adına güçlerin birleştirilmesini öngörmelidir. Böyle bir ittifakın temeli siyasi pragmatizm, ulusal ve ortak çıkarların gözetilmesi ve sinerji etkisini yaratacak potansiyellerin bir araya getirilmesidir. Bu birlik içerisinde her ülke bağımsızlığını ve kültürel kimliğini koruyacaktır. Ekonominin tüm alanlarındaki yakın entegrasyon, ortak siyasi projelerdeki entegrasyonla el ele gitmelidir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan daha önce Türkiye'nin Şangay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) tam üye olmayı hedeflediğini belirtmişti (Euronews, 13 Aralık 2023). Azerbaycan ve Türkiye'nin, gözlemci ülkeler formatında Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) katılmaları için her türlü fırsat var. Buna karşılık Rusya'nın da başlangıçta gözlemci ülke rolüyle Türk Devletleri Teşkilatı'na katılmak için çalışması gerekiyor. Bu tür çok taraflı entegrasyon ve kurumsallaşma, Moskova ve Ankara'nın dış ticaret birliğinin yeteneklerini önemli ölçüde genişletmesine, Hazar Denizi'ndeki altyapı ve enerji projelerinde aktif olarak etkileşime girmesine ve Rusya ile Türkiye'nin stratejik ittifakı çerçevesinde ortak kalkınma projelerini ortaklaşa uygulamasına olanak tanıyacak.

KAYNAKÇA

- Abasov, Ceyhun. "Siyasi Qütblərin Ermənistan Mübarizəsi: Rusiya Forpostunu Nəzarətsiz Buraxmır". *525-ci Qəzet* (4 Mayıs 2018), 3. <https://525.az/news/98978-siyasi-qutblerin-ermenistan-mubarizesi-rusiya-forpostunu-nezaretsiz-buraxmir>
- Abdallı, Həcər. *Azərbaycan, Dünya Birliyi və Qarabağ Problemi*. Bakı: Yeni Nəsil, 2003.
- Abdullaev, Elshad. *Problema Nagornogo Karabaha v Kontekste Mezhdunarodnogo Prava*. Bakı: Təhsil, 2005. (Абдуллаев, Эльшад. *Проблема Нагорного Карабаха в Контексте Международного Права*. Баку: Тахсил, 2005.)
- Abdullayev, Elşad. *Dağlıq Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2004.
- Abidulin, A.M. "Osobennosti Razvitiya Vneshnepoliticheskikh Svyazey Rossii i Turcii: Ekonomika i Vneshnepoliticheskie Svyazi". *Rossiya i Turciya v novej mirovoj politicheskoj srede*. red. A.A. Orlov. Materialy Tretej mezhdunarodnoj konferencii ekspertov-tyurkologov 9-22, Moskva: IMI MGIMO MID Rossii, 2015. (Абидулин, А.М. "Особенности Развития Внешнеполитических Связей России и Турции: Экономика и Внешнеполитические Связи". Россия и Турция в новой мировой политической среде. ред. А.А. Орлов. Материалы Третьей международной конференции экспертов-тюркологов 9-22, Москва: ИМИ МГИМО МИД России, 2015).
- Abışov Vaqif. *Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)*. Bakı: Nurlan, 2007.
- Adanmış, Zelal. "Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Güvenlik Yaklaşımında Yaşanan Dönüşüm". *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 6/2 (2019), 91-116.
- Agazade, Mirmehdi. "Nagorno-Karabahskij Konflikt V Ramkah Nacionalnyh İnteresov İrana". *Postsovetskie issledovaniya* 2/6 (2019a), 1402-1410. (Агазаде, Мирмехти. "Нагорно-Карабахский Конфликт В Рамках Национальных Интересов Ирана". *Постсоветские исследования* 2/6 (2019a), 1402-1410.).
- Agazade, Mirmehdi. "Problema o Statuse Azerbajdzhanskih Tyurkov v İrane". *Zhurnal Voprosy istorii* 4 (2019b), 67-75. (Агазаде, Мирмехти. "Проблема о Статусе Азербайджанских Тюрков в Иране". *Журнал Вопросы истории* 4 (2019b), 67-75.).
- Agazade, Mirmehdi. "Vtoraya Karabahskaya Vojna: Kto Na Samom Dele Pobeditel'?" *Postsovetskie Issledovaniya* 4/2 (2021), 119-126. (Агазаде, Мирмехти. "Вторая Карабахская Война: Кто На Самом Деле Победитель?" *Постсоветские Исследования* 4/2 (2021), 119-126. <https://doi: 10.24412/2618-7426-2021-2-119-126>).

- Ahundov, Dzhafar. *Rost Populyarnosti Militaristskoj Ritoriki i Sovremennye Patrioticheskie Diskursy: Analiticheskiy Obzor Situacii v Azerbajdzhane*. Centr Transformacii Konfliktov Imagine i Centr Nezavisimyh Socialnyh Issledovanij, Berlin: CISR. 2017. (Ахундов, Джафар. *Рост Популярности Милитаристской Риторики и Современные Патриотические Дискурсы: Аналитический Обзор Ситуации в Азербайджане*. Центр Трансформации Конфликтов «Imagine» и Центр Независимых Социальных Исследований, Berlin: CISR. 2017.).
- Akopyan, Eduard. “Rol Francii v Kachestve Sopredsedatelya Minskoj Gruppy OBSE I Varianty Resheniya Nagorno-Karabahskogo Konflikta”. *Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova* 3 (2015), 61-66. (Акопян, Эдуард. “Роль Франции В Качестве Сопредседателя Минской Группы ОБСЕ И Варианты Решения Нагорно-Карабахского Конфликта”. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова* 3 (2015), 61-66.).
- Akyüz, Ali Özhan. “Enerji Güvenliği Açısından Türkiye: Politikalar ve İş Birlikleri”. *Mesleki Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 337-340 .
- Albright, Madeleine vd. *US-Turkey relations: A new partnership*. Council on Foreign Relations (2012). Erişim 14 Şubat 2023. <https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/cfr/0025172/index.html>
- Alieva, Altunaj. “Myagkaya Sila v Sovremennoj Vneshnej Politike Turcii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika* 6/3 (2014), 63-94. (Алиева, Алтунай. “Мягкая Сила в Современной Внешней Политике Турции”. *Вестник Московского университета. Международные отношения и мировая политика* 6/3 (2014), 63-94.).
- Alieva, Altunaj. “Problemy Realizacii Koncepta Amerikano-Tureckogo «Obrazcovogo Partnerstva»: Novye Vozmozhnosti Dlya Rossii?” *Rossiya I Turciya V Novoj Mirovoj Politicheskoj Srede*. red. A.A. Orlov. Materialy Tretej mezhdunarodnoj konferencii ekspertov-tyurkologov 35-45, Moskva: IMI MGIMO MID Rossii, 2015. (Алиева, Алтунай. “Проблемы Реализации Концепта Американско-Турецкого «Образцового Партнерства»: Новые Возможности Для России?” *Россия И Турция В Новой Мировой Политической Среде*. ред. А.А. Орлов. Материалы Третьей международной конференции экспертов-тюркологов 35-45, Москва: ИМИ МГИМО МИД России, 2015.).
- Aljazeera Türkiye. “Rusya'dan S-400 hamlesi”. Erişim 10 Şubat 2022. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/rusyadan-s-400-hamlesi>
- Allahverdiev, Kenan. “Nagorno-Karabahskij Konflikt v Kontekste Retrospektivnoj Etnogeopolitiki”. *Centralnaya Aziya i Kavkaz* 1/61 (2009), 71-85. (Аллахвердиев, Кенан. “Нагорно-Карабахский Конфликт в Контексте Ретроспективной Этногеополитики”. *Центральная Азия и Кавказ* 1/61 (2009), 71-85.)

- Almond, Gabriel. "Comparative Political Systems". *The Journal of Politics* 18/3 (1956), 391-409.
- Alpargu, Mehmet - Şahin, Enis. "Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi". *Akademik İncelemeler* 2/1 (2017), 329-345.
- Amanalyeva, Aygün. "The Second Karabakh War in Azerbaijan: Memorial Day, Victory Day, The Kharibulbul Symbol of Victory and Military Trophy Park". *International Symposium On War Studies*. ed. Güray Alpar - Kaldygul Adilbekova. 99-114. Ankar: İksad Yayınevi, 2021.
- AN, Akkuyu Nükleer. "Akkuyu nükleer – projenin tarihçesi". Erişim 26 Şubat, 2022. <http://www.akkunpp.com/projenin-tarihcesi>
- Anadolu Ajansı. "Dağlık Karabağ'da Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi faaliyete başladı". (31 Ocak 2021). 2 Ekim 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagda-turk-rus-ortak-gozlem-merkezi-faaliyete-basladi/2128198>
- Apter, David. "Comparative politics, old and new". *A New Handbook of Political Science*. ed. Robert Goodin - Hans Klingemann. 372-397. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Aral, Berdal. "Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society During The Ozal Decade, 1983—1993". *Middle Eastern studies* 37/1. (2001), 72-88.
- Aras, Bulut. "Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy". *Insight Turkey* 11/3 (2009), 127-142.
- Aras, Osman Nuri. "Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 30 (2006), 41-59.
- AR MN, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. "Vətən müharibəsində şəhid olmuş hərbi qulluqçuların siyahısı". (14 Temmuz 2021). Erişim 27 Haziran 2022. <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-36783.html>
- AR MN, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. "Ermənistan silahlı qüvvələri Daşkəsən, Kəlbəcər və Laçın istiqamətlərində genişmiqyaslı təxribat törədib". Erişim 8 Ekim 2023. <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-daskesen-kelbecer-ve-lacin-istiqametlerinde-genismiqyasli-texribat-toredib-42328.html>
- Armenpress. "Армянская Армия Подтвердила Ее Признание Самой Боеспособной Армии в Регионе: Никол Пашинян". (23 Temmuz 2020). Erişim 12 Temmuz 2022. <https://armenpress.am/rus/news/1022758>
- ARPS, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Saytı. "İlham Əliyev İsmayılı rayonuunun Basqal qəsəbəsində Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi". (12 Ağustos 2022). Erişim 29 Ağustos 2022. <https://president.az/az/articles/view/56906>

- ARPS, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Saytı. “Декларация о союзническом взаимодействии между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией” (22 февраля 2022). Erişim 1 Ekim 2023. <https://president.az/ru/articles/view/55498>
- ARPS, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Saytı. “Ильхам Алиев и Президент Владимир Путин выступили с заявлениями для печати” (22 февраля 2022). Erişim 5 Ekim 2023. <https://president.az/ru/articles/view/55497>
- AR XİN, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. “No:396/22, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin XİN-də diplomatik korpusun nümayəndələri üçün keçirilmiş brifinqə dair məlumatı”. (13 Eylül 2022). Erişim 15 Eylül 2022. <https://www.mfa.gov.az/az/news/no39622>
- Reuters, Reuters News Agency. “Turkey deploying Syrian fighters to help ally Azerbaijan”. (28 Ekim 2020). Erişim 1 Ekim 2023. <https://jp.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-turkey-syria-idUSKBN26J25A>
- Arzumanlı, Vaqif vd. *1918-ci il Qırğınları. Tarixi Araşdırmalar*. Bakı: Öyrətmən, 1995.
- Ashley, Richard. “Political realism and human interests”. *International studies Quarterly* 25/2 (1981), 204-236.
- Asker, Ali. “Rusya'nın Ermenistn'da Asketi Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme”. *Ermeni Araştırmaları* 41 (2012), 93-112.
- Asker, Ali - Özpınar, Zeynep Gizem. “Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/1 (2021), 95-96.
- Aslanlı, Araz. *Qarabağ Problemi, Tarixi, Mahiyyəti, Həll Prosesi*. Bakı: Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, 2009.
- Aşırılı, Akif. *Türkün Xocalı soyqırımı*. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2005.
- Aşırılı, Akif. *31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında*. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
- Ataman, Muhittin. “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel bir Anlayış”. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2003), 49-63.
- Ataman, Muhittin - Gökcan, Özcan. “Bush dönemi Amerikan dış politikası: bir aşırı-yayılmacılık denemesi”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/2 (2012), 199-229.
- Atanesyan, Artur - Chelpanova, Diana. “Фактор Влияния Postprotestnyh Politicheskikh Elit Armenii Na Armyano-Rossijskie Vzaimootnosheniya: Problemy, Vozmozhnosti i Riski”. *Obshchestvennye Nauki i Sovremennost* 4 (2021), 116-131. Атанесян, Артур - Челпанова, Диана. “Фактор Влияния Постпротестных Политических Элит Армении На Армяно-Российские Взаимоотношения:

Проблемы, Возможности И Риски”. *Общественные Науки и Современность* 4 (2021), 116-131.

Atasuncev, Aleksandr. “Vtoraya Karabahskaya. Pochemu Ona Nachalas i Kak Zakonchilas”. *RBK* (26 Kasım 2021). (Атасунцев, Александр. “Вторая Карабахская. Почему Она Началась И Как Закончилась”. *РБК* (26 Kasım 2021). <https://www.rbc.ru/politics/26/11/2021/618684849a7947aa6c25c52f>

Avatkov, Vladimir. *Turtsiya i Rossiya v Poiske Svoego Mesta V Mire: Obshiy Kontekst İli Stena Neponimaniya*. Moskva: MGIMO MID Rossii, 2015. (Аватков, Владимир. *Турция и Россия в Поиске Своего Места В Мире: Общий Контекст Или Стена Непонимания*. Москва: МГИМО МИД России, 2015.).

Axelrod, Robert - Keohane, Robert. “Achieving Cooperation Under Anarchy Strategies and Institution”. *World politics* 38/1 (1985), 226-254.

Aydın, Mustafa. “Geopolitics of Central Asia and the Caucasus; Continuity and Change Since the End of the Cold War”. *The Turkish Yearbook* 32 (2001), 167-216.

Azadi, Sevinc. “Azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası: soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsi”. *İki sahil* 17/6 (31 Ocak 2023). Erişim 14 Ekim 2023. http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2023/yanvar/833901.htm

Azərbaycan tarixi (1941-2002-ci illər). 7 Cild. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2008.

Balcer, Adam. “The Future of Turkish-Russian Relations: A Strategic Perspective”. *Turkish Policy Quarterly* 8/1 (2009), 77-87.

Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası-İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2015.

Balta, Evren - Özkan, Behlül. *Türkiye-Rusya İlişkilerine “Tarih” ile Bakmak*. Boğaziçi Üniversitesi - TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, 2016.

Baxşəliyev, Rəşad. “Azərbaycan Ordusu Qələbə Əzmindədir: Cəbhədə Ermənilərin Törətdikləri Təxribatlar Ermənistanın Mütləq məğlubiyyətini Tezləşdirir”. *Azərbaycan Qəzeti* (4 Nisan 2016), 70/4. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2016/aprel/483807.pdf>

Bayraklı, Enes. “Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık tartışmaları”. *Türk Dış Politikası Yılığ* 2013. ed. Burhanettin Duran vd. 1/43-60. İstanbul: SETA Yayınları, 2014.

Bayramov, Rasim. “20 Yanvara gedən yol, Tarixin Qan Yaddaşı”. *Azərbaycan Qəzeti* (13 Ocak 2013), 4. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/yanvar/150132.htm>

Bayramov, Vaqif. “Başından duman – çən çəkildi, Şuşam”. *Xalq Qəzeti* (12 Kasım 2020), 8. [www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728078\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728078(meqale).pdf)

- Bayramov, Vaqif. “İkinci Qarabağ Müharibəsi Bizim Şanlı Tariximizdir”. Xalq Qəzeti (29 Haziran 2021), 1. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/751761\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/751761(meqale).pdf)
- Bayramov, Vaqif. “Azərbaycan Ordusu 44 Günlük Müharibədə Tarixi Qələbə Əldə Etdi”. Xalq Qəzeti (12 Kasım 2020), 4. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070(meqale).pdf)
- Bayramov, Vaqif. “Zəngəzur dəhlizi bütün türk dünyasını birləşdirəcək”. Xalq Qəzeti (2 Nisan 2021) 5. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/aprel/739398\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/aprel/739398(meqale).pdf)
- BBC, British Broadcasting Corporation. “Turkish Warplane Downed by Syria 'May Have Crossed Border”. (23 June 2012). Erişim 12 Ocak 2022. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18562210>
- BBC, British Broadcasting Corporation. “As It Happened: Russia Warplane Shot Down in Syria”. (21 November 2015). Erişim 18 Ocak 2022. <https://www.bbc.com/news/live/world-middle-east-34908469>
- BBC, British Broadcasting Corporation. “Turkey's downing of Russian warplane - what we know”. (1 December 2015). Erişim 18 Ocak 2022. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34912581>
- BBC News Türkçe. “Türkmenler: Rusya bizi Bayırbucak'ta yok etmek istiyor” (15 Aralık 2015). Erişim 14 Şubat 2022. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151130_turkmen_lider_independent
- BBC News Türkçe. “Putin: Rusya'yı tehdit eden hedefleri derhal yok edin”. (11 Aralık 2015). Erişim 18 Ocak 2022. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151211_rusya_suriye_tehdit
- BBC News Türkçe. “S-400: Türkiye'nin Rusya'dan satın aldığı, ABD'yle krize yol açan füze savunma sistemi”. (27 Eylül 2021). Erişim 23 Ocak 2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58709766>
- BBC News Türkçe. “Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinde ikinci hafta: Türkiye nasıl bir politika izledi, hangi adımları attı?” Erişim 4 Mart 2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60604844>
- BBC News Russia. “Кто мог отдать приказ открыть огонь по Су-24?” (24 November 2015). Erişim 18 Ocak 2022. https://www.bbc.com/russian/international/2015/11/151124_su24_turkey_rules_of_engagement
- BBC News Russia. “‘Мы обязательно поедem в те края'. Как Турция видит свою роль в миротворческой миссии в Карабахе”. (13 Kasım 2020). 4 Ekim 2023. <https://www.bbc.com/russian/features-54930755>

- BBC News Russia. “Карабах год спустя: когда решится конфликт и что несет будущее?” (27 Eylül 2021), Erişim 5 Ekim 2023). <https://www.bbc.com/russian/features-58665633>
- Bechev, Dimitar. “The Trans Adriatic Pipeline: Why it Matters and What Comes Next?”. Middle East Institute (02 Aralık 2020). Erişim 31 Eylül 2023. <https://www.mei.edu/publications/trans-adriatic-pipeline-why-it-matters-and-what-comes-next>
- Belonogov, A.L. “Protivorechiya Rossii i NATO na Yuzhnom Kavkaze”. *Aktualnye problemy mirovoj politiki v XXI veke: sb. Statej 7*. Red. V.S. Yagya id. Sankt Peterburg: SPbGU, 2014. (Белоногов, А.Л. “Противоречия России и НАТО на Южном Кавказе”. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке: сб. статей. 7 Ред. В.С. Ягья ид. Санкт Петербург: СПбГУ, 2014).
- Bertalanffy, Ludwig von. *General System Theory. Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller, 1968.
- Bezhanishvili, Zurab. “Between Conflict and Partnership: Contemporary Developments in Russian-Georgian Relations”. *Russian Politics & Law* 47/3 (2009), 19-35.
- BHCW, Biden-Harris campaign website. “Nagorno-Karabakh statement by Vice-President Joe Biden”. Erişim 1 Eylül 2023. <https://joebiden.com/2020/10/13/nagorno-karabakh-statement-by-vice-president-joe-biden/#>
- Boldyrev, Aleksandr. “Chernomorskaya politika Turcii: istoriya, sovremennoe sostoyanie i perspektivy” *Turciya: novye realii vo vnutrennej politike i uchastie v regionalnyh geopoliticheskikh processah*. Moskva: MGIMO-Universitet, 2014. (Болдырев, Александр. “Черноморская политика Турции: история, современное состояние и перспективы”. *Турция: новые реалии во внутренней политике и участие в региональных геополитических процессах*. Москва: МГИМО-Университет, 2014.).
- Booth, Ken - Wheeler, Nicolas. *The Security Dilemma: Fear, Cooperation, and Trust in World Politics*, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Borisenko, Evgenij. “Chernomorskaya Zona Svobodnoj Torgovli”. *Mezhdunarodnaya zhizn* 1 (1999), 45-52. (Борисенко, Евгений. (1999). “Черноморская Зона Свободной Торговли”. *Международная жизнь* 1 (1999), 45-52.).
- Bucklin, Steven. *Realism and American Foreign Policy: Wilsonians and the Kennan-Morgenthau Thesis*. Westport: London Praeger, 2001.
- Burnashev, R. - Chernых I. *Bezopasnost v Sentralnoy Azii: Metodologicheskie Ramki Analiza (Voennyi Sektor Bezopasnosti)*. Almaty: Kazakhstansko-nemetskiy un-t, 2006. (Бурнашев, Р. - Черных И. *Безопасность в Центральной Азии: Методологические Рамки Анализа (Военный Сектор Безопасности)*. Алматы: Казахстанско-немецкий ун-т, 2006.).

- Buzan, Barry vd. *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*. New York: Columbia University press, 1993.
- Buzan, Barry. *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. New York, London: Harvester Wheatsheaf, 1991.
- Buzan, Barry - Wæver, Ole. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Bzhezinskij, Zbignej. “Velikaya shahmatnaya doska”. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000. (Бжезинский, Збигнев. “Великая шахматная доска”. Москва: Международные отношения, 2000.).
- Cabbarlı, Alim. “Azərbaycan ordusunun aprel dərsləri”. *Xalq qəzeti* (22 Nisan 2016), 85/5. <https://xalqqazeti.az/az>
- Caferov, Nazim - Aslanlı, Araz. “Karabağ sorusunda ateşkes ve Rusya”. *Ermeni Araştırmaları* 53 (2016), 239-260. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/oktyabr/725839.htm>
- Camalova, Nigar. “Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Soyqırımını və Etnik Təmizləmə Siyasəti (1918-1920)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/1 (2020), 719-732.
- Carr, Edward. *The Twenty Years Crisis, 1919-1939: an introduction to the study of international relations*. London: McMillan, 1946.
- Cəfərli, Rəşad. “Zəfər salnaməsi, Azərbaycan tarixinin 44 şərəf günü”. *Azərbaycan Qəzeti* (30 Ocak 2020), 1-3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/yanvar/746374.htm>
- Cəfərli, Rəşad. “İlham Əliyevin növbəti siyasi-diplomatik zəfəri: BMT Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycanın maraqlarına cavab verməyən bəyanatın layihəsi geri götürüldü”. *Azərbaycan Qəzeti* 221 (25 Ekim 2020), 2.
- Cin, Gökhan - Tekin, Hasan. “Rusya'nın Hibrit Savaş Kapasitesinin Kırım ve Donbas Vakaları Üzerinden Analizi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 17/37 (2021), 203-246.
- CNN TÜRK. “Paşinyan'ın istifasını istediler: Ermenistan Genelkurmay Başkanlığı'ndan yeni açıklama”. (25 Şubat 2021). Erişim 16 Haziran 2022. <https://www.cnnturk.com/video/dunya/son-dakika-ermenistan-ordusu-basbakanin-istifasini-istedi-pasiyan-darbe-girisimi-var-dedi>
- Coppieters, Bruno. “Conclusions: The Caucasus as a Security Complex”. *Contested Borders in the Caucasus*. ed. Bruno Coppieters. Brussels: Vubpress, 1996.
- Cox, Robert. *Production, Power, And World Order Social Forces In The Making Of History*. New York: Columbia Press, 1987.

- Çavuş, Tuba. “Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye’nin Yumuşak Güç Kullanımı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 23-37.
- Çelikkpala, Mitat. “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş”. *Uluslararası İlişkiler* 7/25 (2010), 93-126.
- Çeliksöy, Emine. “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri”. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/4, (2021), 126-133.
- Çora, Ali Nazmi. “Türkiye’nin Stratejik Önemi”. Academia. Erişim 16 Mart 2023. https://www.academia.edu/41403857/T%C3%9CRK%C4%B0YEN%C4%B0N_STRATEJ%C4%B0K_%C3%96NEM%C4%B0
- Çopuroğlu, Özge - Karpuzcu, Tevfik. “Krizlerin Yön Verdiği Türk Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik bir Bakış: 2004-2016”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 22/2 (2017), 465-483.
- Çotuksöken, Yusuf. “Milliyetçiliğin, Türk. Pantürkizmin babası Yusuf Akcura”. *Sanat Kültür İnsan* (19 Mayıs 1987), 8. Erişim 18 Mart 2022. <https://www.google.com/url?q=https://core.ac.uk/download/pdf/38315111.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwj8wYnw05aDAXUEHxAIH8DCWMQFnoECAUQA&usg=AOvVaw0RR5ilqF6fwwbC0eQC0pQH>
- Çulha, Efe. “Türk-Rus İlişkilerinin Kronolojisi (1991-2017)”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2016), 287-298.
- Dadaşova, Ramilə. “Cənub Qafqazda olan münaqişələrin səbəb və nəticələri”. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 115-155.
- Dahl, Robert. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: Chicago University Press, 1961.
- Davutoğlu, Ahmet. “Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”. *Insight Turkey* 10/1 (2008), 77-96.
- Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- Davutoğlu, Ahmet. “Turkey's Zero-Problems Foreign Policy”. Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Erişim 16 Ocak 2023. http://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-ahmet-davutoglu-published-in-foreign-policy-magazine-_usa_-on-20-may-2010.en.mfa.
- Degoev, V.V. “Kavkazskaya «Obochina» Mirovoj Politiki XX Veka”. *Elektronnyj zhurnal Kavkazologiya* 1 (2018). 191-207. Дегоев В.В. “Кавказская «обочина» мировой политики XX века”. *Электронный журнал Кавказология* 1 (2018). 191-207. DOI: <https://doi.org/10.31143/2542-212X-2018-1-191-207>
- Demirtepe, Turgut (ed.). *Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun*. USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi. Usak Raporları No 11-07. Ankara: USAK

- Yayınları, Eylül 2011. <https://silo.tips/download/uluslararası-stratejik-aratirmalar-kurumu>
- DenizHaber. “Montrö Sözleşmesi'ne Rusya Sahip Çıktı”. Erişim 19 Şubat 2022. <https://www.denizhaber.com/m/guncel/montro-sozlesmesine-rusya-sahip-cikti-h13127.html>
- Deusch, Karl. *Politics and Government: How People Decide Their Fate*. Boston: Roberts Brothers, 1974.
- Dədəyev, Bilal vd. *Qarabağ 99 sualda*. Bakı: Azərbaycan Konüllülər İctimai Birliyi və Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi, 2014.
- DHA, Demirören Haber Ajansı. “3+3 Bölgesel İstisareleri'nin ilk toplantısı Moskova'da düzenlendi”. 11 Kasım 2021. Erişim 7 Ekim 2023. <https://www.dha.com.tr/politika/3-3-bolgesel-istisarelerinin-ilk-toplantisi-moskovada-duzenlendi-1865769>
- Dincer, Müjde Ker. *Lobicilik*. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1999.
- Diplomatik Gözlem. “2016 G20 Hangzhou Zirvesi”. (16.10.2016). Erişim 19 Ocak 2022. https://diplomatikgozlem.com/_haber/2016-g20-hangzhou-zirvesi
- Doyle, Michael – Ikenberry, Jhon (ed.). *New Thinking in International Relations Theory*. Boulder: Westview Press, 1997.
- Doyle, Michael. “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”. *Debating the Democratic Peace*. ed. Michael Brown, Sean Lynn Jones - Steven Miller. 3-57. Cambridge: MIT Press, 1996.
- Duman, Selcuk. “Suriye Çerçevesinde Türkiye-ABD İlişkileri”. *Karadeniz Araştırmaları* 17/65 (2020), 1-27.
- DW, Deutsche Welle. “Pravitelstvo Francii otverglo reshение parlamenta o Karabahe”. 03 Aralık 2020. Erişim 20 Ağustos 2023. (DW, Deutsche Welle. "Правительство Франции отвергло решение парламента о Карабахе". 03 Aralık 2020. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.dw.com/ru/pravitelstvo-francii-otverglo-prizyv-parlamenta-priznat-nagornyj-karabah/a-55817556>
- Dzidzoev, Ruslan - Mitko, Evgenij. “Voprosy Izmeneniya Granic Subektov Rossijskoj Federacii”. *Vestnik nauki*, 2/10/31 (2020), 62-71. Дзидзоев, Руслан - Митько, Евгений. "Вопросы Изменения Границ Субъектов Российской Федерации". *Вестник науки*, 2/10/31 (2020), 62-71.
- Easton, David. *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf, 1953.
- Easton, David. “An Approach to the Analysis of Political Systems”. *World Politics* 9 (1957) 383-400.

- Ebenstein, William. *Political Thought in Perspective*. New York: Praeger, 1957.
- EC, European Council. “Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan”. Erişim 6 Ekim 2023. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>
- Ekici, Yunus. “Dağlık Karabağ'da Ermeni İşğali (1988-1993)”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29 (2022), 134-144.
- Ekici, Yunus. “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 62-77.
- Eliseeva, Olga. *Geopoliticheskie proekty G. A. Potemkina*. Moskva, RAN In-t ros. Istorii, 2000. (Елисеева, Ольга. *Геополитические проекты Г. А. Потемкина*. Москва, РАН Ин-т рос. Истории, 2000.).
- Eremeev, Dmitriy. *Turciya na rubezhe XX i XXI vekov (1991-2007)*. Moskva: Gumanitarnyj, 2007. (Еремеев, Дмитрий. *Турция на рубеже XX и XXI веков (1991-2007)*. Москва: Гуманитарный, 2007.).
- Erçakica, Mustafa. “Dağlık Karabağ Sorununun ve Ateşkes Andlaşması'nin Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açılarında Değerlendirilmesi”. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 47 (2021), 287-314.
- Erkan, Ümmet. “Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ev İsmail Gaspıralı”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12/27 (2019), 758-776.
- Erşen, Emre. “The Impact of Baku-Tbilisi- Ceyhan Oil Pipeline on Turkey - U.S. Relations”. *Turkish Review of Eurasian Studies* 3 (2003), 73-116.
- Erşen, Emre. “The Turkish Russian dialogue in Syria: Prospects and challenges”. *Al Sharq Forum* (2017), 5-10.
- Erten, Ezgi. “Türkiye-Suriye Sınırı Hava Sahasında Türkiye'nin Uyguladığı Angajman Kuralları”. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (2017), 91-111.
- Esengül, Ayaz. “Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi”. *Avrasya Etüdleri* 61 (2022), 45-90.
- EU, European Union. “About European Union Mission in Armenia”. (26 Ocak 2023). 10 Ekim 2023. https://www.eeas.europa.eu/euma/about-european-union-mission-armenia_en?s=410283
- Euronews. “NATO üyesi Türkiye, Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üye olabilir mi?” (20 Eylül 2022). Erişim 13 Aralık 2023. <https://tr.euronews.com/2022/09/20/nato-uyesi-turkiye-sanghay-isbirligi-orgutune-uye-olabilir-mi>

- Extension of Waiver of Section 907 of the FREEDOM Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan. Press release. U. S. Department of State (30 December 2003), Erişim 1 Eylül 2023. <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/prsrl/2003/27664.htm>
- Əhmədov, Elçin. “20 Yanvar – Müstəqilliyə Yol Açan Şərəf və Qəhrəmanlıq Salmaməsi”. *Xalq Qəzeti* (19 Ocak 2021), 8. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/yanvar/731116\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/yanvar/731116(meqale).pdf)
- Əhmədov, Elçin. “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi: Nizamlanmaya dair Aparılan Danışqların Nəticələri”. *Geostrategiya* 2/14 (2013), 20-25.
- Əhmədov, Elçin. “Ermənistanın etnik təmizləmə, soyqırımı və işğalçılıq siyasətinin nəticələri”. *Xalq Qəzeti* (26 Şubat 2011) 45/4. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/fevral/159937.htm>
- Əhmədov, Elçin. “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətdir”. *Xalq Qəzeti* (2 Aralık 2009), 3. http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/98217.htm
- Əhmədov, Elçin. “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Nizamlanmaya Dair Aparılan Danışqların Nəticələri”. *Geostrategiya* 02/14 (2013), 20-24.
- Əliyev, İsmayıl. “Zəngilanın Nüvədi kəndinin Ermənistana verilməsi tarixi ədalətsizlikdir”. *Xalq Qəzeti* (22 Haziran 2021) 7. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyun/748606\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyun/748606(meqale).pdf)
- Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: Birinci kitab: iyun 1993 – may 1994*. Bakı: Azər nəşr, 1997.
- Əliyev, Cəlal - Budaqov, Budaq. *Türklər, Azərbaycanlılar, Ermənilər: Tarixi Həqiqətin Soyqırımı*. Bakı: Azərbaycan, 2003.
- Əliyev, Kamran vd. *Qarabağ Azərbaycandır*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu Nəşriyyatı, 2021.
- Əliyev, Qabil. *Qafqaz tarixi (ən qədim çağlardan 18. əsrin sonunadək, 1*. Bakı: Elm, 2009.
- Ələsgərov, Baxış - Səmədov, Yaqub. “Ermənilərin Şimali Azərbaycana Köçürülməsi (XVIII-XIX əsrlər)”. *Etnik Deportasiyalar: Tarixi və Müasir Dövrü, Elmi Konferans Materialları*. 239-241. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Univesiteti Nəşriyyatı, 2020.
- Əsədov, Vaqif. “Qafqaz Albaniyasının məbədləri”. *Xalq Qəzeti* (25 Haziran 2009), 7. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_iyun2009/83866.htm
- Felgenhauer, Pavel. “The Karabakh War Ends as Russian Troops Move In”. *Eurasia Daily Monitor* 17/160 (12 Kasım 2021). <https://jamestown.org/program/the-karabakh-war-ends-as-russian-troops-move-in/>

- Forbes Russia. “Военный самолет Разбился Рядом С Границей Сирии и Турции”. (24 Kasım 2015). Erişim 18 Ocak 2021. <https://www.forbes.ru/news/306551-voennyi-samolet-razbilsya-ryadom-s-granitsei-sirii-i-turtsii> (Erişim Tarihi : 18.01.2022).
- Foucault, Michel. *The Order of Things an Archeology of Human Sciences*. London: Tavislock, 1970.
- Fridrihson, Nadana. “Politika SShA i Rossii v voprose uregulirovaniya Nagorno-Karabakhского konflikta: formirovanie novykh trendov”. *Kavkaz i globalizaciya* 6/4 (2012), 27-33. (Фридрихсон, Надана. “Политика США и России в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта: формирование новых трендов”. *Кавказ и глобализация* 6/4 (2012), 27-33.).
- Fukuyama, Francis. “Orta Doğu'da İHA kullanmak”. çev. Hayrunnisa Sağlam. *Umran Dergisi* 321 (Mayıs 2021), 20-21.
- Gasanlı, Djamil. SSSR-Turtsiya: ot Neytraliteta k Holodnoy Voyne (1939-1953). Moskva: Sentr Propagandi. 2008. (Гасанлы, Джамиль. СССР-Турция: от Нейтралитета к Холодной Войне (1939-1953). Москва: Центр Пропаганды. 2008.).
- Gilpin, Robert. *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Gostev, Aleksandr. “İgry Erdogana s Ukrainoj, Rossiej i vojnoj. Chego hochet Turciya”. *Radio Svoboda* (22 Nisan 2022). 28 Ekim 2023. Гостев, Александр. “Игры Эрдогана с Украиной, Россией и войной. Чего хочет Турция”. *Радио Свобода* (22 Nisan 2022). 28 Ekim 2023. <https://www.svoboda.org/a/igry-erdogana-s-ukrainoi-rossiei-i-voinoi-chego-hochet-turcia/31815185.html>
- Gökçay, Kemal. *Statükoculuk'tan Çok Yönlü Dış Politika'ya: “Komşularla Sıfır Sorun” Değerlendirmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies* 6/1 (2011), 1139-1154.
- Gözəlova, Nigar. *Azərbaycanın türk-musəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya Kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920)*. Bakı: Turxan, 2014.
- Göksedef, Ece. “Dağlık Karabağ: Suriye'den muhalif savaşçıların Azerbaycan'a gittiği iddialarıyla ilgili ne biliniyor? Taraflar ne diyor?” BBC News Türkçe (29 Eylül 2020). Erişim 2 Ekim 2023. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330025>
- Grieco, Joseph. “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”. *International Organization* 42/3 (Summer 1988), 485-507.

- Guliyeva, Vəfa. “Ermənilərin Azərbaycan Xalqına Qarşı Tərətdiyi Mənəvi Genosid”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 4/2 (2015), 814-821.
- Gumarov, Farhad. “Rossijsko-Tureckie Otnosheniya: Faktory Tormozheniya İ Gorizontysblizheniya”. *Rossiya İ Turciya V Novoj Mirovoj Politicheskoj Srede*. red. A.A. Orlov. Materialy Tretej mezhdunarodnoj konferencii ekspertov-turkologov 78-89, Moskva: IMI MGIMO MID Rossii, 2015 (Гумаров, Фархад. “Российско-Турецкие Отношения: Факторы Торможения И Горизонтысближения”. *Россия И Турция В Новой Мировой Политической Среде*. ред. А.А. Орлов. Материалы Третьей международной конференции экспертов-тюркологов 78-89, Москва: ИМИ МГИМО МИД России, 2015.).
- Gusterin, Pavel. *Sovetskaya diplomatiya na musulmanskom Vostoke v 1917—1921 godah*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing 2014. (Густерин, Павел. *Советская дипломатия на мусульманском Востоке в 1917—1921 годах*. Саарбрюккен: Lambert Academic Publishing 2014.).
- Haber7.com. “Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Putin'e Karabağ'da çözüm teklifi”. (28 Ekim 2020). Erişim 6 Ekim 2023. <https://www.haber7.com/dunya/haber/3028216-cumhurbaskani-erdogandan-putine-karabagda-cozum-teklifi>
- Habermas, Jürgen. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1987.
- Habertürk. “Gazabımız Şiddetlidir”. (3 Ocak 2013). Erişim 12 Ocak 2022. <http://www.haberturk.com/gundem/haber/753923-gazabimiz-siddetlidir>
- Habertürk. “Dışişleri Bakanı Davutoğlu HABERTÜRK’e konuştu”. (3 Mart 2014). Erişim 3 Mart 2023. <https://www.haberturk.com/dunya/haber/926218-kirim-catismama-alani-olmamali>
- Hacıyev, Surxay. “İkinci Qarabağ Müharibəsi Fonunda Azərbaycan-İsraillə Münasibətləri”. *Geostrategiya*. 23 Mayıs 2021. <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=161>
- Halilova, Konul. “Azerbajdzhanə razognali aksiyu protesta protiv rosta cen”. *BBC Russia* (14 Ocak 2016). https://www.bbc.com/russian/international/2016/01/160114_azeri_protests_price_s (Халилова, Кёнуль. “Азербайджане разогнали акцию протеста против роста цен”. *BBC Russia* (14 Ocak 2016). https://www.bbc.com/russian/international/2016/01/160114_azeri_protests_price_s).
- Has, Kerim. “Rossiya i Turciya v «novoju» Evrazii?” *Globalaffairs*. 24 Subat 2022. (Хас, Керим. “Россия и Турция в «новой» Евразии?” *Globalaffairs*. 24 Şubat 2022. <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-i-turciya-v-novoj-evrazii/>
- Hasanoğlu, Murteza vd. “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azərbaycan-Türkiye İlişkileri”. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3/3 (2020), 522-529.

- Hasanoğlu, Murteza - Süleymanlı, Nesrin. “Türkçülüyə Qarşı Aparılan Erməni Təbliğatının Tarixi Ənənələri”. *Karadeniz Arastirmalari* 15/55 (2007), 57-65.
- Hasanov, Bahtiyar. “Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun Tarixi Coğrafiyası”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 34/2/98 (2008), 445-468.
- Həsənoğlu, Aygün. *Erməni Sindromu*. Bakı: Qeyrət Nəşriyyatı, 2007.
- Həsənov, Rahim. “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində İlham Əliyevin fəaliyyəti”. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası* 3, (2009), 14-23.
- Hunter, Shireen. “Turkey, Central Asia, and the Caucasus: Ten Years After Independence”, *Journal of Southeast European & Black Sea Studies* 1/2 (2001), 1-16.
- Hürriyyət. “Karadeniz'deki NATO tətbiqatı Rusya'yı harekete keçirdi”. (5 Temmuz 2014). Erişim 24 Ocak 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/karadenizdeki-nato-tatbikati-rusyayi-harekete-gecirdi-26746261>
- Hürriyyət. “ABD resmi kayıtlarına göre de PYD, PKK'nın Suriye kolu”. (13 Şubat 2016). Erişim 27 Şubat 2023. <https://web.archive.org/web/20160827001241/http://www.hurriyet.com.tr/abd-resmi-kayitlarina-gore-de-pyd-pkknin-suriye-kolu-40058487>
- Hürriyyət. “Türkiye'den BM'ye mektup: İhlal 17 saniye sürdü”. (24 Kasım 2015). Erişim 19 Ocak 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/turkiyeden-bmye-mektup-ihlal-17-saniye-surdu-40018319>
- Hüseynli, İxtiyar. “Rusiyanın Qarabağda erməniləşdirmə siyasəti, Qarabağ: tarix olduğu kimi”. *Azərbaycan Qəzeti* (6 Şubat 2015) 7, <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/fevral/419383.htm>
- Hüseynov, Yunis. *Qarabağ Tarixi Mənbələrdə*. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2012.
- Hüseynov, Rəşid. "Vətən müharibəsi: “Bayraktar”ım, əsgərim”. *Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi xəbərləri* (21 Temmuz 2021). <https://mod.gov.az/az/pre/36965.html>
- Hüseynova, İradə. (03.03.2021). “Xalqımızın və dövlətimizin yeni şanlı tarixi”. 1. Hissə. *Xalq Qəzeti* (3 Mart 2021), 3. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/736832\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/736832(meqale).pdf)
- Hüseynova, İradə. (10.03.2021). “Xalqımızın və dövlətimizin yeni şanlı tarixi”. 4. Hissə. *Xalq Qəzeti* (10 Mart 2021), 3. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737432\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737432(meqale).pdf)
- İbrahimova, Gülzar. “1920-1930-cu illərdə Gəncə Ermənilərin İşğalçılıq Planlarında”. *Al Farabi Uluslararası Sosial Bilimler Dergisi* 3/2 (2019), 1-15.

- İbrahimova, Cəmilə - Manvelyan, Aleksey. "Azərbaycan və Ermənistan u "Qaragöl" mübahisəsi: xəritələr və tərəflər nə deyir?". *BBC News Azərbaycan* (9 Ekim 2021). Erişim 15 Eylül 2022. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57168085>
- İlter, Emel - Kınık, Hülya. "Türkiye'nin Enerji Denklemi: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve Türk Akımı". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 18 (2017), 185-200.
- İmamoglu, Yusuf. (2020), "Dahilde İşleme Rejminin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi". *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2020), 1-18.
- İmanbeyli, Vügar. *Uçak Krizi" ve Türkiye-Rusya İlişkileri*. Seta Perspektif 119, Ankara: Seta Perspektif, Aralık 2015.
- İnaç, Hüsamettin. "Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi". *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3/3 (2021), 509-521.
- İnterfax, İnterfax Haber Ajansı. " Турецкий поток" в 2020 году был загружен на 43%, "Голубой поток" - на 55%. (29.04.2021). Erişim 24 Ocak 2022. <https://www.interfax.ru/business/763881>
- İsgəndərli, Anar. *Azərbaycan Həqiqətləri, 1917-1920*. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
- İsgəndərov, Anar. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri". *Strateji təhlil* 1/2 (2018), 13-36.
- İsmayıllı, Elnur. "Rusya'nın Avrasya Birliyi Politikası". *Avrasya Etüdləri* 49/1 (2016), 125-151.
- İsmayılov, Elnur. "Türkiye-Ermenistan Münasebetleri Kontekstinde Dağlık Karabağ Münakaşası". *Karabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*. Bakü: Kafkaz Üniversitesi Beynelhalk Münakaşaları Araştırma Merkezi No. 002 (2010), 169-177.
- İsmayılov, Faiq. *Laçın, Həqiqətlər, Mülahizələr, Tarixi Dəyərlər. Laçın Həqiqətləri*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2012.
- İsmayılov, Mahmud. *Qarabağın tarixi*. Bakı: Azərneşr, 1999.
- Istomin, I.A. *Logika Povedeniya Gosudarstv V Mejdunarodnoy Politike*. Moskva: Aspekt press, 2018. (Истомин, И.А. *Логика Поведения Государств В Международной Политике*. Москва: Аспект пресс, 2018.)
- İşyar, Ömer Göksel. *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*. Bursa: Alfa Yayınları, 2004.
- İşyar, Ömer Göksel. "Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve Çözumsuzlük. Orta Asya ve Kafkasya". *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine*. Der. Tayyar Arı. 193-229. Bursa: MKM Yayıncılık, (2010).

- Ivanova, Inessa. “Rossijsko-tureckie politicheckie otnosheniya v nachale XXI veka”. *Rossijsko-tureckie otnosheniya 2002–2012 gody*. 47-56. Moskva: MGIMO-Universitet, 2013. (Иванова, Инесса. “Российско-турецкие политические отношения в начале XXI века”. *Российско-турецкие отношения 2002–2012 годы*. 47-56. Москва: МГИМО-Университет, 2013).
- Ivanova, Inessa. “Kiprskaya Problema Na Sovremennom Etape. Turciya Novye Realii Vo Vnutrennej Politike I Uchastie V Regionalnyh Politicheskikh Processah”. red. A.A. Orlov, *Materialy mezhdunarodnoj konferencii* 83-96. Moskva: IMI MGIMO MID Rossii, 2014. (Иванова, Инесса. “Кипрская Проблема На Современном Этапе. Турция Новые Реалии Во Внутренней Политике И Участие В Региональных Политических Процессах”. ред. А.А. Орлов, *Материалы международной конференции*. 83-96. Москва: ИМИ МГИМО МИД России, 2014).
- JAMnews. “Georgia will not permit gun transit through its territory”. 30 Eylül 2020. Erişim 5 Eylül 2023 <https://jam-news.net/georgia-karabakh-conflict-weapon-transit-refuses>
- Jervis, Robert. “Realism, Neoliberalism, and Coopération”. *International security* 24/1 (1999), 42-63.
- JSNKK, Joint Statement on the Nagorno-Karabakh Conflict by the President of the Russian Federation D.A. Medvedev, President of the United States of America B. Obama and President of France N. Sarkozy. L’Akvila (10 July 2009). Erişim 24 Ekim 2023. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/05/26/joint-statement-nagorno-karabakh-conflict-dmitry-medvedev-president-russ>
- Kalkımsı, Cemal. “Karşılıklı bağımlılık kapsamında Türkiye-Rusya enerji ilişkilerinin analizi”. *International Journal of Political Science and Urban Studies* 7/1 (2019), 67-89.
- Kamalı, Hatice. “Türk’ün Yüğü Yeni Osmanlılık mı Yeni Bir Osmanlı Oryantalizmi mi?” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2018), 33-47.
- Kamalov, İlyas. *Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri*. Ankara: ORSAM, 2010.
- Kanapiyanova, Zhulduz. “Türkmenistan’ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2022), 291-308.
- Kanaş, Cemaleddin. *Ahmet Davutoğlu’nun Stratejik Derinlik Doktrini İle AKP’nin 2002-2009 Yılları Arasındaki Dış Politikasının Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kanbolat, Hasan. “Türkiye-Rusya: Çok Boyutlu ve Çok Yönlü İşbirliğine Doğru”. *ORSAM* (26 Ocak 2012). Erişim 28 Eylül 2022.

<https://www.orsam.org.tr/tr/turkiye-rusya-cok-boyutlu-ve-cok-yonlu-isbirligine-dogru/>

- Kasim, Kamer. "The Nagorno-Karabakh conflict: Regional implications and the peace process". *Caucasus International* 2/1 (2012), 93-110.
- Kazımbəyli, İbrahim. *Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XXI əsr-XX əsrin əvvəllərində*. Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrası, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Dissertasiya Avtoreferatı, 2018.
- Kazdal, Melih. "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2002-2017): Dış Politikada Çayışma ve İşbirliği". *Journal of Awareness* 3/2 (2018), 51-62.
- Kazımov, İbrahim. "Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində əhalinin say dinamikası və yerləşməsi". *Naxçıvan Dövlət Universiteti. Xəbərlər*. Naxçıvan: Qeyrət nəşriyyatı 16, (2005), 89-91.
- KB, Kazan Bezformata. "В Казань прибыл с рабочей поездкой премьер-министр Турции Бинали Йылдырым". (07 Aralık 2016). Erişim 19 Ocak 2022. <https://kazan.bezformata.com/listnews/ministr-turtcii-binali-jildirim/52999391/?amp=1>
- Keohane, Robert - Nye, Joseph. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little and Brown, 1977.
- Kireev. Nikolay. *Istoriya Turcii XX vek*. Moskva: IV RAN Kraft+, 2007. (Киреев. Николай. *История Турции XX век*. Москва: ИВ РАН Крафт+, 2007.).
- Kissinger, Henry. *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*. Boston: Houghton Mifflin, 1957.
- Knutsen, Torbjorn. *A History of International Relations Theory*. Manchester, New York: Manchester University Press, 1992.
- Kocharli, Tofik. *K İstorii Karabahskogo Voprosa:(Vymysly I Dejstvitelnost)*. Baku, Apostrof, 2009. (Кочарли, Тофик. К Истории Карабахского Вopроса:(Вымыслы И Действительность). Баку, Апостроф, 2009.)
- Koçgündüz, Leyla Melike. "Hazar Bölgesi Enerji Politikaları". *Dünya Çatışmaları, Çatışma Bölgeleri ve Konuları*. ed. Kemal Inat vd. 1/487-507. Ankara: Nobel yayınları, 2010.
- Kolobov, O.A. id. *Sovremennye Turetsko-Rossiyskie Otnosheniya: Problemy Sotrudnichestva i Perspektivi Razvitiya*. Nijniy Novgorod-Stambul: ISI INGU, 2004. (Колобов, О.А. ид. *Современные Турецко-Российские Отношения: Проблемы Сотрудничества и Перспективы Развития*. Нижний Новгород-Стамбул: ИСИ ИНГУ, 2004.).

- Kommersant. “Неопровержимые рассказательства” (18 Aralık 2020), 233/1-2.
<https://www.kommersant.ru/daily/125448>
- Kommersant. “Нарышкин заявил о переброске тысяч террористов в Нагорный Карабах”. (6 Ekim 2020). Erişim 3 Ekim. 2023.
<https://www.kommersant.ru/doc/4520578>
- Kommersant. “Армянская оппозиция окружает Ереван. Никола Пашиняна обвиняют в новых уступках Азербайджану”. (30 Nisan 2022), 77/3.
<https://www.kommersant.ru/doc/5338588>
- Kozanhan, Murat. *Deniz Gücü ve Güvenliği İncelemeler*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi, 2020.
- Kremlin, Rusya Devlet Başkanı'nın resmi ağ kaynakları. “Ответы на вопросы СМИ по ситуации в Нагорном Карабахе” (17 ноября 2020), Erişim 29 Eylül 2022.
<http://kremlin.ru/events/president/news/64431>
- Krylov, Aleksandr. “Yuzhnyj Kavkaz: Osobennosti Postsovetskogo Tranzita. *Post-Soviet States: 25 years of Independent Development*, 2. ed. A.V. Krylov. M Moscow: IMEMO, 2017. (Крылов, Александр. "Южный Кавказ: Особенности Постсоветского Транзита". *Post-Soviet States: 25 years of Independent Development*, 2. ed. A.V. Krylov. M Moscow: IMEMO, 2017.).
- Kavkazskij uzel. “Sovmestnoe Kommyunike Ob Itogah Posrednicheskoj Missii Prezidenta Rossijskoj Federacii B.N.Elcina i Prezidenta Kazahstana N.A.Nazarbaeva” (17 Mayıs 2010). КУ, Кавказский узел. "Совместное коммюнике об итогах посреднической миссии президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина и президента Казахстана Н.А.Назарбаева". (17 мая 2010) <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/168936>
- Kavkazskij uzel. “Yerevan obvinil Baku v otkaze dogovoritsya ob evakuasii ranenih”. (18 Ekim 2020). КУ, Кавказский Узел. “Ереван обвинил Баку в отказе договориться об эвакуации раненых” (18 Ekim 2020). Erişim 26 Ağustos 2023.
<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/355476/>
- Kurban, Vefa - Cabbarlı, Hatem. “Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus-Türk Kamuoyundaki Yansımaları”. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 10/2 (2019), 105-118.
- Kurt, Selim. “Neo-Avrasyacı Perspektiften Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Algısı”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 14/28 (2018), 91-125.
- Kurtbağ, Ömer. “Obama Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri: Model Ortaklıktan Eksen Kaymasına İniş Çıkişlar ve Ayrişan Çıkarlar”. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2015), 185-207.
- Landau, Jacob. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Bloomington: Indiana University Press, 1995.

- Lenta, Lenta.ru Novostnoe Internet-Izдание, “Franciya otkazalas priznat Karabah”. 26 Kasım 2020. Erişim 30 Ağustos 2023. Lenta, Lenta.ru Новостное Интернет-Издание, “Франция отказалась признать Карабах”. 26 Kasım 2020. Erişim 30 Ağustos 2023. https://lenta.ru/news/2020/11/26/france_nkr/
- Lesser, Ian O. “Turkey in a changing security environment”. *Journal of International Affairs* 54/1 (2000),183-198.
- Lippmann, Walter. *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy*. New York: Oxford University Press, 1947.
- Lütem, Ömer Engin. “Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu”. *Ermeni Araştırmaları* 50 (2015), 231-373.
- Lynch, Dov. “Why Georgia Matters”. Institute for Security Studies, European Union. Chaillot Paper 86, February 2006.
- Mackinder, Halford. “The geographical pivot of history”. *The Geographical Journal* 23 (1904), 421-437. Erişim 1 Mart 2023. <https://web.archive.org/web/20090305174521/http://www.ndu.edu/inss/books/Books%20-%201979%20and%20earlier/Democratic%20Ideals%20and%20Reality%20-%201942/DIR.pdf>
- Mackinder, Halford. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York: Henry Holt and Company, 1919. Erişim 3 Mart 2023. https://www.google.com/url?q=https://www.files.ethz.ch/isn/139619/1942_democratic_ideals_reality.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwie-YbMq5aDAxWFIRAIHWv3D2gQFnoECAUQAq&usq=AOvVaw06h2_i8Scx7ljg_WQPq_71
- Mahmudov, Yaqub - Şükürov, Kərim. *Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1*. Bakı: A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2009.
- Mahmudov, Yaqub - Şükürov, Kərim. *Qarabağ Real Tarixi Faktlar və Sənədlər*. Bakı: Azərnəşr, 2005.
- Mahmudov, Yaqub. *İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2010.
- Malhotra, Vinay. *International Relations*. New Delhi: Anmol Publications, 1993.
- Mammadov, İlgar - Musaev, Tofik. *Armenyo-azerbajdzhanskij konflikt: istoriya, pravo, posrednichestvo*. 2-e izd. Tula: Grif i K, 2007. (Маммадов, Ильгар - Мусаев, Тофик. *Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество*. 2-е изд. Тула: Гриф и К, 2007.).
- Mansbach, Richard - Vasques, Jhon. *In Search of Theory a New Paradigm for Global Politics*. New York: Columbia University Press, 1981.

- Markedonov, Sergej. “Tridcat let Nagorno-Karabaxskogo konflikta: osnovnye etapy i perspektivy uregulirovaniya”. *Postsovetskie issledovaniya* 1/2 (2018), 132-141. (Маркедонов, Сергей. “Тридцать лет Нагорно-Карабахского конфликта: основные этапы и перспективы урегулирования”. *Постсоветские исследования* 1/2 (2018), 132-141.).
- Martin, Lisa. *Coercive Cooperation Explaining Multilateral Economic Sanctions*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Manafov, Qabil (ed.). *Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Hesabat*. Azərbaycan Ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Nəşri, 2015.
- Mandelbaum, Michael. *The New Russian foreign policy*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1998.
- Masumova, Nigyar. “Vneshnyaya Torgovlya Turcii i Mesto Rossii”. *Mirovye i Nacionalnoye Hozyajstvo* 1/17, (2016), 1-10. (Масумова, Нигяр. “Внешняя Торговля Турции и Место России”. *Мировое и Национальное Хозяйство* 1/17, (2016), 1-10.).
- Matveev, Igor - Tashdzhyan, Egiya. “Ot Sirii do Nagornogo Karabaha: ozenka rossijsko-tureckogo sotrudnichestva/sopernichestva”. *Valdaj* (13 Mart 2023) Erisim 28 Eylul 2023. Матвеев, Игор - Ташджян, Егия. “От Сирии до Нагорного Карабаха: оценка российско-турецкого сотрудничества/соперничества”. *Валдай* (13 Mart 2023) Erişim 28 Eylül 2023. <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/ot-sirii-do-nagornogo-karabakha/>
- MBTM, Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. “Rusya Federasyonu Ülke Raporu (2021)”. TC Ticaret Bakanlığı (2021). Erişim 18 Ekim 2023. <https://ticaret.gov.tr/data/5bcc5d4813b876034cfece26/RF%20%C3%9CLKE%20RAPORU%20%20-%202023.pdf>
- McSweeney, Bill. *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Mehdiyev, Ərəstun. “Enerji Resurslarının Nəqlində Azərbaycan Türkiyə Əməkdaşlığı: “Nabukko” dan “Cənub Qaz Dəhlizinə”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 34/1/97 (2018), 241-265.
- Mehdiyev, Ramiz. “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi Ermənistanın Vətəndaş Cəmiyyəti Kontekstində”. *Azərbaycan Qəzeti* (2 Aralık 2016), 3-5. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2016/dekabr/517212.pdf>
- Mehdiyev, Ramiz. *Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2021.

- Mehtiev, Ramiz. "Armyano-azerbajdzhanskij, nagorno-karabahskij konflikt v kontekste grazhdanskogo obshestva Armenii". *Bakinskij rabochij* (30 Kasim 2016). 3-5. Мехтиев, Рамиз. "Армяно-азербайджанский, нагорно-карабахский конфликт в контексте гражданского общества Армении". *Бакинский рабочий* (30 Kasim 2016). 3-5. <http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2016/noyabr/516975.htm>
- Media.az, Media.az Novostnoj Portal. "Hotyat li Francuzy Vojny?". (30 Augustos 2023). (Media.az, Media.az Новостной Портал. "Хотят ли французы войны?". (30 Augustos 2023). Erişim 30 Augustos 2023. <https://media.az/politics/1067924815/hotyat-li-francuzy-voyny-analitika/>
- Məmmədov, Cəsur. "Qəbələ RLS Bağlandı". (15 Aralık 2012). Erişim 26 Şubat 2022. <http://ayna-plus.az/2012/qebele-rls-in-kitabi-baglandi/>
- Məmmədov, İsmayıl. *Azərbaycan tarixi*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2005.
- Məmmədova, Aygün. *8 Noyabr - Zəfər Günü: metodik vəsait*. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Milner, Helen. *Interests, Institutions, and Information Domestic Politics and International Relations*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- MİD RU, Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. "Ответы Министра иностранных дел России С.В.Лаврова на вопросы СМИ Армении". Erişim 8 Mart 2022. http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/3155600?p_p_id=101_INSTANCE_E_cKNonkJE02Bw&_101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=ru_RU
- MİD RU, Министерства Иностранных Дел Российской Федерации. "О создании гражданской мониторинговой миссии Евросоюза в приграничных районах Армении, Министерство иностранных дел Российской Федерации". (26 Ocak 2023). Erişim 10 Ekim 2023. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1849816/
- Mikaelyan Grant. "Territorialnye poteri Arcaha v rezultate vtoroj Karabahskoj vojny (statistika i karty)". *Kavkazskij Uzel* (19 Kasim 2020). Erisim 5 Eylul 2023. Микаелян Грант. Территориальные потери Арцаха в результате второй Карабахской войны (статистика и карты). *Кавказский Узел* (19 Kasim 2020). Erişim 5 Eylül 2023. <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/45972>
- Mikaelyan, Vardkes (ed.). *Nagornyj Karabah v 1918-1923 gg.: Sbornik dokumentov i materialov*. Erevan: AN Armenii, 1992. Микаелян, Вардкес (ред.). *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов*. Ереван: АН Армении, 1992.)
- Mir24, Mir24 Haber Ajansı. "Путин: Товарооборот Между Россией и Турцией в \$22 млрд - не предел". (3 Nisan 2018). Erişim 23 Ocak 2022.

<https://mir24.tv/news/16299182/putin-tovaroob-orot-mezhdu-rossiei-i-turciei-v-22-mlrd-ne-predel>

Mirişli, Elşən. “Azərbaycanda 1920-1950-ci illər Represiyaları”. *Türküstan* (29 Ağustos - 4 Eylül 2023), 7. Erişim 23 Ekim 2023. [http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2023/avqust/863371\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2023/avqust/863371(meqale).pdf)

Mitrani, David. *A Working Peace System*. Chicago: Quadrangle Press, 1966.

Moderator. “Есть ли перспектива у формата 3+3 ?”. (24 Ekim 2023). 11 Aralık 2023. <https://moderator.az/ru/aktual/696502/est-li-perspektiva-u-formatu-33-analitika/>

Mogilevskiy, Vadim. *Metodologiya sistem: Verbalniy Podход*. Moskva: Izdatelstvo Ekonomika, 1999. (Могилевский, Вадим. *Методология Систем: Вербальный Подход*. Москва: Издательство Экономика, 1999.)

Morgenthau, Hans. *Politics Among Nations the Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred and Knopf, 1948.

Morozov, S. D. “«Process Poshel...» Kuda Poshel Process?: «Perestrojka» V SSSR i Kraх Mirovoj Sverhderzhavy”. *Rossiya i mirovoe soobshestvo: problemy demografii, ekologii i zdorovya naseleniya, sbornik statej IV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. 61-71. Penza, Izdatelstvo Penzenskiy gosudarstvennyy agrarny universitet, 2020. (Морозов, С. Д. “«Процесс Пошел...» Куда Пошел Процесс?: «Перестройка» В СССР и Крах Мировой Сверхдержавы”. *Россия и мировое сообщество: проблемы демографии, экологии и здоровья населения, сборник статей IV Международной научно-практической конференции*. 61-71. Пенза, Издательство Пензенский государственный аграрный университет, 2020.)

Morton, A. Kaplan. *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley & Sons, 1957.

Morton, Abramowitz. “Dateline Ankara: Turkey after Ozal”. *Foreign Policy* 91. 164-181. Slate Group, 1993.

Mozloev, A.T. “Voprosy vzaimodejstviya Rossii i Turcii v sovremennyh usloviyah”. *Rossiya i Turciya v novej mirovoj politicheskoy srede*. red. A.A. Orlov. *Materialy Tretej mezhdunarodnoj konferencii ekspertov-tyurkologov* 155-163. Moskva: IMI MGIMO MID Rossii, 2015 (Мозлоев, А.Т. “Вопросы взаимодействия России и Турции в современных условиях”. *Россия и Турция в новой мировой политической среде*. ред. А.А. Орлов. *Материалы Третьей международной конференции экспертов-тюркологов* 155-163. Москва: ИМИ МГИМО МИД России, 2015.).

Muradlı, Elməddin. “Azərbaycanlı ziyalılar Şuşaya səfər etdi: Polad Bülbüloğlu, Fərhad Bədəlbəyli və Kamal Abdulla Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın ərazisindən gediblər”. *Üç nöqtə Qəzeti* (29 Haziran 2007), 2. <https://ucnoqta.az/>

- Muradlı, Xəyalə. “Madagiz artıq Suqovuşandır”. *Azərbaycan Qəzeti* (6 Ekim 2021), 9. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/oktyabr/721788.htm>
- Nağı, Akif. *Qarabağ müharibəsi*. Bakı: MBM-R, 2009.
- Najibov, Sagi. “Grazhdansko-Pravovoe Regulirovanie Neftegazovyh Proektov Kaspiskogo Regiona”. *Innovacii. Nauka. Obrazovanie* 31, (2021), 803-806. (Найибов, Саги. “Гражданско-Правовое Регулирование Нефтегазовых Проектов Каспийского Региона”. *Инновации. Наука. Образование* 31, (2021), 803-806.).
- NATO, North Atlantic Treaty Organization. “NATO ships take part in multinational ‘Sea Breeze’ exercise in Black Sea”. Erişim 23 Ocak 2022. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_112997.htm
- NATO, North Atlantic Treaty Organization. “Tested by Russia in Syria, Raises Its Guard and Its Tone”. (8 October 2015). Erişim 15 Ocak 2022. <https://www.nytimes.com/2015/10/09/world/europe/russia-syria-intervention-nato.html> (Erişim Tarihi: 15.01.2022)
- New York Times. “Turkish Jets Shoot Down Drone Near Syria”. (15 Oktober, 2015). Erişim 13 Ocak 2022. <https://www.nytimes.com/2015/10/17/world/europe/turkey-drone-syria-border.html>
- Nejshn, Krejg. “Kavkaz i Rossiya”. *The Quarterly Journal* 14/5 (2015), 1-14. (Нейшн, Крейг. “Кавказ и Россия”. *The Quarterly Journal* 14/5 (2015), 1-14.).
- Nəbibəyli, Ziyadxan. *20 yanvar 1990-cı il faciəsi və fəxarəti*. Bakı: Adiloğlu, 2018.
- Nəcəfli, Gültəkin. “XVIII əsrin II yarısında ermənilərin Qarabağ ərazisində dövlət yaratmaq cəhdlərinə təkan verən amillər”. *Qarabağ dünən, bu gün və sabah. 4-cü Ümumrespublika elmi- əməli konfransın materialları*. 79-83, Bakı: Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, 2005.
- Niebuhr, Reinhold. *Beyond Tragedy: Essays on the Christian Interpretation of Tragedy*. London: Victor Gollanc, 1938.
- NTV, Nergis TV. “Akkuyu "nükleer tesis" statusüne kavuştu”. Erişim 28 Mayıs 2023. <https://www.ntv.com.tr/galeri/ntvpara/akkuyu-nukleer-tesis-statusune-kavustu,-drXIHuYbUOau88HZXWi2g>
- Ogan, Sinan. *Vliyanie Vnutripoliticheskikh Faktorov na Formirovanie Rossijskogo Napravleniya v Tureckoj Vneshnej Politike v Usloviyah Globalizacii (1991-2007 gg.* Moskva: Moskovskij Gosudarstvennyj institut Mezhdunarodnyh Otnoshenij, Doktorskaya Dissertasiya, 2009. (Оган, Синан. *Влияние Внутривнутриполитических Факторов на Формирование Российского Направления в Турецкой Внешней Политике в Условиях Глобализации (1991-2007 гг.)*. Москва: Московский Государственный Институт Международных Отношений, Докторская Диссертация, 2009.).

- Oflaz, Bakır. “Rol mezhdunarodnyh organizacij v reshenii problemy Nagornogo Karabaha”. *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena* 160 (2013), 187-195. (Oflaz, Bakır. “Роль международных организаций в решении проблемы Нагорного Карабаха”. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена* 160 (2013), 187-195.
- Oran, Baskın. “Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51/01 (1996), 353-370.
- Ozdal, Xabibe vd. *Rossiya i Turciya, Soperniki ili Partnery. Moskva: Fonda im. Fridriha Eberta v Turcii*. 2021. (Ozdal, Xabibe vd. *Россия и Турция, Соперники или Партнеры*. Москва: Фонда им. Фридриха Эберта в Турции. 2021.).
- Özbay, Fatih. *Türk-Rus İlişkileri*. Bilge Adamlar Kurulu Raporu 58. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Özdaşlı, Esmе. “İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7/1 (2021), 51-83.
- Özel, Soli - Uçar, Gökçe. (2019). *Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu*. Dış Politika/Güvenlik 11, Edam Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi, 2019.
- Özel, Merve Suna. “Rus Dış Politikasında Ukrayna Krizi ve Türkiye’ye Etkileri”. *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı II* (2015), 73-89.
- Özer, Çağlar. “İkinci Dağlık Karabağ Savaşından Sonra Bölgedeki Gelişmelerin Bölgesel Aktörler ve Türkiye açısından İncelenmesi”. *International Marmara Social Sciences Congress* (Autumn 2021), 118-124.
- Özkan, Gökhan. “Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-Nato-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12/1 (2010), 109-132.
- Özsoy, Bahar - Baş, Fatma. “Küresel çözümsüzlükten vatan muharebesine: Dağlık Karabağ’da Minsk Grubu’nun rolü üzerine bir değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 13/33 (2022), 143-160.
- Panin, Viktor - Zatonskij, Yuriy. “Sovremennaya politika SShA na Kavkaze”. *Vestnik Pyatigorskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta* 1 (2006), 58-63. (Панин, Виктор - Затонский, Юрий. “Современная политика США на Кавказе”. *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета* 1 (2006), 58-63.
- Pashaeva, Gyulshen. “Yuzhnyj Kavkaz v poiskah balansa mezhdu Zapadom i Rossiej”. *Kavkaz i globalizaciya* 4/3-4 (2010), 17-27. Пашаева, Гюльшен. “Южный Кавказ в поисках баланса между Западом и Россией”. *Кавказ и глобализация* 4/3-4 (2010), 17-27.

- Paşayeva, Gülşen vd., “SSCB'DE Yarı-Özelliğin Hukuki Durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Örneğinde”. *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 14 (2013), 69-104.
- Paşayeva, Qənirə. “Diplomatiyamızın təntənəsi”. *Xalq qəzeti* (10 Ekim 2020), 208/8. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/oktyabr/722499.htm>
- Pau, Freddi De. *Politika Turcii v Zakavkaze. Spornye granicy na Kavkaze*. Moskva: Ves mir, 1996. (Пау, Фредди Де. *Политика Турции в Закавказье. Спорные границы на Кавказе*. Москва: Весь мир, 1996.).
- OPMRA, The Office to the Prime Minister of the Republic of Armenia. "В Елисейском дворце состоялась встреча Никола Пашиняна и Эммануэля Макрона". (3 Mayıs 2021). Erişim 7 Ağustos 2022. <https://www.primeminister.am/ru/foreign-visits/item/2021/05/31/Nikol-Pashinyan-visit-to-Paris-Brussels/>
- Pompeyev, Yuri. *Qarabağ Qan İçində*. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1996.
- Potskhveriya, Boris. "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri" *Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu* (Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1996), 2, 1079-1095.
- Puchenkov Aleksandr. “Avgustovskij putch 1991 g.: vzglyad na sobytiya iz zdaniya SK (po pokazaniyam ochevidcev)”. *Novejshaya istoriya Rossii* 9/2 (2009), 454-484. Пученков Александр. “Августовский путч 1991 г.: взгляд на события из здания ЦК (по показаниям очевидцев)”. *Новейшая история России* 9/2 (2009), 454-484.).
- Qasımlı, Musa. “Ermənilərin Azərbaycan Torpaqlarına Yerləşdirilməsi və Dağlıq Qarabağa Əsassız İddiaları”. *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz*. Bakı: Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münafişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, Nəşr N002 (2010), 3-25.
- Qasımlı, Musa. *Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Ərazilərinin İşğalınadək Erməni İddiaları: Tarix Olduğu Kimi (1920-1994-cü illər)*. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2016.
- Qəndilov, Seyfəddin. “Qarabağ həqiqətlərinə mükəmməl tarixi-hüquqi yanaşma”. *Azərbaycan Qəzeti* (19 Mayıs 2009), 6. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_may2009/79441.htm
- Qəniyev, Həsən. *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində)*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2019.
- Qırxqızlı, Qasım. *Əsrin Faciəsi – Xocalı*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 1999.
- Raimbaud, Michel. *Tempête sur le Grand Moyen-Orient*. Paris: Ellipses, 2015.
- RBC, РосБизнесКонсалтинг. “Баку и Ереван договорились о прекращении огня в Нагорном Карабахе”. (10 Ekim 2020). *Baku i Yerevan dogovorilis o prekraşenii*

- ognya v Nagornom Karabahe, 10.10.2020 Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.rbc.ru/politics/10/10/2020/5f80f7b69a7947638f0383ef>
- RBC, РосБизнесКонсалтинг. “В Нагорном Карабахе избрали нового президента”. (09 Eylül 2023). 11 Ekim 2023. <https://www.rbc.ru/politics/09/09/2023/64fc72c19a79472e08887e99>
- Reha, Yılmaz. “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”. *Bilge Strateji Dergisi* 1/2 (2010a), 20-34.
- Report, Report İnformasiya Agentliyi. “Şuşa Bəyannaməsinin Tam Mətni”. (16 Haziran 2021). Erişim 7 Eylül 2023. <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>
- Resolution 822. United Nations Digital Library. The Security Council, 3205th meeting, 30 April 1993. Erişim 12 Ekim 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/165604>
- Resolution 853. United Nations Digital Library. The Security Council, 3259th meeting, 29 July 1993. Erişim 12 Ekim 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/170257>
- Resolution 874. United Nations Digital Library. The Security Council, 3292nd meeting, 14 October 1993. Erişim 12 Ekim 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/174420>
- Resolution 884 United Nations Digital Library. The Security Council, 3313th meeting, 12 November 1993. Erişim 12 Ekim 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/176731>
- Respublika. “Birgünlük lokal antiterror tədbirləri, Respublika”. (26 Eylül 2023). Erişim 12 Ekim 2023. <https://respublika-news.az/news/birgunluk-lokal-antiterror-tedbirleri>
- RGRU, Российская Газета. “Эрдоган извинился за сбитый самолет”. (27 Haziran 2016). Erişim 18 Ocak 2022. <https://rg.ru/2016/06/27/ergodan-izvinilsia-za-sbityj-samolet.html>
- Rodionov, Aleksandr. “Turciya. Armiya i Politika”. *Aziya i Afrika Segodnya* 1 (1995), 23-27. (Родионов, Александр. “Турция. Армия и Политика”. *Азия и Африка Сегодня* 1 (1995), 23-27.).
- Rorty, Richard. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Oxford: Basil Blackwell, 1980.
- Rose, Gideon. “Neoclassical realism and theories of foreign policy”. *World politics*. ed. Gideon Rose. 511/1, 144-172. 1998.
- Rosenau, James. “A Pre-theory Revisited: World Politics in an Ara of Cascading Interdependence”. *International Studies Quarterly*. ed. James Rosenau. 28/3, 245-306. Oxford: Oxford University Press, 1984.

- Rosenau, James. *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Rosstat, Федеральная служба государственной статистики РФ. *2020 Tım Rusya Nüfus Sayımının Sonuçları*. Cilt 5 Ulusal kompozisyon ve dil yeterliliği. Erişim 20 Eylül 2023. https://rosstat.gov.ru/vpn/2020/Tom5_Nacionalnyj_sostav_i_vladenie_yazykami
- Ruintən, Sevinc - İsgəndərli, Cavid. “SSRİ Mərkəzi Hökumətinin Mərkəzi Asya və Qafqaz Respublikalarına Münasibətdə Siyasətinin Xarakteri Haqqında”. *Tarix və Onun Problemləri* 4 (2014), 132-139.
- Rumer, Eugene vd. “Yuzhnom Kavkaze: Armeniya, Gruzuya i Azerbajdzhan”. *Karnegi Centr*. (13 Şubat 2018). Erişim 19 Ekim 2023. (Rumer, Eugene vd. "Южном Кавказе: Армения, Грузия и Азербайджан". Карнеги Центр. (13 Феврал 2018). Erişim 19 Ekim 2023. <https://carnegieendowment.org/2018/02/13/ru-pub-75514>
- Russell, Bertrand. *Political Ideals*. New York: The Century Co, 1917.
- Rzaev, Shahin. “Minskaya gruppa OBSE: besslavnyj konec posrednichestva v Karabahe”. JAMnews, (15 Nisan 2022), 23 Augustos 2023. <https://jam-news.net/ru/minskaya-gruppa-obse-besslavnyj-konec/> Рзаев, Шахин. “Минская группа ОБСЕ: бесславный конец посредничества в Карабахе”. JAMnews, (15 Nisan 2022), 23 Ağustos 2023. <https://jam-news.net/ru/минская-группа-обсе-бесславный-конец/>
- Sadıqov, Həsənbala. *Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2012.
- Sağsen, İlhan. “Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması”. *Ortadoğu Analiz* 3/31-32 (2011), 57-64.
- Saraçoğlu, Cenk. “Akp, Milliyetçilik Ve Dış Politika: Bir Milliyetçilik Doktrini Olarak Stratejik Derinlik”. *Alternatif Politika* 5/1 (2013), 51-68.
- Sarı, Yaşar. “Türkiye-Rusya İlişkileri”. *Osmanlıdan günümüze Türkiye'nin dış Politikası*. ed. Adem Caylak - Seyit Ali Avcu, 381-421. Ankara: Savaş Yayınevi, 2018.
- Sarıkaya, Yalçın. “Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu”. *Karadeniz Araştırmaları* 16/64 (2019), 585-597.
- Sarıkaya, Yalçın - Öztopal, Mustafa Kemal. “Türkiye'nin Enerji Öbeği Olma Stratejisinin Doğal Gaz Sektörü Bakımından Değerlendirilmesi”. *Karadeniz Araştırmaları* 19/76 (2022), 1025-1041.
- Sayarı, Sabri. “Turkish foreign policy in the post-cold war era: the challenges of the multi-regionalism”. *Jurnal of international affairs* 54/1 (2000), 169-182.

- Səlimov, Şirxan. “Ermənistanın Azərbaycan Türklərinə Qarşı Deportasiya Cinayətləri (1948-1953)”. *Etnik Deportasiyalar: Tarixi və Müasir Dövrü*, Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti (2020), 22-26.
- Shaffer, Brenda. “Is There a Muslim Foreign Policy? The Case of the Caspian”. *Current History* 101/658 (2002), 382-387. <https://doi.org/10.1525/curh.2002.101.658.382>
- Shumilov, Mikhail. – Shumilov, Yury. “External Factors of the Armenian-Azerbaijani Conflict in the Context of the Second Karabakh War”. *Eurasian Integration: economics, law, politics* 16/3 (2022), 126-137.
- Smith, Michael. *Realist Thought from Weber to Kissinger*. Baton Rouge, London: Louisiana University Press, 1986.
- Söker, Çağlar. “Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi”. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)* 8/16 (2017), 555- 575.
- Sönmez, Sait. “Putin Yönetimi'nin Güney Kafkasya Politikası”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/2 (2011), 96-115.
- Spirtas, Michael. “A House Divided: Tragedy and Evil in Realist Theory”. *Unipolar Politics. Realism and State Strategies After the Cold War*. ed. Ethan Kapstein - Michael Mastanduno, 385-424. New York: Columbia University Press, 1999.
- Sputniknews, Sputnik News Agency. “Turkish Pilot Made Decision to Shoot Down Russian Su-24 Jet Himself”. (26 Haziran 2016). Erişim 19 Ocak 2022 <https://sputniknews.com/20160721/turkey-russia-su-24-downing-1043417798.html>
- Sputniknews Türkiye. “Putin ve Erdoğan'ın açılışını yaptığı 23. Dünya Enerji Kongresi başladı”. (10 Ekim 2016), Erişim 20 Ocak 2022. <https://tr.sputniknews.com/20161010/istanbul-unya-enerji-kongres-putin-erdogan-1025214765.html>
- Sputniknews Türkiye. “Matviyenko, Kahraman ile görüştü”. (16 Eylül, 2016). Erişim 21 Ocak 2022. <https://tr.sputniknews.com/20160916/kahraman-matviyenko-iliski-normal-emindik-1024849287.html>
- Sputniknews Türkiye. “2017: Türk-Rus ilişkileri, uçak krizinden öncesine döndü”. (10 Ağustos 2017). Erişim 21 Ocak 2022. <https://tr.sputniknews.com/20171231/2017-turk-rus-iliskileri-ucak-krizi-oncesine-dondu-1031613880.html>
- Sputniknews Türkiye. “Rusya'da Türkiye'ye gelen turist sayısı ilk kez 7 milyonu aştı”. (31 Ocak 2020). Erişim 24 Şubat 2022. <https://tr.sputniknews.com/20200131/rusyadan-turkiyeye-gelen-turist-sayisi-ilk-kez-7-milyonu-asti-1041300341.html>

- Suleymanov, A.V. "Ideologiya A. Davutoglu i vneshnyaya politika Turcii. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniya* 15/3 (2015), 133-145. (Сулейманов, А.В. "Идеология А. Давутоглу и внешняя политика Турции". *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения* 15/3 (2015), 133-145.).
- Süleymanova, Elmira. "Konstitusiya islahatları insan hüquqlarının inkişafına və idarəetmənin təkmilləşməsinə xidmət edir". *Azərbaycan Qəzeti* (3 Eylül 2016) 5. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2016/sentyabr/504571.htm>
- Sultanov, Oqtay. *XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə*. Bakı: Maarif, 1995.
- Sultanov, Ziyəddin. *Qarabağ müharibəsi: faktlar... hadisələr... düşüncələr...* Bakı: Maarif, 2003.
- Süleymanov, Elxan - Süleymanov, Vurğun. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı: CBS Polygraphic Production, 2012.
- Süleymanov, Mehman. *Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən*. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008.
- Süleymanov, Mehman. *Türkmənçay müqaviləsi*. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
- Svante, E. Cornell. *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Surrey: Curzon Press, 2001.
- Svistunova, İrina. "1991-2016 Yıllarında Rus-Türk Siyasi İlişkileri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2016), 75-91.
- Şihaliyev, Emin - Yılmaz, Reha. "Ermenistan-Azərbaycan Çatışması: Çözüm Yolundakı Temel Sorunlar ve Gelecek Senaryoları". *Bilge Strateji* 7/13 (2015), s. 33.
- Şıxəliyev, Emin. *Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı, 2018.
- Tağıyev, Tahir. "Azərbaycan Ermənistanı həm də diplomatik nokauta saldı". *Bakı Xəbər* (23 Ekim 2020), 183/10. <http://www.baki-xeber.news/siyaset/109882.html>
- Tagizade, Gyunel. "K Voprosu o Deportacii Szerbajdzhanskogo Naseleniya Armyanskoj SSR na Kura-Arazskuyu Nizmennost v 1947-1950 gg". *Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi 2018*. 193-199. Bakı: Elm, 2018. Тагизаде, Гюнель. "К Вopросу о Депортации Сзербайджанского Населения Армянской ССР на Кура-Аразскую Низменность в 1947-1950 гг". *Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi 2018*. 193-199. Bakı: Elm, 2018.).
- Tağıyeva, Humay. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Nizamlanması və Azərbaycan Əhalisinə Qarşı Həyata Keçirilmiş Etnik Deportasiyaların Aradan Qaldırılması Məqsədlə Həyata Keçirilən Əsas

Vasitçilik Missiyaları”. *Etnik Deportasyonlar: Tarihi ve Mûasir Dövrü Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti* (2020), 346-351.

Taliaferro, Jeffrey. “Security seeking under anarchy. Defensive realism revisited”. *International security*. 25 (Winter 2000/2001), 128-161.

Tamtürk, Erkan. “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Siyasetindeki Dönüşüm”. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2019), 247-271.

Tanrısever, Oktay. “Sovyet Sonrası Dönemde Rusya’nın Kafkasya Politikası”. *Türkiye’nin Komşuları*. der. Mustafa Türkeş - İlhan Uzgel. 377-411. Ankara: İmge Yayınları, 2002.

Tarasov, Stanislav. “Na Ukraine osushestvlyetsya to, chto gotovitsya v Turcii: ona mozhnet stat «zonoj potryasenij”. *IAREX* (7 mart 2014). (Тарасов, Станислав. “На Украине осуществляется то, что готовится в Турции: она может стать «зоной потрясений”. *ІАРЕХ* (7 март 2014). <http://www.iarex.ru/articles/45900.html>

Tarcan, Burçin vd. “Ahmet Davutoğlu Dönemi Türk Dış Politikası”. *Econder Uluslararası Akademik Dergi* 2/2 (2018), 250-271.

TASS, TASS Russian News Agency. “Военно-морские учения Sea Breeze”. (18 Temmuz 2016). Erişim 23 Ocak 2022. <https://tass.ru/info/3464668>

TASS, TASS Russian News Agency. “Путин: атака Турции на Су-24 - это "удар в спину" РФ, он будет иметь серьезные последствия”. (24 Kasım 2015). Erişim 23 Ocak 2022. <https://tass.ru/politika/2467403>

TASS, TASS Russian News Agency. “Путин подписал указ о применении специальных экономических мер в отношении Турции”. (28 Kasım 2015). Erişim 24 Ocak 2022. <https://tass.ru/politika/2481903>

Taşcı, Tekin. “Türkiye-Rusya İlişkileri ve Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK)”. *KARE* 8 (2019), 81-128.

Telatar, Gökhan. “Türk Dış Politikasında Avrasya Seçeneğinin Yükselişi”. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2019), 351-369.

Temizel, Büşra. *Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Türk siyasetine yansımaları (2000-2015)*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020

TCDB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Uluslararası Anlaşma Metinleri". Erişim 23 Ocak 2023. <http://ua.mfa.gov.tr/>

TCDB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Şanhay İşbirliği Teşkilatı (ŞİÖ)”. Erişim 4 Şubat 2022. <https://www.mfa.gov.tr/sanghai-isbirligi-orgutu.tr.mfa>

- TCDB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye ve Avrupa Birliği'ne Tam Üyelik Süreci”. Erişim 23 Şubat 2022. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-birligi_ne-tam-uyelik-sureci.tr.mfa
- TCDB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi Dördüncü Toplantısı St.Petersburg’da gerçekleştirildi”. Erişim 24 Şubat 2022. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_rusya-ust-duzey-isbirligi-konseyi-dorduncu-toplantisi-st_petersburg_da-gerceklestirildi.tr.mfa
- TCDB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “SC-28, 20 Kasım 2015, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç’in Suriye’deki Türkmen Köylerinin Bombalanmasına İlişkin Bir Soruya Cevabı”. Erişim 12 Şubat 2022. https://www.mfa.gov.tr/sc-28_-20-kasdisisleri-bakanligi-sozcusu-tanju-bilgic_in-suriye_deki-turkmen-koylerinin-bombalanmasına-iliskin-bir-soruya-cevabi.tr.mfa
- Resmî Gazete. Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Antlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Kanun No. 3927). Resmî Gazete 21784 (10 Aralık 1993). Erişim 18 Eylül 2023. http://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07703927.pdf
- TC RFB, Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu Büyükelçiliği. “Торгово-экономические отношения”. 12 Şubat 2022. <https://turkey.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/trade-economic-cooperation/>
- Tetuev, Alim. *Mezhnacionalnye otnosheniya na Severnom Kavkaze: evolyuciya, opyt, tendencii*. Nalchik: El-Fa, 2006. (Тетуев, Алим. *Межнациональные отношения на Северном Кавказе: эволюция, опыт, тенденции*. Нальчик: Эль-Фа, 2006.)
- Tərabik, Əhməd Abdo. *Qarabağ: Qafqazda Sülhə Aparan Yol*. Bakı: Qafqaz Nəşriyyatı, 2017.
- The Guardian.”Erdoğan and Putin discuss closer ties in first meeting since jet downing”. Erişim 9 Ağustos 2022. <https://www.theguardian.com/world/2016/aug/09/erdogan-meets-putin-leaders-seek-mend-ties-jet-downing-russia-turkey>
- Tokgöz, Erdinç. “Dünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2011), 6-14.
- Topal, Coşkun. “Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan”. *Turkish Studies* 10/1 (2015), 753-770. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7878>
- Tonkoshkurov, Vasilij - Shigin, Aleksej. “Nagornyj Karabah: Rossijskaya Mirotvorcheskaya Operaciya”. *Voennaya Mysl* 4 (2022), 44-50. (Тонкошкуров,

Василий - Шигин, Алексей. "Нагорный Карабах: Российская Миротворческая Операция". *Военная мысль* 4 (2022), 44-50.)

Toroğlu, Mehmet. "Türkiye'nin Rusya'yla İlişkileri Stratejik Değil Taktiksel". *VOA, Amerikanın sesi sitesi* (14 Mayıs 2020). Erişim 18 Şubat 2022. <https://www.amerikaninsesi.com/a/turkiyenin-rusyayla-iliskileri-stratejik-degilt-technik/5420193.html>

Tosun, Hüseyin. "Montrö Boğazlar Sözleşmesi. Boğazlar Sorununda Son Aşama". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 4/13 (1994), 87-112. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000221

Trend, Trend News Agency. "Karabahskij plan Parizha i veskiy otvet Prezidenta İlhama Alieva Makronu". (21 Ekim 2022). Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3660079.html> Trend, Trend News Agency. "Карабахский план" Парижа и веский ответ Президента Ильхама Алиева Макрону". (21 Ekim 2022). Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3660079.html>

Trenin, Dmitriy. *Integratsiya i Identichnost: Rossiya kak "Noviy Zapad"*. Moskva: Yevropa, 2006. (Тренин, Дмитрий. *Интеграция и Идентичность: Россия как "Новый Запад"*. Москва: Европа, 2006.).

TRT Haber. "Güvenlik kaynakları: 300 PKK/YPG'li terörist Karabağ'a taşındı". (29 Eylül 2020). Erişim 10 Haziran 2022. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/guvenlik-kaynaklari-300-pkkypli-terorist-karabaga-tasindi-519595.html>

TRT Russia. "Призрачная угроза пантюркизма". (14 Kasım 2020). Erişim 2 Mart 2022. <https://www.trtrussian.com/mnenie/prizrachnaya-ugroza-pantyurkizma-3158108>

TRT Russia. "Что мешает французским гарнизонам появиться в Армении?" (18 Ağustos 2021). Erişim 7 Ağustos 2022. <https://www.trtrussian.com/mnenie/chto-meshaet-francuzskim-garnizonam-poyavitsya-v-armenii-6359307>

Tucker, Robert. *Inequality of Nations*. New York: Knopf, 1976.

Tuncer, İdil. "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye". *En Uzun Onyıl*. der. Gencer Özcan - Şule Kut. 435-460. İstanbul: Bükce, 2000.

Tuncerli, Özge. "Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları". *Ulusal Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 3/2 (2018), 132-144.

Turan, Aslıhan. "Hazar Havzası'nda enerji diplomasisi". *Bilge Strateji* 2/2 (2010), 43-73.

Turan, İlter. *Türk-Rus İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar*. Bilgesam Rapor 5, 2009.

- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “Dış Ticaret İstatistikleri”. Erişim 21 Şubat 2022. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808>
- Tüysüzöğlü, Göktürk. “Düşen Uçağın Gölgesinde Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Avrasya Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi* 9/33 (2016), 14-20.
- Tüysüzöğlü, Göktürk. “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”. *Ermeni Araştırmaları* 44 (2013), 233-276.
- Uğur, Hacer Zorlu. “Türk Boğazlarının önemi ve Montrö Sözleşmesi ile sağlanan denge rejimi”. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2016), 36-47.
- Uğurlu, Örgen. “Çevresel Güvenlik Bağlamında Uluslararası Enerji Politikalarında Türkiye’nin Yeri ve Önemi”. *Bölgesel Politikalar*. ed. Hasret Çomak, 173-210, Kocaeli: Umutepe Yayınları, 2009.
- Ukranews. “Россия может разорвать сотрудничество с Турцией из-за продажи беспилотников Украине”. (21 Nisan 2021). Erişim 27 Ocak 2022. <https://ukranews.com/news/771050-prodazha-turetskih-bpla-ukraine-rf-mozhet-razorvat-sotrudnichestvo-s-turtsiej>
- Ulgen, Sinan. *Mesto pod solncem ili pyatnadcat minut slavy? Novyj vneshnepoliticheskij kurs Turcii*. Moskva: Moskovsij Centr Karnegi, 2011. Ульген, Синан. *Место под солнцем или пятнадцать минут славы? Новый внешнеполитический курс Турции*. Москва: Московский Центр Карнеги, 2011.).
- UNEC, UNEC Ekspert. “Qarabağ Azərbaycanıdır”. *Unec Expert jurnalı* (2 mart 2021) (09), s.7.
- Vasilijeva, Svetlana. “Pantyrkizm na sovremennom etape: teoreticheskaya baza i prakticheskaya deyatelnost”. *Socium i vlast* 3/31 (2011), 75-78. (Василийева, Светлана. "Пантюркизм на современном этапе: теоретическая база и практическая деятельность". *Социум и власть* 3/31 (2011), 75-78.).
- Vahabov, Fərhad vd. *Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər)*. Bakı: Vətən Nəşriyyatı, 2005.
- Vedomosti. “В Армении начались армяно-американские военные учения, Ведомости”. (10 Eylül 2023). Erişim 10 Eylül 2023. <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2023/09/11/994619-v-armenii-nachalis-voennie-ucheniya>
- Vedomosti. “В Армении начались армяно-американские военные учения”. Ведомости (11 Eylül 2023). Erişim 11 Eylül 2023. <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2023/09/11/994619-v-armenii-nachalis-voennie-ucheniya>

- Vəliyev, Dünyamalı. “Milli Ordunun düşməyə sarsıdıcı zərbəsi böyük Qələbəyə qarşı açdı”. *Xalq Qəzeti* (17 Nisan 2016), 4. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2016/aprel/485955.pdf>
- Vəliyeva, Aygün. “Tovuz Hadisələri”. *Azərbaycan Respublikası 1991–2021: dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı*” elmi konfransı. 281-283. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Univesiteti Nəşriyyatı, 2021.
- Viotti, Paul - Kauppi, Mark. *International Relations Theory*. 5th ed. Longman: Pearson, 2012.
- Vladimirov, Aleksandr. *Osnovy obshej teorii vojny. Osnovy teorii vojny*. Moskva: Sinergiya, 2013. (Владимиров, Александр. *Основы общей теории войны. Основы теории войны*. Москва: Синергия, 2013.).
- Vostrikov, Sergej. “Karabahskij krizis i politika Rossii na Kavkaze”. *Obshchestvennye nauki i sovremennost* 3 (1999), 73-86. (Востриков, Сергей. “Карабахский кризис и политика России на Кавказе”. *Общественные науки и современность* 3 (1999), 73-86.).
- Walker, Rob - Mendlovitz, Saul (ed.). *Contending Sovereignties Redefining Political Community*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1990.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System*. New York: Academic Press, 1980.
- Waltz, Kenneth. “Theory of International Relations”. *Inteniatonal Politics Handbook of Political Science*. ed. Fred Greenstern and Nelson Polsby. 8, Reading Addison-Wesley, 1975.
- Waltz, Kenneth. *Theory of International Politics*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Waltz, Kenneth. “Realist thought and neorealist theory”. *Controversies international relations theory*. ed. Kenneth Waltz - Robert Rothstein. 21-38. Columbia: University of South California Press, 1991.
- Waltz, Kenneth. “Structural realism after the cold war”. *International security* 25/1 (Summer 2000), 5-41.
- Waltz, Kenneth. *Theory of International Politics*. Long Grove: Waveland Press, 2010.
- Waltz, Kenneth. *Man, the State and War*. New York: Columbia University Press, 2018.
- Weitz, Richard. *The New United States-Turkey Partnership: A View from Washington*. Rethink Paper no. 7. Washington: Rethink Institute, 2012.
- Wilson, Woodrow. *Selevtions for Today*. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1945.
- Winrow, Gareth. *Turkey, Russia and the Caucasus: Common and Diverging Interests*. Chatham House, Briefing Paper 23, 2009

- Wolfers, Arnold. *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1962.
- Xantington, Samyuel. *Stolknovenie Sivilizatsiy*. Moskva: Litres. 2021. (ХАНТИНГТОН, САМЮЭЛЬ. *Столкновение Цивилизаций*. Москва: Litres. 2021.).
- Yaacov, Roi. *From Encroachment to Involvement: A Documentary Study of Soviet Policy in the Middle East, 1945-1973*. New Brunswick: Transaction Publisher, 1974.
- Yeltin, Hüseyin, “Neoklasik Realizm Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri ve Ara Değişkenlerin Rolü: Andrey Karlov Suikasti”. *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences* 4/1 (2021), 37-57.
- Yeşiltaş, Murat - Balcı, Ali. “AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita”. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2011), 9-35.
- Yılmaz, Bengü. *Ukrayna Krizi Sonrası Türkiye'nin Kırım'ın İlhakına Yönelik Politikası*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yılmaz, Nuh. “U.S.-Turkey Relations: Model Partnership as an Empty Signifier”. *Insight Turkey* 13/1 (2011), 19-25.
- Yılmaz, Reha. “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Rus-Gürcü İlişkileri ve Kırılma Noktaları”. *Avrasya Etüdüleri* 38/2 (2010), 21-42.
- Zengin, Alperen Kürşad. “II. Karabağ Savaş'ında Türk Kazanımları”. Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, *ATASAREN Bülten* 3 (2021), 46-50.
- Zeynalov, Əsgər. “Vətən müharibəsi diplomatiya və informasiya məkanında (Qərəzli suallar və sərrast siyasi cavablar)”. *Respublika Qəzeti* (5 Şubat 2021) 26/5. <https://respublika-news.az/>
- Zeynalova, A. Şuşa Zirvesi Odağında Azərbaycan - Türkiye İttifakı ve Uluslararası Etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 5/1 (2022), 1-15. DOI: 10.33712/mana.1097358
- Zeynalovlu, Camal. *Vətən müharibəsi və Vətəni yaşadanlar*. Bakı: Günəş Nəşriyyatı, 2021.
- Zolyan, Mikael. “Pustye mesta. Pochemu Zapad smog potesnit Rossiyu v peregovorah po Karabahu”. Carnegie Endowment for International Peace (27 Ekim 2022). Erişim 8 Ekim 2023. Золян, Микаэл. “Пустые места. Почему Запад смог потеснить Россию в переговорах по Карабаху”. Carnegie Endowment for International Peace (27 Ekim 2022). Erişim 8 Ekim 2023. <https://carnegieendowment.org/politika/88271>
- Zülfüqarov, Tofiq. “Azərbaycan hərbi təxribatlara cavab olaraq, Ermənistanı sülhə məcbur etməlidir”. (Görüşmeci Firuzə Vahid, Görüşmə Transkripsiyonu, 13 Eylül

2022). <https://apa.az/az/daxili-siyaset/tofiq-zulfuqarov-azerbaycan-herbi-texribatlara-cavab-olaraq-ermentani-sulhe-mecbur-etmelidir-musahibe-721833>

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Svetlana SARIBAYOVA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Azerbaycan Devlet Kültür ve Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fakülte	Kültürel Çalışmalar
Bölümü	Uluslararası Kültürel İlişkiler
Yüksek Lisans	
Üniversite	Azerbaycan Devlet Kültür ve Güzel Sanatlar Üniversitesi
Enstitü Adı	Kültürel Çalışmalar
Anabilim Dalı	Kültürel Çalışmalar
Programı	Uluslararası Kültürel İlişkiler
Makale ve Bildiriler	
1. Saribayova, Svetlana. “ Russian-Turkish Factor in Nagorno-Karabakh Based on Materials in Russian Media ”. <i>Tesam Akademi Dergisi</i> 10/1 (Ocak 2023), 227-245. https://doi.org/10.30626/Tesamakademi.1129745 .	
2. Saribayova, Svetlana. “ Uluslararası İlişkilerde Terörizm ve Diaspora İlişkileri: Asala ve Ermeni Diasporası ”. <i>Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> 16 (Haziran 2023), 55-75. https://doi.org/10.32739/Uskudarsbd.9.16.119 .	